

Дилмурод Қуроноф

«АДАБИЁТ НАДИР»

ЁКИ ЧЎЛПОННИНГ МАНГУ САВОЛИ

ДИЛМУРОД ҚУРОНОВ

«АДАБИЁТ НАДИР»

ёки

Чўлпоннинг мангу саволи

адабий-танқидий
мақолалар

Тошкент
«Zargalam»
2006

Китобда Чўлпоннинг XX аср бошида «Адабиёт нидир?» дея қўйган саволига бугунги адабий нуқтаи назардан мулоҳазалар билдирилади. Шунингдек олим адабиётимиздаги кўпгина асарларга, ёзувчи ва шоирлар ижодида, илмий қарашларга ҳозиргача билдириб келинган, маънум маънода шаклланган ёндошувларга янгича бир қарашларни олиб киради.

Бу ўзига хос теран адабий таҳлиллардан иборат китоб сизнинг эътиборингиздан четда қолмайди.

Тақризчилар:

Қозоқбой Йўлдошев,
филология фанлари доктори, профессор

Улуғбек Ҳамдамов,
филология фанлари номзоди

ЗЕБИ, ЗЕБИ, ЗЕБОНА...

«Мулойим қўлларда ивиб, сувга айлангандан кейин гўзал кўзларнинг супасида ёнбошлашни мунча яхши кўрар экан бу кўкат...» — сезасизми, адиб ўсма бўлиб яралмаганига ўкинаётгандай, ўкинчини сизга-да юктираётгандай; «кўз устига» деган ибора бизда расм эмас-у, биродарларимиз тожиқларнинг «бачашми»си — эъзознинг юксак ифодаси! Адиб ўсма бўлиб яралмаганига ўқинмоқда, дедик, воҳ! — ният кетган экан: ўсмадай эзгиланди-я... иншооллоҳ, энди кўз устига ҳам чиқар...

«Хар йил келадиган баҳор севинчи яна кўнгулларни қитиқлай бошлади. Яна табиатнинг дилдираган танларига илиқ қон югурди...» — роман бошланишидаги лирик табиат лавҳасиданоқ Чўлпон-шоир бўй бериб туради: «кўнглингизни қитиқлаб» завқлантирмоқ бўлади сизни. Бошданоқ сизни гўзалликка ошуфта этиб, кўнглингизда ажиб бир илиқлик пайдо қилгачгина ўзининг суюклиси — Зебини рўбарў қилади сизга. Зебидай фаришгани яратиб қўйиб, унга яна самимий-беғараз муносабатда бўлиш осонмас — шайдо кўнглигина уҳдасидан чиқади бунинг! Адиб Зебини тасвирларкан, сўзларидан ҳайратга йўғрилган меҳр уфуриб туради...

Узоқ йўлга отланиши керак бўлган ўртоғини кутдириб қўйгани, устига-устак ўзининг ташвиши билан бўлиб меҳмонини унутганидан Зеби хижолатда, «ўртоғини узр айтиб қарши олди:

– Ўртоқжон, отам оврадда ўтириб қолди шекилли, шунақа одати бор. Эндиёқ кириб келса керак. Хафа бўлманг-а?»

Қизнинг андиша тўла нигоҳини туясиз, гапларини эшитгандай бўласиз, «Наҳот сиздан-да хафа бўлиш мумкин?» деган ҳаёлда ўтирганингизда, адиб «Хафа бўлманг-а?» деб турганида Зебининг юзини кўриш керак эди!» — деб қолади. Алам қилиб кетади сизга, адиб эса айна шуни истагандай, «мен кўрдим, сиз эса-йўқ!...» демоқчидай. Басма-басига Зебини бир кўриш истагида ёнасиз, не тонгким, адиб унинг қиёфасини чизмаган: сийрат бор-у, сурат йўқ! Қувликни илғамасиз-да, Зебини кўз олдингизга келтиришга тиришасиз. Кимдир бир умрлик армони — илк севгисини, кимдир хаёлида ардоқлаб, учратишини орзиқиб кутгани малакни қўяди унинг ўрнига: «Бир қўлида супурги, бир қўли тиззасида, супурги ҳам ердан узиб олинган эмас, фақат бош юқори кўтарилгану — бутун вужуд...» сизнинг ихти-

ёрингизда! — энгикиб кетасиз, Зеби яна ҳам қадрдонроқ кўринади кўзингизга, вужудингизнинг бир қисмига айланади — «оқтириш» санъати ўз ишини қилади.

Ўзингиз сезмаган ҳолда қаҳрамон оламига кириб қоласиз, энди унинг ҳеч бир ҳаракати нигоҳингиздан қочиб қутулмайди. Ана, Зеби гўё Салти билан гаплашаётибди-ю, кўз қири отасида: «Энам аврай олармикан? Отам кўнаrmикан?» — кўнглида қилдекюна умиди бору, ўзи шунинг устида турибди... тилида отасидан нолийди-ю, дилида унга ёлворади. Шу маҳал Салти кулиб юборди: эссизгина, отаси эндигина ҳовридан тушиб, «юборсамми, йўқми» дея ўйга кетганди-я...

«— Вой анави қизни! Яна бешбаттар қиласиз илми!»

Бу хитобда ўпка-гина ҳам, ўкинч ҳам, йўққа чиқишга келган умид армони ва ҳам унинг ҳосиласи сифатида тўкилмоққа ҳар дам шай икки томчи ёш ҳам... кўйинг-чи — ҳаммасидан бор! Зебининг Салтига боққан тубсиз кўзларида, чимирилган қошларида кўрасиз буларни... латофатидан сەҳрланасиз. Қиз дилидаги изтиробларни сезасиз, сезангиз-да шу ҳолатнинг узоқроқ давом қилишини тилайсиз: бошқа бир бокирани якто айтмоқчи, «Зайнаб билан жанжаллашининг ўзи бир ҳузур ва жанжалдан бўшалгач, қайин отамнинг қаршисига ўтириб насиҳат эшитиш ундан ҳам яхши ҳузур...» — тушунтиш ҳам кечириш мумкин бўлган худбинлик!..

Арава ҳам кенг-мўлгина экан: сизга ҳам жой топила қолди, шошиб бир чеккага ўтириб олдингиз — Зебидан кўз у(ол)май-сиз. Ана, қизлар уни қистовга олиб, қўшиқ айтишга ундашди: дилингизда уларга қўшиласиз-у, тилингизга чиқаришга ийманасиз — недир имкон бермайдиги сизга... Салти эса билганидан қолмайди:

«— Бу ер тола жой бўлса, одам асари бўлмаса, кечаси қоронғи бўлса. Бир-икки жуфт айтиб бермайсизми?

— Номаҳрамга эшиттириб-а?»

Зебининг ўртоғига илкис ўтирилганини, кўзлари бир қалар чақчайиб, қошлари чимирилганини тасаввур қилинг-да, кейин эшитинг бу гапни! Умид қиламизки, юкламага тушаётган УРҒУ қиз қандай андишаларга бориб ўтирганини сизга аяглатди, сиз уни тушундингиз, ўртоқлари эса... Улар куддилар:

«— Шу ҳам номаҳрам бўлибдими?»

— Шу Ўлмасжон-а?

Немаҳрам ўла қолсин?...»

Зебига қарайсиз: бечора, бир томони, шу гапни айтганидан пушаймон, бошиқа тарафи, гапни мундайроқ тушунганларига хафа — юзлари хижолатдан ловуллайди, лаблари чўчайиб, кўзлари пирпирайди... Қиз бир лаҳзагина ўтирилди, сассизгина тўкилган томчи ёшни сездингиз — биров билмади: «...бир томчи кўз ёшингизга арзигилми?» — ўкинасиз, то қизларнинг ялласига Зебининг «тиниқ, губорсиз, жонон пиёладай жарантлаган» овози қўшилмагунча дилингиз вайрон — томчи ёшнинг юки босиб туради!..

Зеби тасвирида Чўлпон чинакам эврилиш (перевоплохение) санъатини намоён қилади: қаҳрамонининг «ичи»га (берилиб ўйнаётган актёр сингари) кириб олади-да, сиртдан тасвирлайди. Алибни рассомга менгзасак, қаҳрамонининг муайян вақтдаги ҳолатини қогозга туширишга шошилгандай, қилқаламини тез-тез юргизиб, пунктирлар биланоҳ чизиб қўяди: «Ана, камини ўзингиз тўлдириңгиз!» — юқорида тасаввурга эрк берганимиз ўз чизгимизни тортишга бир уриниш, холос.

Суюкли қаҳрамони маънавиятини Акбаралию Мирёқублар маънавиятига қарши қўйган алиб Зеби билан Ўлмасжон муносабатини сирли-романтик руҳга чулғайдикки, интим саҳналарнинг ҳозиргича талқинига ўрганган китобхонга бу нарсa ўта тийиқлик, жўнлик бўлиб туюлса, эҳтимол. Бунинг эидинга инонмоқ учун шу хусусда озроқ тўхталиш жоиз.

Зебидай қиз кўнглига муҳаббат ораламаслиги мумкин эмасдай, шу боис ҳам Ўлмасжон пайдо бўлиши билан китобхон ажиб сергак тортади, гапларидан, рафторию хатти-ҳаракатларидан ненидир уқмоқчидай диққат билан кузатади уни:

«Қизлар жим эдилар. Аравакаш зерикди, шекилли, астагина ашула бошлади. Унинг ашуласи хом хиргойидан нарига ўтмагандан кейин Салти кўтарилди:

- Ўлмасжон, бормисиз? Дурустроқ айтсангиз-чи!

Салтининг яна бир ўртоғи — Қумри унинг сўзини қувватлади:

- Ҳа, рост, шумдай яхши овозингиз бор экан, шўх-шўх айтмайсизми? Кенг далада қанча қўйсангиз, шунча кетади варанглаб...

Йинигча кулди. У қоронғида секингина орқасига қайрилган эди. Орқа сафдаги қизлар чимматини кўтариб ўтирганларидан уларнинг юзларини сал-пал кўрса бўларди. Кулимсираб туриб қизларга бироз қарагач:

– Орангизда данги кетган ашулачингиз туриб менга осиди анларинг қизик! – деди. – Биз «суя бўлмаса таямму»га ярайди ан ашулачилардан...»

Ўлмасжон Зебининг таърифини, эҳтимол, қўшинини ҳам эшитган ва унга эртақлардаги каби гойибона ошиқ бўлган бўлса, не ажаб?! Чўлпон бунн очик айтмайди, ишора қилади, холос: Ўлмасжонга «шўх-шўх айтинг» дейишмоқда, демак, у мунгли куйлаяпти. Севгилиснинг шунчалар яқин ҳам узоқлигидан эмасми бу мунн?! Орқа сафдаги қизларга кулимсираб туриб бироз қараб қолгани (бироннинг дийдорига тўймоқчидай), «данги кетган ашулачи» ҳақида юрак ютиб гапиргани-чи?! «Шу чоққача (яъни, бошқа қизлар куйлаганида — Д.Қ.) ёр-ёрга қулоқ бериб, иңдамасдан отини аста-аста қамчилаб кетаётган аравакаш»нинг «бу овоз чиқиши билан оғир бир «уҳ» тортгани» Шарқ эртақларидаги ошиқни эслатмайдими?!

Ёзувчи дилни дилга пайвандлаган ЛАҲЗА тасвирида сўзга хасислик қилади. Пойлоқчи камширининг қилигини кўриб, «Зеби камоли ҳайрон бўлганидан аравакашнинг номаҳрамлигини ҳам унутиб, ҳалиги тангирқаш назари билан унга қаради. Бу вақтда ой анчагина юқори кўтарилиб қолган эди. Ёш йигитнинг бу ёш ва ширин табассумини ой ёруғида алайна кўриб олган ёш қиз, бутун баданларидан мулойимгина дуркираш кечганини пайқадн ва қизариб, тескари қайришди...»

Қизнинг «баданларидан мулойимгина дуркираш кечгани» «эркак зоти билан биринчи марта бу хилда учрашгани»дан ина эмас — Ўлмасжоннинг кўлиарида порлаган ишқ ўтининг тафтидан! Зебининг «биттаси ўзимизнинг аравакаш» деган гапни эшитибоқ безовта бўлгани, кимсан Раззоқ сўфининг қизи эканини, наинки бунн, атрофида неки бўлса унутиб, унга томон интилгани ҳам шундан. Зеби билан Ўлмасжон икки жойда икки оғиздангина гап олишади-ю, алиб шунга ҳам дунё-дунё маъно юклайди: «Иккаласи ҳам анчагача жим қолдилар. Қайси бири олдин гап бошлашини ва нима дейишини билмасиди. Ниҳоят, йигитча бир гап топган бўлди:

- Бугун саҳар... аравани қўнаманми?
- Нимага?»

Қизнинг масъуд дамларини имкон қадар чўзини истаги, тиливишию умиди, кўрқувню ўтинчинини ўзида жамлаб, ногоҳ бўғиздан отилган «нимага»си — ўзинга хос дил изҳори, бунн тушун-

ганидан бўлсами, Ўлмасжон қувонади. хўжайинидан қарздор бўлишини, бусиз ҳам ночор оиласини қийнаб қўйиши мумкинлигини ўйлаб ҳам ўтирмай, муносиб жавоб айтади: «Хайр, майли сизлар (СИЗ — Д.Қ.) қачон қўш десанлар шунда қўшаман».

Энахоннинг солдағина онаси Зеби ҳақида айтган: «Бир раҳмдил, бир оқкўнгил, бир илчинчакки, бу замоннинг ёш-яланги орасида кам топилади. Шунча жойдан келиб, шунча кундан бери пойлаб ётган бечора аравакаш болани бошқа қизларнинг биттаси ҳам эсга олмади, йўқламади; доим йўқлаб, хабар олиб турган Зебихон бўлди» — гапларидан англашшадикки, икки ёш тез-тез дийдорлашиб турган, лекин Чўлпон тафсилотлардан қочади: шабнамий соф туйғуни нафақат бизнинг, ўзининг-да нигоҳидан асрамоқчи бўлади.

Ўзининг мафтунлиги орқасида китобхон наздида Зебини осмонларга олиб чиққан адиб, уни яна сездирмайгина ерга олиб тушади: севгисининг интиҳосини нузли кўролмаган, шу билан бирга ундан кечолмаган қизнинг изтироблари — нарвоннинг илк поғонаси. Мингбоши совчилари ризолик олгач, «суратдай, жонсизгина судралиб» юрган қиз тамомилан ер фарзанди эканига имон келтирасан киши. Қизнинг изтироблари бежиз эмаслиги Акбаралига адиб берган таърифдан, хусусан, меҳмондорчиликдан қайтаётган қизларнинг «мингбоши тўғрисида гап очилганда аччиқ жирканиш билан: «давлати бошида қолсин!» дея қичқирган»ларидан (шу гапни айтаётган Зебини бир тасаввур қилинг-а!) англашилади. Бахтидан сархуш Кумушбизбининг «Киши давлат учун эрга теккандан ерга тегсин...» дея севиб севилмаган Зайнабнинг шусиз ҳам садпора бағрини тилмоқ бўлганини эсларсиз?! Ундай бўлса, Зебининг йиғи-сигидан нарига ўтмаганини кўрган «Хужум»чи қизларнинг «курашсанг бўларди-ку!» дея бурунларини жийириб, маломат қилишларини ҳам тасаввур қила оласиз. Ёзувчи бу каби маломатларни назардан қочирмайди, шу бонс китобхонни ҳам, қаҳрамонини ҳам «кўниши»га обдан тайёрлайди: отасининг ошпоқ соқоли билан кўз ёшларини оқизиб қарғашлари, «мундай қарғашларнинг ортуқ даражада қўрқунч эканини ҳар огиздан эшита-эшита» ўсган қизга таъсир этмаслиги мумкин эмас; ўзи туфайли онасининг, шундоғам умри азобда ўтаётган аёлниң чеккан ситамлари юрагини эзиши табиий; кундошларининг сазй-ҳаракатлари, негандир атрофдагиларнинг бари «шу»ни исгани «ожиз, прода-

сиз, аяни ва яккабон» қизни синдириши аниқ эди. Султонхоннинг тарбиясида ўсган қиз ўзини ҳалок ва моқ нечоли оғир гуноҳ эканини билади! Осмон узоқ, ер қаттиқ. — унинг учун биттагина йўл бор — кўниш. Шу бонс ҳам адиб: «Мамлакатнинг қизгин қусишда тез стилган таи бечора қизнинг маънос кўнглини ўтиссиқ қучоғига олди», — дейди-ю, гапни мухтасар қилади. Айтмоқчимизки, Чўлпон А. Қодирий каби «айнан мен ёлганчадир!» дея ҳайқаришга ҳақли, чунки у «ибратли қаҳрамон» ярагандан, реал инсонни кўрсатишни афзал билади.

Зеби ҳақида ҳам бир чеккаси «кундош балосининг намоён қурбонидур» дейиш мумкин. А. Қодирий «ўқувчининг қиммагли вақтини аягани, қаламини ҳам бу гўди-бидидан озод қилишни мувофиқ кўрган»идан кундошлар можаросига тўхталмаганини айтса, Чўлпон бу ҳақда анча муфассал ёзади. Диққатимизни тортадиган нарса — Зебининг кундошлар лаврасидаги хатти-ҳаракати ҳам унинг характер мантиқига мослиги.

Султонхон аризачи кампир билан суҳбат қурганида, катта кундошлар бурунларини жийиришади:

«— Ана, топишиб ҳам кетди! — деди Хадичахон ичкаридан.

— «Пес пес билан... қоронғида!» — деди Пошшахон.

— Ҳай, ана у хотини. Нега ундай дейсиз? Нафасингиз қурсин!

Бу Зебининг овози эди».

Сизу биз билган Зебининг айни шундай дейиши нақадар нишонarli! Қиз катта кундошлари кутганидай Султонхонга ашаддий душманим, деб қарамайди, аксинча, самимий яқинликка интилади. Султонхон босинқирати баҳона уйга кўчмоқчи бўлганида, Пошшахон «Эри йўқ совқотиб қолгандир, шўрлик» дея нишйни санчса, Зеби: «Қиров ҳам тушиб қолди ўзи. Яхши қиласиз, жонимни қоқай!» — дейди. Тўғриси, Пошшахоннинг кесатиғи ўринли, чунки у кундошнинг феълидаги бежоликни фаҳмлаган, лекин Зебимиз киши хатти-ҳаракатини яхшиликкагина йўйиб ўрганган. Унинг самимияти дўшман кайфиятидаги Султонхонни ҳам ром этгани бежиз эмас: «Шу «жонимни қоқай» сўзи Султонхоннинг қулоғига аллақандай ширин эшитилиб кетди... Султонхон ўз кундошини маҳкам қучоқлаб ўлди».

Зеби минибоши хотинлари орасига ажиб бир мусалфолик олиб кирадики, буни адиб жуда катта маҳорат билан кўрсата

билган. «Табаррук сув»га заҳар солиб чиққан Пошшахоннинг ранг-рўйини кўрган Зеби шубҳа-гумонга бориб ўтирмайди, бунга вужудидан ташвиш ёғилгани ҳолда: «Нима бўлди, жоним, сизга? Шамоллаб-негиб қолдингизми?» — дейдики, Пошшахоннинг ўша сувни ўзиёқ ичиб юбормаганига, шунга бардоши етганига лол қоласиз.

Зеби олиб кирган мусаффолик чақмоқдан кейинги ҳаво мусаффолигига ўхшамайдими? Андишамизни очикроқ айтайлик: Зеби, туҳматга қолмаганида, кундошлари тақдирини такрорламас эдими? Ўзимизга қарши бораётгандай бўлсак-да, айрим мулоҳазаларни айтиб ўтиш жоиз.

Зеби зоҳиран тақдирга ган бергани билан, кўнгли ҳамон тинчиган эмас, шу боисми, ўзини овутишга интилади: «Ўв, қиз боланинг пешонаси қурсин! Ўзи хоҳлаб эрга тегармиди? Мени отам шу қари одамга берди деб қийинман; мунга бермаса кимга берарди? Ўзим суйган йиғитга берармиди, қалай? Тантилиги тутиб кетганда эшонбобога бериб юборарди... У мундан беш-баттар!» Англаш мумкинки, қиз ўзини тамомила «кўннинг»га чоғлаяпти, зотан, шундагина аламлари босилади — хотиржамроқ яшай бошлайди. Холис айтсак, Зебининг бу ҳаракати мақсад-моҳиятига кўра Султонхоннинг «сатангларга ошно бўлам» деганига яқин — ихкаласи ҳам тақдир юкни енгиллатмоқ истагидан юзага келади. Ҳа, Зебининг тақдири кундошлари тақдирига уйқаш, Чўлпон ҳам, назаримизда, шунга ишора қилаётгандек: Султонхоннинг ота-онаси ҳақидаги гаплар, мингбошининг «кенжа»сига нисбатан совиёй бошлагани, ниҳоят, «у кишанли жамиятда... хогинни қулдан баттар хўрловчи муҳитда, хотин чор-ночор ҳийланинг устози бўлади» дейилиши фикримизнинг далилидир. Айтмоқчимизки, Чўлпон Зебини кундошлар орасига бирмунча «сингдириб» юбориш билан умумлаштиришга интилган: фақат Зебиси ҳақида эмас, умуман аёллар тақдири ҳақида қайғур(тир)ган, зебиларни султонхону пошшахонларга айлантирувчи муҳитни лаънатлаган.

Пошшахон-ку Зебини заҳарламоқчи эди, бас, мингбошининг ўлимида ким айбдор? Савол ўринсиздай, шундай бўлса-да, адиб Зебини зиғирча бўлсин гумондан холи қилишга интилади, бунга эришади ҳам: «Орада қанча ухлагандир, ўзи ҳам билмайди (демак, жуда қаттиқ уйқуда бўлган — Д.Қ.), бесаранжом бир қичқириқ (диққат қилинг: Зеби қичқириқ маънисига етгани йўқ — Д.Қ.) билан уйғонди:

— Сув! Сув! — деб қичқирарди минн бошни

Зеби уйқусираб келиб, яна фонарин балақсизлабди. Унгача миннбошининг қўрқунч овози яна кўтарила тушди:

— Синталоқни қизи, сув дейман (Зебининг ҳамон уйқуси очилмаганидан миннбоши яна такрорламоқда — Д.Қ.)! Сув! Юрагим куйиб кетди... Ёниб кетди! Сув! Сув!

Зеби шошиб қолди; бориб чойнакдаги «табаррук» сувни қўлига олди...

Пошшахон Зеби «табаррук» сувни бировга тутмаслигига буткул ишонган, шу боис ҳам унга заҳар солган. Чўлпон фожиа тафсилотларини шуқадар жонли тасвирлайдики, Зебининг айна шундай ҳаракат қилишига ишонасан, инсон психологиясини аъло даражада билган ва қоғозга туширилган адиб маҳоратига таҳсин ўқийсан киши.

Суд жараёни тасвирини ўқиркан, китобхон яна ўша ўзи билган болаларча содда-бегубор Зебини топади, унинг таҳдирига куйгани ҳолда, ўзини самимий кулгидан тия олмайди: «Зеби худди ўйинда шеригига араз қилган боладай, тескари бурилиб олди. У инчамай турганидан суд раиси яна сўз олди:

— Яхшилаб тушунтирингиз: юзини очмаса суд мажлисини олиб боролмайман.

— Олиб боролмаса майлига... — деди Зеби. — Билганини қилисин!»

Кулмай бўладими?! Ўз манфаатлари йўлида фариштадек бегубор нарсани қурбон қилмоқчи бўлганлардан нафратланмай бўладими?! Бу ўринда китобхон бир лаҳза бўлсин андишага бориши, «жудай-ла бўрттириб юборилмаганми?» дея ўйлаб қолиши мумкин. Шу боис озроқ мулоҳаза юригишга зарурат сезамиз: маълумки, роман бошланишидан Зебининг атиги ўн беш ёшлардаги қизча экани англашилади, унинг кейинги ҳаракатлари етук қизлар каби бўлганидан, китобхон буни назардан қочирган бўлса, эҳтимол. Бу нарса характер мангигига эид эмасми? Фикримизча, йўқ! Кампирлардан эшитганимиз бор: аразлаб «кетаман»га тушган келинларини қўғирчоқ совға қилиб овулган қайноналар бўлган экан. Айтмоқчимизки, «дўппи билан урса йиқилмайдиган» қизлар балогат ёшида ҳисобланган вақтда, уларнинг руҳий тараққийси ҳам шунга мос бўлган: ҳали болалиги билан хўшлашиб улурмаган гўдак «бир уйнинг эгаси» бўлишга руҳан ҳозир бўлган. Руҳий ривожланишдаги бундай илгарилаб кетиш Зеби каби қизларда турли ёш хусусиятла-

рининг ноуёгун бирикувишга олиб келиши табиий эди. Кўрамиз-ки, қаҳрамони руҳиясини аъло даражада билган адиб бу ўринда ҳам ҳаёт ҳақиқатига содиқ қолади. Чўлпон Зеби образи талқинида умумий ва хусусий жиҳатларнинг уйғунлигига эришганки, бу образнинг ҳаётийлигини, баркамоллигини таъминлаб, уни Қумушу Зайнаблар қаторига қўяди...

... Суд жараёнини кузатаётганингизда ҳам андак бўлсин умидингиз бор эди: «Ўлибди, озгина бўлсаям инсофи, одамгарчилиги бордир буларнинг?!» Ҳукм ўқилди: очиқ-ошкор ҳақсизликдан гарангсиз қолдингиз, кўнглингиз жунбишга келиб, сўфи билан бирга исён қилади... телба Қурвонбибининг дардли қўшиғи бағрингизни эзади, чидамай қулоқларингизнигичиппа берки-тасиз — бефойда, қўшиқ вужудингиздан оқиб келади, ўзингизда куйлаётган бўласиз:

Зеби, Зеби, Зебона,

Мен кўйингизда девона...

1990 йил

«ЎҒРИ»НИНГ ҲИМОЯСИГА ИККИ ОҒИЗ СЎЗ

Кўпчилигимизни ўйлатиб, алабий давраларда турли баҳсларга сабаб бўлаётган, бироқ узил-кесил бир тарафга ҳал этилиши маҳол бўлган муаммолар таҳлилига бағишланган мақолалар матбуотимизда, кўп бўлмаса-да, эълон қилиниб турибди. Шубҳасиз, бундай мақолалар жуда катта аҳамиятга моликдир. Зеро, улар ўқувчини бефарқ қолдирмайди: ўйлашга, муносабат билдиришга ундайди — алал-оқибат тафаккуримизни бойитади. Сувон Мелиевнинг «Меҳр сеҳри»¹ номли мақоласи, фикримизча, айни шундай чиқишлардан бўлибди. Кўпчилик қатори ўз кўмочимизга кул тортиш билан оворан сарсон бўлганимиз бугунги кунда айни шу мақола айрим мулоҳазаларимизни ўртага ташлашга ундадики, бунинг учун муаллифдан беҳад миннатдоримиз.

Мақолада муаллиф ўзбек ҳикоячилигининг нодир намуналаридан бўлмиш «Ўғри» (А. Қаҳҳор) ҳикоясига янгича муносабат

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1995 йил, 23 июн.

билдиради, уни бугунги кун нуқтаи назаридан баҳолашга ҳаракат қилади. С. Мелиев «Ўғри» ҳикояси адабиётимизда ўз ўрнини топиб бўлганини эътироф этгани ҳолда «унига умуминсоний баркамол баднийлик намунаси эмас, балки тоталитар даврнинг бадний ҳужжати сифатида қараш тарафлори» эканлигини ёзади. Мунаққидинини фикрича, ҳикояни умуминсоний баднийат доирасидан четга чиқарувчи нарса шуки, Қобил бобога ҳеч ким, «ҳатто унинг дард-аламинини қаламга олмоқчи бўлган ёзувчи ҳам» раҳм-шафқат қилмайди. Муаллиф мазкур фикрни асослаб ёзади: «Бадний муқаммаллик(ка) ёлғиз сўз-тасвир маҳорати, ёрқин деталлар, рангдор тил каби соф бадний тушунчалардан ташқари адабий қаҳрамон (демак, инсон)га инсоний Меҳр, тақдирига сиққидилишдан куйиниш ҳамдир. Шундай меҳрсиз, лекин юксак маҳорат билан битилган асар ҳам барибир бадний номукаммалдир». Умуман олганда, С. Мелиев тўла ҳақ. Дарҳақиқат, инсонга муҳаббат — умуминсоний қадриятлар ядроси, усиз қадриятлар пароканда бўлиб кетади. Ҳаққаст рост: инсонга муҳаббат ҳисси билан йўғрилмаган асар баднийатдан йироқ тушади. Бироқ, бизнингча, асарда ўша муҳаббатнинг қай даражада ёхуд қай йўсинда ифодаланишини белгилашга, унинг ошқора ёки пинҳона бўлишини талаб қилишга ҳақли эмасмиз. Шу мулоҳазага таянган ҳолда бошланоқ ўзимизнинг аксилдаъвомизни ўртага ташлаймиз: адабиётимизда инсон, халқ тақдирига куйиниб ёзилган «Ўғри» даражасидати асарлар кам топилади. Эндиги муддаомиз шу даъвони имкон доирасида асослаш, холос.

Маълумки, «Ўғри»да ёзувчи «халис кузатувчи» мавқеини тутган: у воқеа-ҳодисаларга аралашмайди, унинг вазифаси — бадний воқеликни ўқувчи кўз олдида жонлантириш. Ҳикоянинг аксар қисми мўъжаз «саҳна-кўриниш»лардан ташкил топганки, унда тасвирланаётган воқеаларни ўқувчи кўпроқ «кўради», яъни, ўқувчи ҳам асар воқелигидан четда туради. Табиийки, шу ўринда «анима учун ёзувчи ўзини ҳам, ўқувчинини ҳам асар воқелигидан четга тортди?» деган савол туғилади. Бизнингча, ҳикояда «четланиш» («отстранение») усулидан фойдаланаркан, А. Қаҳдор муайян ғоявий-бадний ниятни кўзлаган. Аввало шуни айтиш лозимки, қўлланган усул ўқувчинини ҳиссий эмас, кўпроқ ақлий мушоҳалага ундайди. Иккинчидан, китобхон ҳикоя бадний воқелигидан четда тургани учун ҳам конкрет бир эпизод (дейлик, Қобил бобо ва амин учрашуви) ёхуд образга муносабат доирасида қолиб кетмайди. Аксинча, ўқувчи ҳамон кўз ол-

дида турган ҳикоя воқеаларидан тўртки олиб ҳаёт ҳақида, инсон ва инсонлараро муносабатлар ҳақида кенг кўламда муноҳада юришти, умумлашмалар чиқариш имконига эга бўлади. Келинг, яхшиси биз ҳам мавжуд имкониятдан фойдаланиб, адиб яратган бадиий воқеаликка назар солайлик.

Ҳикоянинг бошланғичида қуйидагича манзарага дуч келамиз: «Қобил бобо яланг бош, яланг оёқ, яқтакчан оғил эшиги ёнида туриб дағ-дағ титрайди, тиззалари букилиб-букилиб кетади, кўзлари жовдирайди, ҳаммага қарайди, аммо ҳеч кимни кўрмайди. Хотинлар ўғрини қарғайди, ит ҳуралди, товуқлар қақалайди. Кимдир шундай кичкина тешикдан ҳўкиз сиғишига ақл нишонмаслиги тўғрисида кишиларга гап маъқуллайди». Муаллифнинг «кузатув пункти»дан туриб разм солинг-а, Қобил бобо фожиясига маҳалла-кўйнинг нечоғли бефарқлигига амин бўласиз. Шунинг учун ҳам хотинлар қарғиши йўлакай, итлар ҳуришию товуқларнинг қақалани қаторида тилга олинади; шунинг учун ҳам маҳалла эрларини Қобил бобонинг аянч ҳолати эмас, кўпроқ оғил деворидаги тешик қизиқтиради. Буни ҳам майли, эликбош келиб дастлабки тафтишини бошлаши ҳамона маҳалла аҳли ўз наздида бурчини ўтаб бўлди: «Одамлар, ўғри деворин қачон ва қандай асбоб билан тешгани, ҳўкизни қайси томонга олиб кетгани, уни қайси бозорда сотиши мумкин эканлиги тўғрисида баҳслаша-баҳслаша тарқалди». С. Мелиев таъбирича, шуурини қаҳрамонлардан «бири амалдор, иккинчиси камбағал бечора» эканлиги эгалаган А. Қаҳҳор, аслида, масалани анча кенгроқ қўйган кўринади. Ёзувчи талқинчи, ўзга одам бахтсизлигига бефарқлик амалдорларгагина эмас — барчага хосдир. Сезамизки, адибни фуқаро ва амалдорлар муносабатининг синфий моҳиятигига эмас, инсонлар орасидан меҳр-оқибатнинг кўтарилаётгани, инсоний муносабатларнинг сийқаланаётгани кўпроқ ташвишлангирди. Бу ташвишнинг дояси кенг маънодаги инсонга муҳаббат бўлмаса, нимайкин?! С. Мелиев «Нега Қобил бобо аҳволига ўқувчи қалбани ачинмайди?» деган саволини қўяди-да, унга, аввало, ҳикоянинг ўзидан эмас, у яратилган давр воқеаларидан жавоб излайди. «Чунки Қобил бобо топталаётган пайт (мавҳум «ўтмиш»да эмас, асар ёзилган 30-йилларда) минглаб-милянонлаб одамлар қамоқхоналарда, лагерларда таҳқирланаётган, иззат-нафси ерга урилаётган давр эди. Шунча одам топталаётганда, о.юмун «Халқ душ-

манларига ўлим!» дея бўкираётганда қандайдир Қобил бобо ким бўлти? Уни қандайдир амалдорлар тонтаса тонганми-да!?» Мунаққиднинг фикрича, даврнинг айнаи шу руҳи адибнинг Қобил бобо фожиасини ҳис қилишига ҳалал берган. Тўғри, ҳикоя ўзи яратилган давр билан чамбарчас боғлиқ, бироқ бу боғлиқликни ўзгачароқ талқин қилиш ҳам мумкин. Бунинг учун 30-йиллар воқелигидан чиқиб келиб ҳикоя ҳақида эмас, ҳикоя бадийи воқелигидан келиб чиқиб 30-йиллар ҳақида фикр юритиш лозим, ҳолос. Хусусан, яна Қобил бобо фожиасига маҳалла-кўйнинг бефарқлигини олайлик. Маҳалла-кўй Қобил бобони амалдорларга «ем» қилиб қўйиб, ўзи томошабин бўлиб тургани каби ўша мудҳиш 30-йилларда ўзига гал келмаганки одам томошабин бўлиб қолмаганмиди?! Шу ўринда А.Ориповнинг «Оломонга» номли шеърини эслагимиз келади. Ҳар бир сатридан изгиробга йўғрилган ғазаб, борингки, нафрат силқиб туради унинг. Лекин ўша нафрат ҳам халққа нисбатан буюк муҳаббатдан тугилган, ахир! Ҳа, А.Қаҳҳор мудҳиш 37-йил арафасида Қобил бобо тимсолини яратди. Ўша пайтда адиб ўзини ҳам, атрофидагиларни ҳам «давлат машинаси қаршисида титраётган Қобил боболар» деб тушунган бўлса, А.Орипов айтган гапларни йўлини қилиб илгарироқ, ўз вақтида айтиб, «томошабин»ларни огоҳлантирмоқчи бўлган бўлса, не ажаб?!

Агар ҳикояни шу йўсин талқин қилсак, амалдорларнинг «ноинсоний» қилиб тасвирланганлиги масаласи ўз-ўзидан тушиб қолади. Зеро, ёзувчи яратётган бадийи воқелик — реалликнинг аксигина (яъни, уни акс эттириш нияти бирламчи эмас) бўлмай, реаллик ҳақида мушоҳадага ундовчи бир структурадир. Бу структурада эса одатланиб қолганимиздек иккита эмас, учта таъинч нуқтаси бор: маҳалла — Қобил бобо — амалдорлар. Юқорида кўрганимиздек, бу нуқталарнинг ҳар бири контекstdан узилиб реаллик билан боғланганида умумлашма маъно касб этади: маҳалла — омма тимсоли, Қобил бобо — тоталитар тузумдаги алоҳида олинган шахс тимсоли, амалдорлар — тоталитар давлат тимсоли.

Кўпчилик наздида бу фикрларимиз асоссиздай туюлса, ажаб эмас. Сабабки, ҳозирги кунда аксарият ўқувчилар онгида А.Қаҳҳор ҳақида негативроқ фикр муқимлашиб қолди. Хусусан, адибнинг ўтмиш мавзусидаги асарлари «ўтмишни қоралаш» шу замонани алқаш» мақсадида ёзилган, деган қараш устивор.

Жумладан, С.Мелиев мақоласидаги фикрлар ҳам шу хил қарашга туртки беради: «Ўтмишга қора чаплаш, шунинг муқобилида ўз салтанатини кўкларга кўтарини тоталитаризмнинг муқим ақидаларилан бири эди». А.Қаҳҳор ҳикояси айни шу ақидани ўқувчига сингдириш мақсадида ёзилган, деган фикр мақоланинг мазмун-мундарижасидан қизил ип бўлиб ўтади. Хўш, А.Қаҳҳор мазкур «ижтимоий заказ»ни қай йўсин бажарипти? Мунаққиднинг ҳикоядаги бир эпизод — амин ва Қобил бобо учрашуви хусусидаги фикрларидан жавоб топиш мумкин бунга. Мақола муаллифи «Ўғри»да тасвирланган ҳолат ҳаётда юз бериши мумкинлигини эътироф этгани ҳолда унинг «совуқ, ҳиссиётсиз баён этилгани туфайли санъаткорона ишлов берилганига қарамай, ижтимоий маъно, сийфий моҳият донрасида қолиши»ни таъкидлайди. Демак, бор гап тасвир манерасида — ҳиссиётсизликда. Ҳиссиётсизлик эса, юқорида кўрдик, адибнинг «хोलис кузатувчи» мавқеида турганлигидан келиб чиқади. Шу ўринда табиий бир савол туғилади: модомики ёзувчи мақсади ўтмишни қоралашгина экан, ўқувчини ҳикоя воқелигидан четлатишни зарурми эди? Ахир, муносабатини ошкор қилиб, ҳисларини ўқувчига «оқтириб», уни ҳикоя воқелигига олиб кирганида бу мақсадга осонроқ эришиши мумкин эди-ку?! Кўрамизки, ҳикоянинг ифода ва тасвир манераси «ўтмишни қоралаш» мақсадига унчалик мувофиқ эмас. Шунинг ўзиёқ, фикримизча, С.Мелиевнинг: «Ўтмиш ҳикояларида адибнинг ўз бадий концепцияси йўқ. Тоталитар тузум адабиётига юклаган ғоявий мақсад (ўтмиш адолатсизликларини фош этиш) бадий образлар воситасида юксак маҳорат билан тасдиқланган, ҳолюс. Шунинг учун мазкур ҳикояларни, хусусан, «Ўғри»ни бадий баркамоллик نامунаси сифатида тарғиб этиш ноўрин», — деган хулосасини жиддий шубҳа остига қўяди.

Дадил эътироз қилиш мумкинки, «Ўғри» ўтмишни қоралаш ёки муайян ғояни «бадий образлар воситасида тасдиқлаш» ниятидагина ёзилган эмас. Агар масалани шу тахлит қўядиган бўлсак, бадий асар моҳиятини, ижод табиятини ҳисобга олмаган, жўнлаштирган бўлиб чиқамиз. Ҳа, А.Қаҳҳор «ноинсоний Ғоя ёзувчига нима ёзиш ва қандай ёзишни буюриб турган» бир шаронгта ижод қилди. Албатта, кўп қатори у ҳам замона, мафкура тазйиқидан холи бўлолган эмас. Шу билан бирга, А.Қаҳҳор мустақил фикрлашга қодир шахс, бетакрор

санъаткор бўлганини ҳам инкор қилолмасмиз. Ҳақиқий санъаткор учун эса ижод жараёнида замон чегаралари мавжуд эмас: бу илоҳий лаҳзаларда ўтмиш, ҳозир ва келajak ижодкорнинг қалб кўзида бир фокусга жамланади. «Ўғри»га ўхшаган асарлар ижодкор ҳаётида муайян муаммоларга дуч келиб, уларни бадний идрок этиш умидида ўз қалбига мурожаат қилиши, ўзининг ва миллатининг тажрибасига (тажриба эса доимо ўтмиш билан боғлиқ) таянган ҳолда ҳиссий-интеллектуал мушоҳада юритиши натижаси ўлароқ дунёга келади. Биз бу гапларни А.Қаҳҳорни реалист санъаткор, «Ўғри»ни реалистик асар деб билганимиз учун айтмоқдамиз. Маълумки, реалистик адабиёт сўз санъатининг «билиш» мақсадини биринчи планга чиқарган эди. Бироқ, шуниси ҳам борки, реалистик адабиётнинг мазкур ўзак хусусияти «Ўғри»да ўзгачароқ намоён бўлади. Хўш, бу ўзгачалик, ўзига хослик нимада? Биринчидан, ҳикояда тасвирланаётган нарсa бошқа-ю, ёзувчи англашга интилан нарсa бошқа: ўтмиш тасвирланади, замонани англашга ҳаракат қилинади, - шу ўринда замон чегараларининг олиб ташланганига гувоҳ бўламиз. Иккинчи томондан, «Ўғри» да бадний идрок этиш бевосита тасвир жараёнида амалга ошмайди (яъни тасвир билиш воситаси эмас). Аксинча, ижодкор замонаси, атрофида юз бераётган воқеа-ҳодисалар моҳиятини атрофлича мушоҳада этиб муайян хулосаларга келади-да, уларни тасвир (ҳикоянинг бадний воқелиги)да муҳрлаб қўяди. Натижада ҳикоянинг бадний воқелиги универсал моделлик хусусиятига эга бўладики, асарни фақат у яратилган ёки унда қаламга олинган давр реаллигигагина боғлаб талқин қилиш ярамайди — бадний умумлашма кўлами торайиб кетади. Шу ўринда ҳикоянинг яна бир жиҳатига диққатини жалб қилмоқчимиз: «Ўғри»нинг бадний структурасида, бизнингча, экзистенциализм адабиёти поэтикасига хос унсурлар кузатилади. Ҳикояда кузатганимиз интеллектуаллик даражасининг юқорилигини, муаллиф концепциясини ифодаловчи ҳаётий ҳолатларни моделлаштириш (экзистенциализмдан фарқ қилароқ, бунда модель ҳам реаллик иллюзиясини ҳосил қилади)га интилиш кабилар шу фикрга олиб келади. Тахминимизнинг қанчалик ҳақиқатга яқин-узоқлигини, бу ўхшашликнинг сабаб ва омиллар», in «ейинги изланишлар кўрсатар. Бироқ шунинг ўзиёқ А.Қаҳҳор доим ҳам ҳоким мафкура исканжасида, социалис-

тик реализм қолишлари доирасида қолиб кетмаган, ижод ошарида баъзан ички эркинликка ҳам эга бўлган, дейишга асос беради.

Юқоридаги мулоҳазаларга таянган ҳолда А.Қаҳҳорнинг «Ўғри» ҳикояси баркамол бадиийлик намунаси эканлигини яна бир қарра таъкидлаб айтишга ўзимизда журъат сезамиз. Бунга амин бўлиш учун «Ўғри»ни талқин қилишда унинг ўзини асос поэтик хусусиятларини таътиборда тутиш, воқеликдан келиб чиқиб ҳикояга эмас, ҳикоядан келиб чиқиб воқеликка муносабат билиришимиз тилаб қилинади, холос. Зеро, аксинча йўл тутсак, асарга ёндошишда вульгар социологик мавқедадан нари ўтмаган бўлиб чиқамиз.

1995 йил

АДАБИЁТ НАДИР

XX аср бошларида улуг юртдошимиз Чўлпон «Адабиёт на-дир?» деган саволини ўртага ташлаган ва шу номли мақоласи-да унга баҳоли қудрат жавоб излаган эди. Асримизнинг ўрта-ларида улуг француз ёзувчиси ва адабиётшуноси Ж.П.Сартр ҳам худди шу номли мақола билан чиққан ҳамда шу саволга ўзини жавоб берган эди. Агар биз диққат билан кузатсак, ин-соният онгини танигандан бери ушбу савол у ёки бу тарзда мунтазам қўйилиб келишига гувоҳ бўламиз. Қизиги шундаки, бу саволга ҳар бир давр ўзини жавоб беради, боз устига, бир даврда яшаётган одамларнинг жавоблари-да бир-биридан жид-дий фарқланади. Тугал ва узил-кесил жавоб берилиши мумкин бўлмаган «Адабиёт надир?» саволининг ҳозирги кунда ҳам кун тартибиде тургани табиий. Бугунги кунда мазкур савол тегра-сидаги баҳслар «Адабиёт санъатини ёки онг соҳасини», «адаби-ёт ижтимоий бўлиши керакми ёки йўқми», «адабиёт оммавий бўлиши керакми ёки элитарми» каби асосий масалаларни ўз ичига олади.

Биз ўзимиз билишни истаган нарса ҳақида тугал ҳукм чиқаришга мойилмиз, охиригача тугал англаб бўлмайдиган, охиригача муайян таърифу қоидалар асосида тушунтириб бўлмайдиган мураккаб ҳодисалар мавжудлигини тан олгимиз келмайди. Ҳолбуки, мавжуд нарса-ҳодисаларнинг аксарияти, жумладан, адабиёт ҳам ана шундай мураккаб, зиддиятли то-

монларни ўзида жам этган ҳолдаси саналиши керак. Юқорида қўйилган саволлардан биринчисига — «Адабиёт санъатми ёки онг соҳасими» деган масалага тўхталсак, бу нарса анча равшан кўринади.

Кейинги йилларда, шўро даврида ўта яланғоч ижтимоийлашган адабиётта, уни омман коммунистияк руҳда тарбиялаш ва ш.к. мақсадларга бўйсундириш амалиётига акс таъсир тарзида адабиётни «соф санъат» сифатида тушуниш, унда фақат санъат ҳодисасинигина кўриш тамойили кузатилади. Ҳолбуки, адабиётда фақат воситани кўришлик қанчалик хато бўлса, унда «соф санъат»нинггина кўриш ҳам шунчалик хатодир. «Соф санъат» тарафдорлари адабиётнинг ижтимоий онг соҳаси эканлигини инкор қиладилар, жуда инсоф қилганлари адабиётнинг бу жиҳатига эътиборсизроқ, кўз юмиб қарайдилар. Биз ақл ва ҳисни бир-бирига қўйинча эди қўямиз, ҳолбуки, бу нарса вужудимизда ақл ва ҳиснинг бир пайтда мавжуд бўлишига, иккисининг бирликда инсон руҳиятини ташкил этишига халақит бермайди. Бас, нега энди инсон руҳий фаолиятининг маҳсули бўлган адабиёт уларнинг иккисини ўзида жам қилолмас экан?!

Бу масалани бадий ижод табиатидан келиб чиқиб тушуниш ва тушунтириш ўнгайроқ кўринади. Адабиётнинг илк намуналари саналадиган асотир (миф)ларни, афсоналарни эсга олайлик. Ахир, «Авесто»даги ривоятлар ёхуд қадим грек ёки Миср афсоналари табиатни, инсоннинг пайдо бўлиши, унинг ўлими сирлари ва ш.к. муаммоларни билишга интилиш натижаси эмасми? Албатта, ҳозирги инсоннинг тафаккур даражаси ҳам, адабиёт ва санъатнинг ривожланиш даражаси ҳам кўз илғамас даражада узоқлашди. Лекин бадий ижодга туртки берадиган бирламчи омил ҳамон билиш эҳтиёжи бўлиб қолди. Тўғри, кейинги даврларда яратилган асарларда доим ҳам ижодкор билишга интилаётгани асотирлардаги каби равшан сезилмаслиги мумкин, лекин унинг яратилишига бевосита мана шу эҳтиёж туртки берган. Дейлик, бир ижодкорни жамиятнинг мавжуд ҳолати ёки ривожланиш тамойилларини билиш (кўпроқ романларда), бошқа бировини ўзини англаш орқали Ҳақни таниш (тасаввуф шетиди), тагин бирини қалбидagi кечинмаларини (яъни, ўзини) англаш ва шунга ўхшаш умумий номи БИЛИШ аталувчи эҳтиёж ижодга ундайди. Фақат шуниси борки, кейинги дав-

рларда яратилган асарларда билиш эҳтиёжининг равшан сезилмаслиги ижодкор тарафидан англашган нарсанинг асарда бошқача йўсинларда ифодаланиши билан изоҳланиши мумкин. Дейлик, ижодкор ўзи анчадан бери ечолмай келаётган, ўзи англашга интиляётган масаланинг ечимини табиат манзарасида, ҳаётдаги бирон-бир ҳолатда, ҳолиса ва шу кабиларда кўриши, яъни, ўша нарсада ҳикмат кўришида мумкин. Ижодкор ўз асарида ўша нарса (манзара, ҳолат, ҳолиса ва ш.к.)ни акс эттиришнинг ўзи биланоқ эҳтиёжни қондиради. Қатағон даврида инсоннинг қадрсизлангани, бугун бошли жамиятнинг тоталитар тузум олдидagi ожизлигига кишиларнинг ўзгалар фожиясига томошабин бўлиб тургани ҳақида ўйлаган ва азоб чеккан А.Қаҳҳор «Ўғри»да тасвирланган воқеада, мустабид тузум шароитидаги ижодкор қисматини Ойбек «Наъматак»даги манзарада кўрган бўлса, не ажаб?! Айтмоқчиманки, шу асарларни яратиб билан ҳар икки ижодкор руҳиятида пайдо бўлган билиш эҳтиёжи қондирилди. Зеро, ижод онларида ҳар иккиси ҳам ўзини ўйлатган масалани ўзича ҳал қилди, муайян бир тўхтамага келди. Албатта, бу асарларни ҳар биримиз ўзимизча тушунамиз, сабабки, биз улардаги образлар пилини ўзимизча мантиқ тилига кўчирамиз — англаймиз. Бироқ бу нарса асарнинг яратилишига туртки бўлган билиш эҳтиёжининг генетик жиҳатдан ижтимоий характерга эгалитини инкор қилолмайди. Бадиий ижодга туртки берувчи билиш эҳтиёжининг турли сатҳ ва навдаги ижтимоий муносабатлар асосида вужудга келиши бадиий асарнинг, демакки, бадиий адабиётнинг ҳам генетик жиҳатдан ижтимоий характерга эгалитидан далолатдир. Бошқа бир муҳим томони шуки, ҳар икки адиб ўзлари яратган бадиий образлар воситасида билибгина қолмади, иккиси ҳам ўзининг орзу-армонларини, ҳис-туйғуларини — бир сўз билан айтганда — ўз идеалидан келиб чиққан ҳиссий муносабати (ва шу йўсин билвосита ўз идеали)ни ифодалади. Бироқ ҳиссий муносабатни ёки бадиий билиш жараёнида англашган ҳақиқатни очиқдан-очиқ ифодалаш шарт эмас. Боз устига, ҳиссий муносабатнинг очиқдан-очиқ ифодаланиши «насиҳаттўйлик», англашган ҳақиқатнинг очиқдан-очиқ ифодаланиши «ақллилик» томон тортиб кетиши мумкин. Шунинг учун, масалан, «Ўғри»да А.Қаҳҳор «халис кузатувчи» мавқеида туради: қалбини жунбишга солган воқеанинг, ҳолатнинг суратини чизиш би-

лан кифояланади. Маҳорат билан тасвирланган ҳолат тасаввурда жонланган онлар (ҳикояни ўқиш жараёни)да ўқувчи адабнинг (ижод онларидаги) ҳис-туйғуларини қалбдан кечиради. Бироқ ўзувчи ижод онларида қай муаммони бадиий идрок этишга интилгани доим ҳам кўзга ташланмавермайди. Бунинг ҳеч бир ажабланарли жойи ҳам йўқ: бадиий асар арифметик, физик ва ҳ.к. масала эмаски, унда конкрет шартлар кўрсатиб қўйилса. Шунга қарамай, матнда доим ҳам акс этмагани ҳолда ҳам билиш эҳтиёжи бадиий ижодга туртки берувчи асосий омил бўлиб қолаверсади.

Мисолга олинган ҳар икки асарда ҳам бир нарсанинг моҳияти бошқа нарса орқали англаниётганига шохид бўлаётормиз. Ҳар икки ижодкор ҳам ўшарини ўйлатган муаммоларни англаш учун ҳаётга айнан тақлид қилгани, ҳаётдан нусха кўчиргани йўқ. Зеро, бир нарсанинг моҳиятини иккинчи нарсала кўриш учун ақлнинг ўзи камлик қилади, бунинг учун ижодкорда аввало санъаткорона нигоҳ, санъаткорга хос «қалб кўзи» бўлиши лозим. Яъники, адабиётдаги билиш фандагидек рационал билишгина эмас, унда ақл билан баробар ҳис, сезги (интуиция) каби унсурлар иштироки ҳам каттадир (шунинг учун ҳам ақлли одамларнинг бари ҳам санъаткор бўлавермайди, бўлолмайди). Сираси, атрофдаги нарса-ҳодисаларда айрича ҳикмат кўришга қобил кузатувчан, зукко кишилар ҳам оз эмас. Бироқ уларнинг ҳаммасини ҳам санъаткор демаймиз, нари борса «шоиртабиат», «зукко» дея таърифлаймиз. Улардан фарқли ўлароқ, санъаткор нарсанинг моҳиятини очувчи бошқа нарсани кўрибгина қолмайди, уни ўзининг туйғу-фикрларини ифодалашга мувофиқ тарзда қайта яратади (одатга кўра бунинг «тасвирлайди» деган моҳиятга номувофиқ сўз билан аталади) ва мана шу қайта яратиш жараёни ИЖОДдир. Руҳнинг алоҳида ва бетахрор ҳолати бўлмиш ижод онларида санъаткорга ўзи излаган моҳият аён бўлади, яъни, билиш эҳтиёжи фақат ижод жараёнидагина қондирилади. Санъаткорнинг ижод онларидаги ҳолати, унинг зўриқиб ишлаётган онгию жунбиш урган қалби эса асар матнида муҳрланади. Моломики бадиий ижод билишга қаратилган жараён экан, демак, бадиий адабиёт ҳам онга алоқадор ҳодиса, фақат бунда билишнинг санъатга хос йўлида борилади. Бунгача айтилганларга таяниб, адабиёт икки: лама ҳодиса, у санъатга ҳам, ижтимоий онга ҳам бирдек алоқадордир, деган хулосага келиш мумкин.

Адабий баҳсларда тез-тез кўтарилиб турган «Адабиёт ижтимоий бўлиши керакми ёки йўқми» масаласи ҳам шўро даври адабий сиёсати таъсирида юзага келди, ўткирлашди. Адабиётнинг ижтимоий эканлигини инкор қилиш маъқул бўлмаганидек, унинг индивидуал-шахсий ҳодиса эканлигини ҳам инкор этиб бўлмайди. Бу даъво фақат муроса илинжида, баҳсда оралиқни - энг хавфсиз мавқени эгаллаш илинжида эмас. Мазкур саволга жавоб бериш учун биз адабиётнинг предмети масаласига тўхталганимиз зарур.

Адабиётшуносликка оид асарларда, дарсликларда «Бадний адабиётнинг предмети — инсон» деб кўрсатилади. Бироқ мазкур фикрни тор тушуниш, уни мутлақлаштириш унчалик тўғри бўлмайди. Чунки адабиёт инсонни алоҳида (изоляция қилинган ҳолда) эмас, балки жамият, табиат (бир сўз билан айтганда — борлиқ) билан узвий алоқада ўрганади. Зеро, инсоннинг ўзини улардан холи, изоляция қилинган ҳолда тасаввур этиб бўлмайди, инсон табиятан ижтимоий ҳодисадир. Модомики адабиётнинг предмети ҳам, унинг яратувчиси ҳам инсон экан, адабиётнинг ижтимоий бўлмаслиги мумкин эмас. Нима учун асар ёзилади, нима учун ижодкор асарни ёзишга киришади? Ахир кундалик турмушда дуч келган одамлар, ҳодисалар унинг қалб қозонида, ақл-идрокида қайнамадими, уни ёзмаса бўлмайдиган ҳолатга келтириб, қўлига қалам олишга мажбур қилмадими? Демак, генетик жиҳатдан хоҳласак-хоҳламасак адабиёт ижтимоий ҳодиса экан. Бироқ яратилиши жиҳатидан, дунёга нуқтан назар, ўша дунё туфайли пайдо бўлган ҳиссиётлар, фикрлар нуқтани назаридан том маънода шахсий ҳодисадир.

Маълум бўладики, бадний асарда ижтимоийлик ва шахсийлик қоришиқ ҳолда зуҳур қилар экан, фақат бу ўринда ижтимоийлик ва шахсийлик нисбати ҳар бир конкрет асарда турлича бўлишини, турлича зуҳур қилишини эътиборда тутиш лозим бўлади. Дейлик, ижтимоийлик ларажаси элик ва лирик асарларда жиддий фарқланади, баъзан лирик асарда ижтимоийликдан асар ҳам йўқдай кўринади. Айримлар, хусусан «соф санъат» тарафдорлари айни шу ҳолни мутлақлаштирмоқчи бўладилар, ишърийат фақат кўнгил иши бўлиши керак, деган гаплар эшитилади. Хўш, инсоннинг кўнглидаги туйғулар, изтиробу қувончлар келиб чиқиши жиҳатидан ижтимоий эмасми? Мисол тариқасида лирик қаҳрамоннинг муайян бир ҳолати, кайфиятигина қаламга олинган бир ишърни олиб кўрайлик:

Баҳор кунларида кузнинг ҳавоси,
 Танимини жунжитар оқишомги шамол.
 Нега мунча гамгин найнинг навоси,
 Нега қалбим тўла ўкинч ва малол?
 Барглар орасига тинмасдан сира,
 Ошно юлдузлардан тўкилади нур.
 Билмайман қийнайди қайси хотира,
 Титроқ юлдуз каби музлаган шүүр.
 Мағлуб баҳодирнинг найзаси мисол,
 Маънос эгилади терак учлари,
 Барглар соясида ўйнайди беҳол
 Уйқудаги қизнинг бедор тушлари.
 Атрофимда ётар гариб бир виқор,
 Билмам, нега ўчди қалбим сафоси.
 Нима ҳам қилардим, на иложим бор,
 Баҳор кунларида кузнинг ҳавоси.

Кўриб турганимиздек, шеърда табиат манзараси тасвирланади ва шу асосда маҳзунлик кайфияти ифодаланади. Бироқ «Баҳор кунларида куз нафасининг эсиш»идан келган маҳзунлик — образ, мана шу ҳолатнинг юзага келиш сабаблари ўзгача бўлиши эҳтимолдан йироқ эмас. Мазкур шеър 1967 йилда яратилган эди. Нечун энди А.Орипов баҳор кунларидаги куз ҳавоси ҳақида гапирарди? Гап шундаки, шеър ёзилган пайт 50-йиллар охиридан жамият ҳаётида кузатилган уйғониш, нисбий эркинликнинг 60-йиллар ўрталарида қайтадан бўғила бошлаган даврига тўғри келади. А.Орипов жамиятнинг бир аъзоси сифатида, эрка ташна ижодкор сифатида бу ҳолдан изтироб чекади, азобланади. Ҳассос шоир ўзини қийнаган ДАРД суратини табиат манзарасида кўради, «баҳор кунларидаги куз ҳавоси»дан келган изтиробини, аламу ўкинчини ифодалайди. Жамиятнинг кўзи очиқ аъзоларини изтиробга солган бу ижтимоий дард шоирнинг шахсий дардига айланган, дарднинг шахсийлашиш даражаси шунчаларки, биз шеърни «кўнгил шеърляги» дейишга-да, уни «соф санъат» намунаси сифатида баҳолашга-да мойилмиз.

Ижтимоий дард ижодкорнинг шахсий дардига айланмаса, ижодкор ўша дардни чинакамгина қалбидан кечирмаса, биз юқорид айтган «яланғоч ижтимоийлашув» юзга келади. Шўро даври

адабиётининг энг катта фожиаси ҳам шу эди. Тоталитар тузум барчанинг бирдек ўйлашини тақозо этгандики, бу нарса жамиятда шахс мақомининг сусайиши, жумладан, ижодкор шахсининг емирилишига олиб келди. Натижада кўплаб асарларда ижтимоий дард ижодкорнинг қалб қозонида обдан қайнамасдан, фақат расмий мафкуранинг бадийлаштирилган ифодаси бўлиб шиорбозликка тўла шеърлар, ҳаётни расмий мафкура кўзи билан кўрувчи, тасвирловчи ва баҳоловчи (гарчи «социалистик реализм» намунаси саналса-да, реализмдан тамомила йироқ) эпик асарлар яратилди. Бу нарса адабиётнинг туссизлашувига, ижодийликнинг инқироз топишига олиб келди. Адабиётдаги туссизликнинг боиси шуки, шўро адабиётидаги (айниқса, 30-60-йиллардаги) кўплаб асарларда ижтимоийлик бўлгани ҳолда ижодкор шахси йўқолган, натижада улар бир-биридан шаклий хусусиятлари билангина фарқланадиган, гўё ранг-баранг қоғозларга ўраб берилган битта матоҳга айланиб қолганди. Албатта, чинакам истеъдод бундай бўғиқ шароитта кўнжолмайди, исён қиладди. Шу боис ҳам ҳатто мустабд тузум зуғуми кучайган даврларда ҳам катта истеъодларнинг асарларидаги айрим ўринларида ижодий «мен» бўй кўрсатиб, асарга жонлилик бахш этиб туради.

60-йиллардан бошлаб эса адабиётимизда ижодий «мен»нинг исёни кучлироқ намоён бўла бошлади, дунёни ўзича тушуниш ва баҳолашга интилиш бошланди. Шунга қарамай, булар адабиётимизнинг умумий ҳолатини, «ҳавоси»ни белгилай олмас, зеро, расмий мафкура рағбати билан кучайган «яланғоч ижтимоийлик» бир тушовга айланиб қолган ва дадил олға босишга имкон бермасди. Табиийки, буларни эътиборга олган ҳолда кўпчиликнинг адабиётдаги ижтимоийликдан безгаклик кайфиятини тушунса бўлади, бироқ мафкура тазйиқи билан «яланғочланган ижтимоийлик»ни деб адабиётнинг табиатиға хос бўлган ижтимоийликни инкор қилиш тўғри бўлмайди.

Яқин йиллардаги ва қисман ҳозирда ҳам баҳсларга сабаб бўлиб турган масалалардан яна бири «Адабиёт қандай бўлиши керак?» деган савол теграсида айланади. Мазкур баҳсда томонларнинг бири «Адабиёт оммавий бўлиши керак» деган фикрни, иккинчиси «Адабиёт хос кишиларга мўлжалланган (элитар) бўлиши керак» деган фикрни олдинга сурадилар. Иккинчи томоннинг оммавийликка қарши тургани адабиётнинг

жўнлашуvidан норозилик билан, биринчи томоннинг хосларигагина мўлжалланган адабиётга қаршилиги бу ҳолда адабиётнинг жамиятдаги аҳамияти сусаяди, деб ҳисоблаши билан изоҳланади. Бир қарашда бу баҳс ниҳоясиздек, уни ҳал қилиб бўлмайдигандек кўриниши мумкин. Бироқ, унутмаслик керакки, муаммонинг ечими баҳс бир томонга ҳал бўлганидагина топилади дейишлик хато, кўп ҳолларда баҳснинг ечими муросада бўлади. Зикр этилган баҳснинг ечими ҳам, бизнингча, муросаладир. Шу ўринда муросанинг фойдасига айрим фикрларни қайди этиб ўтиш жоиз.

Биринчиси. Ҳаммага аёнки, бадий адабиётни истеъдодлар яратлади. Истеъдод эса оммадан кўра тийранроқ қалб кўзига эғалиги, тафаккур даражасининг ундан юқорироқ экани билан фарқланади. Баски, чинакам истеъдод яратган асарнинг даражаси ҳам оммадан юқорироқ бўлмоғи табиий ва шундай бўлиши керак ҳам. Иккинчи томондан, шу адабий-маданий заминда етишган истеъдоднинг оммадан кўз илгамас даражада узоқлаб кетиши ҳам маҳол, шу боис ҳам «атайин оммага мослаб ёзиш» деган даъво ё ёлгон, ё истеъдодсизлиكنи хаспўшлаш учун баҳонадан бошқа нарса эмас. Демак, баҳсдан чиқадиган биринчи хулосани «Бизга чинакам истеъдодлар, истеъдод билан ёзилган асарлар керак» тарзида ифодалаш мумкин.

Иккинчиси. Бадий асар жуда мураккаб ҳодиса, конкрет асарни ҳамманинг бирдек тушуниши, бирдек суюши ва унга бирдек қиммат бериши мумкин эмас. Айтайлик, ўқувчи бир пайтлар ўқиганда деярли эътиборини тортмаган шеър вақти-ки келиб уни ёндириб юбориши ҳеч гап эмас. Шунингдек, шу ўқувчининг юрагига ўт ёққан шеърга бошқа ўқувчи мутлақо эътиборсиз қарашиде мумкин. Ниҳоят, бадий асар тубсиз уммон мисоли, юзасида юрган нари борса мавжлару жозиб қудратни кўрар, бироқ унинг тубида олам-олам сир-сироатлар яширин, унинг тубида-да бутун бошли бир ҳаёт кечади. Кимдир бу уммоннинг юзасидагина юради, кимдир саёзроқ, кимдир чуқурроқ шўнғийди, баски, бадий асар бир пайтнинг ўзида турли тоифаларга — ҳам оммага, ҳам хосларга мўлжалланган бўлади. Демак, истеъдод билан ёзилган асардан ҳаммага тушунарли бўлишликни талаб қилиш талаб қилувчидаги диднинг даражасини кўрсатади, холос.

Учинчиси. Кишиларда диднинг турлича эканлиги факт, бу ҳол билан фақат муроса қилиш мумкин, холос. Беш қўл баробар эмас, кимдир чуқур руҳий тасвирга бой асарни, кимдир интел-

лектуал жиҳатдан юксак асарни, кимдир кўнгилочар асарни, кимдир детектив, кимдир жангари асарларни суяди. Хоҳласак хоҳламасак, адабиёт майдонида ҳам рақобат бор. Агарки ҳозир енгил-елпи асарларга қизиқиш кучаймоқда экан, бу юксак дидли адабиётнинг айби. Демак, баҳслашиш эмас, жиззакилик қилиш, омманинг дидсизлашаётганидан зорланиш эмас, чинакам адабиётни, бадияти юксак асарларни яратмоқ керак.

Бадий адабиёт — инсон фаолиятининг маҳсули. Инсон фаолияти эса кенг ва серқиррадир. Инсон фаолияти бир-бирига бевосита ёки билвосита боғлиқ бўлган «омеҳнат фаолияти», «руҳий фаолият», «эстетик фаолият» каби жиҳатларни ўз ичига олади. Боз устига, руҳий фаолиятнинг ўзи «ақлий», «ҳиссий», «руҳоний» фаолият қирраларини намоён этади. Бадий адабиёт инсоннинг гўзаллик қонунлари асосидаги ижодий-руҳий фаолияти маҳсулидир. Шундай экан, бадий адабиётни таърифлашда бирёқламаликка йўл қўйиш, уни фақат ижтимоий онг ёхуд фақат санъат ҳодисаси сифатида тушуниш предметнинг моҳиятини жўнлаштиради, бизни унинг табиатини англашдан узоқлаштиради.

1996 йил

ИДЕАЛ ВА БАДИЙ ЯХЛИТЛИК¹

Кейинги йиллар ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилигида марказий ўринни тутиб келаётган муаммо — шўро даврида яратилган адабиётга муносабат масаласи бўлиб қолаётгир. Турли-туман, кўпинча бир-бирига тамомила зид қарашларни майдонга чиқараётган бу муаммо «Узоқ йиллар ҳукм суриб келган вульгар социологизм ақидаларига, мафкуравий-сиёсий ёндошишга қарши реакция, акс таъсир кўриниши»² сифатида юзага келаётгани ҳам аён ҳақиқатдир. Йўқ, биз турли-туманликни қоралаш ниятидан йироқмиз, зеро, демократлашиш йўлига кирган жамиятимиз эҳтиёжлари айна шу нарсани тақозо қилади. Республикамиз президенти И.Каримов айтганидек, «жамиятда фикр эркинлиги, ғоялар ранг-баранглиги бўлмаса, айниқса, унга

¹ Мақола Хусанбой Усмонов билан ҳамкорликда ёзилган.

² У. Норматов. Ҳақиқат тақозоси. - ЎзАС, 1995 йил, 17 феврал.

йўл берилмаса, тараққиёт, олға сийланиш қийинлашади. Яқин ўтмишимиз — бунинг яққол далилидир». Жамиятимизда ҳукм сурган мономафкура сиёсати турғунлигу охир-оқибат инқирозга олиб келган бўлса, сўз санъатининг тамомила мафкура хизматиға бўйсундирилгани адабиётимиз тараққиётини сустлаштирди, катта потенциал кучга эга истеъодларимизнинг тўла намоён бўлишлариға имкон бермади. Кейинги йилларда бот-бот такрорланаётган бу гаплар биз учун исбот талаб қилмайдиган ҳақиқат — аксномадир. Шу боис ҳам сўз санъатига муносабатни ўзгартириш, бадий асарға ёндашиш ва уни баҳолашнинг янгича тамойилларини ишлаб чиқиш кун тартибидаги биринчи масалаға айланганини ҳам тан оламиз. Бироқ бизни ташвишлантираётган нарсаси шуки, янгича концепцияни ишлаб чиқиш йўлидаги уринишларимиз — бир қутбдан иккинчисига сакрашға мойиллигимизданми — яна эски ўзанига тушиб қолаётгандек. Айниқса, XX аср ўзбек адабиётига, хусусан, конкрет ижодкор ёки бадий асарға яна мафкуравий жиҳатдангина ёндашиб, ўзимиз сезмаган ҳолда ўзимиз қоралаётган вульгар социологизм мавқеига тушиб қолаётганга ўхшаймиз. Яқин ўтмишимизда яратилган бадий асарларда мафкура тазйиқи кучли бўлганию бу нарсаси уларнинг қимматини хийла туширганини эътироф этган ҳолда, уларнинг бариға бир кўз билан қараш, тамомила инкор қилиш кайфиятлариға мутлақо қўшила олмаймиз.

Тўғри, ижодкор воқелигу мафкурадан бир баҳя бўлса-да юқорироқ туриши лозим, айти пайтда, улардан буткул узилиб кетиши ҳам мумкин бўлмаган ҳодисадир. Шундай экан, биз истасак-истамасак, асарда яратилган бадий борлиқ реал борлиқ билан муносабатда бўлганидек, бадий реаллик воситасида ифодаланаётган гоялар тизими — бадий концепция ҳам жамиятда етакчилик қилаётган гоялар тизими — мафкура билан муносабатда бўлади. Хўш, бу муносабат қай тарзда кечади? Умуман, ижоднинг мафкуравийлашуви нимадан? Бизнингча, ижоднинг мафкуравийлашувини натижа деб қарасак, унинг сабабини у ёки бу даврда мавжуд мафкура мазмунида эмас, балки санъаткорнинг ўша мафкура замиридаги ФОЯ (мафкура мазмунини ташкил қилаётган гояларни шундай атайтиш)ға ёнқини ўз ижодига формал ёндашувида, деб тушуниш тўғрироқ бўлади. Биз бу ўринда ФОЯни умумийроқ ҳодиса деб оламиз-да, мафкура деганда унинг муайян мақсадға йўналтирилиб тизим-

га солинган кўринишини тушунамиз. Дейлик, «буюк халқ» ҒОЯ-си — қайси тизимдалигига боғлиқ ҳолда — ватанини ҳимоя қилиш мақсадига ҳам, ўзга халқларни кул қилиш ниятига ҳам, юртни ободу миллатни тараққий эттириш мақсадига ҳам бирдек хизмат қилавериши мумкин. Жамият тараққиётининг муайян босқичида ўша жамият аъзоларининг идеалию эҳтиёжларига мос ҒОЯ шундай умумийлик касб этадики, унинг асосидаги мафкура оммалашishi имконига эга бўлади. Бироқ жамиятнинг узлуксиз ривожланишию эҳтиёжларининг ўзгариб бориши баробари ўша мафкуранинг ҳам мос равишда ўзгариб бориши ҳам тақозо қилинадики, акс ҳолда у оддий доғмага айланади — тараққиётга тўғаноқ бўлиб қолади. Шунга кўра, санъаткор томонидан мафкура асосидаги ҒОЯнинг формал қабул қилиниши уни ўша мафкурага ижодий ёндашиш, реал воқелик билан диалектик алоқасини теран идрок қилиш имконидан маҳрум этади. Натижада у мавжуд мафкурага сингиб кетади, идеалию эҳтиёжларига мос ҒОЯ ҳавода муаллақ қолаётганини англамай қолади — мафкуранинг оддийгина хизматчиси, аниқроғи, қулига айланади. Айни шу нуқтадан санъаткор энди ИЖОДКОР бўлмай қолади, зеро, воқеликни қалбюю онгида қайта ишлаб, идеал асосида қайта яратилган бадний воқелик воситасида дунёни ўзгартиришга (ўзгартирувчининг ўзини, яъни, инсонни ўзгартириш орқали) хизмат қилган санъаткоргина том маънодаги ижодкор саналиши мумкин. Хўш, ҒОЯнинг формал қабул қилиниши нимадан? Аввало, ҳар қандай мафкуранинг оммалашishi учун ҳар вақт икки шартнинг мавжудлиги тақозо қилинади: 1) башарият тарихи давомида кўп бор синалган, умуминсоний қадриятларга мувофиқ¹ ҒОЯларга таяниш; 2) омманинг эҳтиёжига, манфаатига мос келувчи пировард мақсаднинг мавжудлиги. Шу икки шартни ўзида мужассам этган янги мафкура ўзидан илгариги мафкуралардан ҳафсалалари пир бўлиб, яшашнинг мақсадию ҳаётининг мазмунини йўқотган, аро йўлда қолган одамлар учун бир заруриятдирки, айни шу хил ижтимоий шароитда у юзлаб, минглаб, миллионлаб одамлар онига синга-

¹ Албатта, муайян жамият тараққиётининг буҳронли шароитида бунга эътибор фақат тор манфаатдорликка асосланган мафкуранинг оммалашishi эҳтимоли ҳам истисно эмас (мас. фашизм). Бироқ бу хил оммалашishининг умри қисқа бўлади.

ди, яшашнинг мақсадига ишора қилади, ҳаётига мазмун бағишлайди уларнинг. Шунга кўра, 20-йиллардан бошлаб социализм гоёларининг минглаб зиёлиларимиз онига кириб келгани, уларнинг ҳаёти мазмунига айлангани, ҳолис ёндашсак, табиий ҳол эди. Шуниси ҳам борки, муайян мафкура шаклланаётган пайт жамиятнинг аксар аъзолари уни формал қабул қиладилар. Унинг қабул қилиниши айрим кишилар, хусусан, илгарироқ бошқа мафкура асосида шаклланиб улгурган кишилар учунгина қийин кечиши мумкин: улар ё янги мафкурани умуман қабул қилмайдилар, ёки бошданоқ унга танқидий муносабатда бўладилар. Шу маънода, Фитрат, А.Қодирий, Чўлпонларнинг янги мафкурага муносабати билан Ойбек, Ғ.Фулом, Ҳ.Олимжон, А.Қаҳҳор каби янгича ижтимоий шароитда шаклланган кишилар муносабатининг бир хил бўлишини талаб қилолмаймиз. Яъни, психологик жиҳатдан аввалгилари янги мафкурага қиёсий-танқидий мавқеда туриш имконига эга бўлганлари ҳолда, кейингилари бунга ҳали тайёр эмаслар. Амминмизки, А.Қаҳҳор муайян ҳаётий тажрибага эга бўлгач айтган «Мен партиянинг солдати эмас, онгли аъзосиман» деган машҳур гапини 30-йилларда айтиш имкони бўлмаганидан эмас, бунга ҳали ўзи руҳан тайёр бўлмаганидан айтолмаган. Демокчимизки, мафкура асосидаги ФОЯнинг формал қабул қилиниши кўпроқ ёшларга, хусусан, ёш ижодкорларга хос хусусиятдир. Эътибор берганмисиз: янги мафкурани аввало ёшлар қўллаб-қувватлайдилар, мафкура ёювчилар асосий кучларини ёшлар муҳитига сафарбар этадилар. Нега шундай? Чунки авлодлар орасида ҳар вақт мавжуд ижтимоий-психологик зиддият («оталар ва болалар» муаммоси) асосида янги мафкуранинг сингиши хийла осон кечади. Мафкуранинг қабул қилиниши авлодлар орасидаги ижтимоий-психологик зиддиятни гоёвий зиддият даражасига кўтаради. Тажрибанинг етишмаслиги боис ёш авлод мазкур мафкура инсоннинг борлиқни билиши ва ўзгартириши йўлидаги кўплаб босқичлардан биригина эканини англамайди; инкорни инкор этиш диалектикасини тушуниш даражасига етмагани ҳолда «Ўзимдан олдингиларнинг ноҳақлиги менинг ҳақлигим исботидир» ақидасигагина таяниб иш кўради; башарият тарихи нуқтан назаридан қараганда анчайин тор, субъектив қарашини мутлақ ҳақиқат билиб, ўзидан олдингиларни буткул инкор қила бошлайди.

Юқоридаги мулоҳазалар бизни ҳозирги алабий жараёндаги баҳсу мунозаралар ҳам моҳиятан гоёвий зиддиятлар асосидадир,

дсган тўхтамга олиб келади. Зеро, бугунги кунда яқин ўтмиши-
миздаги адабиётга вульгар социологик ёндашувни ҳам, уни ни-
гилистик тарзда инкор қилинишини ҳам, ёш ижодкорлар ораси-
да «соф санъат» маслағига шайдоликни ҳам кузатиб турибми-
зи, булар ўша мафкуравийлик касали қолдирган оғир асорат-
лар, ўша касалнинг бошиқа кўринишдаги ривожидан бошиқа нар-
са эмас. Шу боис ҳам бир қарашда фикрлар ранг-баранглиги
бўлиб туюлган мазкур ҳолни адабиётимиз ривож учун хайрли
ҳолга йўйишга қийналади киши. Ҳақиқат, яхшидир-ёмондир 70
йиллик адабиётимиз ҳам миллий маданиятимиз тарихида бир
босқич, уни батамом инкор қилмоқчи бўлсак, сассиқ экан деб
бурнини кестан одам ҳолига тушиб қоламиз.

Мафкуравийлашган адабиётдан безган бизнинг авлод клас-
сик адабиётга, XX аср ғарб модернистик адабиётига мурожаат
қилиб фикрларини далиллашга, ўзи учун намуна топишга ин-
тилаётир. Умуман олганда-ку, бу нарсга адабиётимиз учун хай-
рли, лекин уларни ижтимоийлигу мафкурадан холи ҳисоблаб,
шу асосда яқин ўтмишдаги ўз меросимизни менсимаслик, ун-
дан воз кечишга интилишни нормал ҳодиса сифатида баҳолаб
бўлмайди. Бизнингча, ўтмиш классик адабиётини ҳам, XX аср
ғарб модернистик адабиётини ҳам мафкурадан, ижтимоийлик-
дан холи ҳодиса деб тушуниш янглиш тасаввурдир. Ҳеч ўйлаб
кўрганмисиз: дейлик, Дантенинг «Илоҳий комедия»сини ўқиган
китобхон асарнинг дунёга келиш сабабларини, қайси мафку-
раю қайси ижтимоий гуруҳлар манфаатига хизмат қилгани у-
стида бош қотирармикан? Йўқ, албатта. Бугунги китобхонни
дўзах архитектуроникасию ундаги азобларнинг хилма-хиллиги
кўпроқ қизиқтиради. Ҳолбуки, асар ёзилган вақт зиддиятлари,
кескин сиёсий курашлар унда ўз аксини топган: ҳатто, Данте
асар ёзилган пайтда барҳаё бўлган айрим дуншманларини ҳам
ҳеч иккиланмай дўзахга жойлаб қўйганди. Ёки ҳозирда кўпроқ
болалар адабиётини сериясида чоп этиладиган «Гулливвернинг
саёҳатлари», «Гаргантюа ва Пантагрюель» каби асарлар ўз дав-
ри жамиятининг асослари устидан кулиб ёзилган ўткир ҳажв,
памфлет эканлиги хаёлимизга келади-ми?! Ўсмирлик чоғимизда
тўлқинланиб ўқиганимиз «Робинзон Крузо» моҳият эътибори
билан маърифатчилик тояларининг тарғибига хизмат қилган
ахир?! Ўз вақтида таниқли филолог олим А.Потебня бадиий ада-
биёт моҳиятини солдароқ йўсинда тушунтириши учун қадимги юнон

масалларига мурожаат қилганди¹. Унинг фикрича, қадим юнон масалларининг аксари конкрет ижтимоий ҳодиса билан боғлиқ ҳолда юзага келган. Кейинчалик асос бўлиб хизмат қилган ижтимоий ҳодиса актуаллигини йўқотади-да, унутилади: масалда тасвирланган воқеа (олимнинг ўзи буни «действие» деб атайти)нинг ўзи қолади-да, унинг бадий образга хос умумлаштирилганлик, универсаллик хусусиятлари кучаяди — энди у ўхшашилик асосида бошқа турфа ҳодисалар моҳиятини очишга хизмат қилаверади. Юқоридаги асарлар мисолида ҳам шунга ўхшаш ҳолга дуч келмаяпмизмикин? Мабодо шундай бўлса, яқиндагина яратилган, ҳали ижтимоий асослари актуаллигини йўқотмаган асарлар ҳақида тугал ҳукм чиқаришга эрта эмасмикин?..

Ҳозирги кунда қўтчилигимизга сўз санъатининг салкам эталони бўлиб кўринаётган модернистия адабиёт-чи? Чиндан ҳам у ижтимоийликдан узоқ, мафкурадан холи соф санъатмикин? Йўқ, албатта, улар ҳам муайян ижтимоий шароитнинг фаол таъсирида дунёга келган. Фақат бу асарлардаги бадий концепцияни ифодалаш йўсинидаги ўзгачалик ҳисобига ҳосил қилинган «соф санъатлик» иллюзияси улар яратилган муҳит шароитини билмаслигимиз, ундан буткул узилганимиз учунгина мутлақлаштирилаётгандек кўринади бизга.

Хўш, бадий концепцияни ифодалашнинг ўзгача йўсини деганда биз нимани назарда тутамиз? Маълумки, асарда ифодаланаётган бадий концепция унда яратилган дунё образи — бадий реаликдан ўсиб чиқади. Шуниси ҳам борки, асарда тасвирланаётган нарсa билан ифодаланаётган нарсa муносабати турлича бўлиши мумкин. Шу маънода учта машҳур асарни сиртдангина қиёслаб кўрайлик: А.Рибаконинг «Арбат болалари» ҳамда Л.Фейхтвангернинг «Сохта Нерон», А.Камюнинг «Вабo» романлари маъзу эътибори билан бир-бирига яқин турари. Ҳар учала асарда ҳам мустабишлик, тоталитаризм даҳшатлари қаламга олинади, ҳар учала адиб ҳам ўзлари бондан кечирган — биринчиси сталинизм, бошқалари гитлеризм шаклида — тоталитаризмнинг инсонийликдан йироқ ҳодиса эканини, башарият учун офат эканини уқдирмоқчи бўлади. Дейлик, «Арбат болалари»да ифодаланаётган ва тасвирланган нар-

¹ А. П. Потебня. Эстетика и поэтика. - М.: 1976, С. 464-559.

са бир-бирига мос (автологик образ) ва узвий боғлиқ; «Сохта Нерон»да замонани англаш учун антик дунё воқелиги тасвирланади, яъни, ифодаланаётган ва тасвирланаётган нарсалар бир-бирига мос бўлмаса-да, кўплаб туташ нуқталарга эга (суперлогик образ); «Вабо»да эса образ реалликдан умуман абстрактлаштирилгани боис катта умумлашмалilik, универсаллик касб этади (гиперлогик образ). Яъни, масал мисолида кўрганимиз образ (бу ўринда дунё образи)нинг универсал моделга айланиши Камюда асар яратилиши биланоқ амалга ошади, «Сохта Нерон»да бу жараён бирмунча кўпроқ, «Арбат болалари»да ундан-да кўпроқ вақт давомида кечади. Дарвоқе, асар устида ишлаётган пайти А.Камю кундалигига: «Вабо воситасида мен бизни азоблаган биқик шароитни, биз яшаган қувғинлик ва қўрқув муҳитини ифодаламоқчи бўламан. Айни пайтда мен ушбу талқинни бутун мавжудликка татбиқ этмоқчи бўламан»¹, — деб ёзганки, бу ҳам юқоридаги фикримизни бирмунча қувватлайди. Иккинчи томондан, қиёсга олганимиз асарларнинг ўқувчи томонидан қабул қилиниши ҳам турлича: «Арбат болалари»нинг ўқувчиси ҳамдардлик ҳисси орқали роман воқелигига олиб кирилади — конценциянинг англаниши ҳиссиётдан мушоҳадага томон юради; ҳамдардлик ҳисси «Сохта Нерон» ўқувчисига ҳам ёт эмас, бироқ у воқеаларнинг олис ўтмишда рўй бераётганини ҳар дам сезиб туради, замонаси билан туташ нуқталарни топиб, мушоҳада қилиб боради — унинг англанишида ҳиссиётдан кўра ақлнинг роли устувроқ; Камю яратган образнинг маъзи эса тафаккур кучи билангина чақилади. Албатта, мазкур асарларнинг фарқли жиҳатлари кўп, бироқ айни пайтда биз учун муҳимлари — шулар. Агар ўқувчиларнинг талаб-эҳтиёжлари, психологик хусусиятларини имкониятлари турлича эканлиги эътиборда тутилса, учала типдаги асарлар ҳам бирдек яшашга ҳақли ва зарурлиги англашिलाди. Бас, масаланнинг «булардан қай бири яхши» ёки «буларнинг қай бири чиннакам бадий асар» қабилида қўйилиши мақбул эмас, ёш болага «даданг яхшими ё онанг» қабилида савол берган мисолидир.

Юқоридаги мулоҳазаларимиз бадий адабиётга, бадий асарга муносабатни чин маънода ўзгартиришимиз зарурлиги-

¹ Камю А. Избранные соч. - М. «Практика» 1990. С. 19.

ни кўрсатади, ҳаргунул, бизни шунга ундайди. Хўш, бадний адабиётта, хусусан, яқин ўтмишимиздаги адабиётта муносабатимиз қандай бўлиши керак? Бадний асарнинг ижтимоий воқелик билан муносабати қандай? Бадний асарнинг моҳияти нима, унга қай тарзда ёндашиб, қандай баҳоласак тўғрироқ бўлади?.. Ўз олдимизга қўяётганимиз бири иккинчисини етаклаб келаётган бу саволларга баҳоли қудрат, узил-кесиллик даъвосидан тийишганимиз ва муайян «рецепт» беришга интилмаганимиз ҳолда жавоб беришга, мулоҳазаларимиз билан ўртоқлашишга жазм қиламиз.

Бизнинг бадний адабиёт ҳақидаги қарашларимиз «бадний асар — бадний коммуникация воситаси» ва «бадний асар — ситем бутунлиқ» деган эскидан маълум икки принцинга таянади. Қуйида бадний коммуникация масаласига тўхталиб, шу асосда фикрларимизни ойдинлаштириш пайида бўламиз. Маълумки, олатда бадний коммуникация жараёни қуйидагича схемада ифода этилади: реаллик — санъаткор — бадний асар — ўқувчи — реаллик. Яъни, санъаткор ўзининг реаллик билан муносабати маҳсули ўлароқ дунёга келган бадний асар воситасида ўқувчи билан мулоқотга киришади, уни ўзгартириш орқали оламни ўзгартиришга интилади. Ўз-ўзидан равшанки, бадний коммуникациянинг илк босқичи бадний ижод жараёнидир.

Бадний ижоднинг бирламчи шarti — ижодкор ШАХС бутунлиги. Шахснинг бутунлиги эса унинг моҳияти ва мавжудлигининг бир-бирига мувофиқлиги демакдир. Эҳтимол, жўнлаштирилаётгандек туюлар, бироқ шахснинг бутунлиги деганда аввало унинг маънавий-руҳий бутунлигини кўзда тутамиз. Маънавий-руҳий бутунлиқ эса шахс интилган ИДЕАЛ (мукаммал инсон ва мукаммал жамиятнинг тасаввурдаги тимсоли) мавжудлиги ва айни пайтда унинг ҳаётий принциплари ўша ИДЕАЛдан келиб чиқиши демакдир. Шунга кўра, шахс бутунлиги, умуман, ШАХС тушунчаси биз учун муайян хусусиятларни ўзида жам этган инсоннинг турғун ҳолати эмас, балки узлуксиз ва адоқсиз бир жараёндир. Зеро, реаллик билан тўқнашув ҳар вақт шахснинг маънавий-руҳий бутунлиги — моҳияти ва мавжудлиги орасида зиддиятлар келтириб чиқараверади. Мана шу зиддиятларни ИДЕАЛдан руҳ олган ҳолда бартараф этиш орқали мавжудлигини моҳиятига мувофиқлаштириб бориш, шу асно қадам-қадам ИДЕАЛга яқинлашиб, янги-янги МАЪНО

(смысл)ларни инкишоф этгишу уларни ўз ҳаётига, жамият ҳаётига татбиқ этиб боришлик — ижодкорлиқнинг бош шартидир. Бу жиҳатдан том маънодаги ижодкорни ҲАҚ йўлига кирган сўфийга менгагимиз келади. Сўфий ҲАҚқа яқинлашгани сари мавжудлиқнинг моҳиятини теранроқ идрок қилгани каби, ижодкор ИДЕАЛга яқинлашгани сари ҳаётнинг, инсоннинг моҳиятини теранроқ илғайди. Сўфийлик йўлининг ибтидоси ҳам, интиҳоси ҳам ҲАҚ бўлганидек, ижодкор фаолиятининг мотиви ҳам, мақсади ҳам ИДЕАЛдир.

Мақсад ва мотив бирлиги ижодий жараёнга юксак даражадаги ички бутунлик бағишлайдики, бу уни бошқа фаолият турларидан фарқловчи ўзак хусусиятлардан биридир. Мазкур бирлик умумаҳамиятта молик (ижтимоий) мақсаднинг шахсийлашиши (персонификация) орқали амалга ошади. Ўз моҳияти ва мавжудлиги орасида зиддият ҳосил бўлгани боис ҳам санъаткор нарсаси ҳодисаларнинг мавжуд ҳолатига умумодатийдан тамоман фарқи жиҳатдан ёндаша бошлайди. Ностандарт ёндашув натижасида бунга қадар унинг учун амалий *фаолият предмети* бўлиб, ўз наздида «англанган», «тушунилган» деб ҳисоблаб келинган нарсаси ҳодиса *билиш объектига* айланади. Шахс қаршисида ўша нарсаси ҳодисани идрок қилиш, ўзлаштириш орқали уни яна амалий фаолият предметига айлантириш зарурати пайдо бўлади. Шу тариқа ижоднинг илк босқичида *билиш эҳтиёжи* фаолиятнинг этакчи мотивига айланади.

Нарсаси ҳодисани билиш шахс онгида унинг яхлит образини яратилдан бошланади. Инсон тафаккури воқеликлари реал нарсаси ҳодисанинг ҳаётий (идеальный) моделини яратиш имконини беради. Моделини яратиш эса предметни муайян таркибий тузилишга эга унсурлар мажмуи (*моҳияти*) ва конкрет муҳитда яппаётган (*мавжудлиқ*) яхлит система сифатида тушуниш демакдир. Муҳим жиҳати шундаки, яхлит образ деганимиз турғун тасаввур бўлмай, предметнинг муҳит билан ўзаро муносабатининг энг олгимал усулларини ифодаловчи динамик моделдир. Ҳақиқат, предметнинг мавжудлиқ шарт-шароитларининг моҳиятига мослиги унинг ривожланиши шартидир. Шу ўринда баъдий ва илмий ижоднинг фарқли жиҳатига эътиборни тортишимиз келади. Ижоднинг мазкур икки тури ҳам объектив борлиқнинг субъектив образи (модели) билан иш кўради. Бироқ ўша образнинг реал асоси билан муносабати жиҳдий фарқланади.

Олим илмий-амалий вазифани ҳал қилиш учун образни реал асос — предметга тобора яқинлаштириб боради. Санъаткор бу йўлдан бормаганидек, у оламни ўз дунёқарашига мувофиқ тарзда бутунча қабул қилади, ҳартугул, ўз олдига шундайин бағоят мушкул вазифани қўяди.

Дунёни бутунча қабул қилишнинг ядроси — ўзида унинг бутун турфалигини, ранг-баранглигини мужассам этувчи МАЪНОдир. Муайян ҳаётий ситуацияда лафъатандек аён бўлган МАЪНО аслида ижодкорнинг ИДЕАЛ томон интилиши маҳсули, ўша ИДЕАЛнинг инкишоф этилган янги қиррасидир. Башариятнинг тарихий тақдири ва ўз ҳаёт йўлининг чорраҳасида ҳаёлида чақиндай ўтган МАЪНО ижодкорнинг бутун вужудини эгаллайди, у ўша МАЪНОга сингиб кетади. Кундалик турмуш реалликка қайтарганида эса ўша МАЪНОдан келиб чиқиб ижодкор ҳаётда мавжудлигининг аҳамиятсизлигини, ўзининг кичик бир зарра — бир маромда ишлайётган ижтимоий механизмнинг «винтча»си эканлигини ҳис қила бошлайди, бундан азобланади. Айни шу номукамаллик ҳиссидан ҳосил бўлган парокандалик — моҳияти ва мавжудлигининг номуғаносиблиги — унинг кўнглини кемтик этади. Бу ҳолдан қутулиш, кемтикни тўлатиш унинг учун ички эҳтиёжга айланади. Ижодкор биринчи галда ўзи яшайётган муҳитни ўз тасаввурдаги бутунликка мувофиқ тарзда ўзгартириш истагида ёнади. Бу ишнинг бот-бот такрорланиши натижасида унинг ўзи яшайётган муҳит қандай бўлиши кераклиги ҳақидаги (яъни, ИДЕАЛ ҳақидаги) тасаввур конкретлашади — ёзилжак асарнинг инияти шу тарзда юзага келади.

Конкретлашган МАЪНО энди ижодкор онгида бутун бир мавжудот сифатида яшай бошлайди, уни бот-бот олатий турмуш тарзидан узиб, воқеликка ўз кўзи билан қарашга ундайди. Санъаткорнинг реал ҳаёти билан онгидаги тасаввурлар зиддияти чинакам дард, оғриқ даражасига етади. Ижодкор шахс бутунлигини энди фақат ўша МАЪНОга мос ҳаракат қилганида, яъни, ўша МАЪНО унинг ҳаёт принципига айланганидагина тиклай олади. Бу жуда муҳим нуқтадирки, бадний идрок этиш фақат ижодкор бутун борлигини — ақлу заковати, қалб ҳарорати, шуурию тажрибасини тўлалигича МАЪНОга сафарбар этсагина амалга ошиши мумкин бўлади. МАЪНОни яшаш принципига айлантирган, уни ўз ҳаётига жорий қилган санъаткор

янги реаллик — шахсий борлигини¹ яралади. Аниқроғи, мазкур янги реаллик санъаткорга МАЪНО призмаси орқали тушиб турган ИДЕАЛ нуридан яралади. Зеро, шахсий борлиқ мавжуд нарсаларнинг санъаткор ИДЕАЛга мувофиқ таъкилланган ҳолати, объектив борлиқнинг санъаткор алоҳида МАЪНОвий муносабатда бўлган ва ўзига хос бутунлик касб этадиган қисмидир. Бу янги воқеликда нарсаларнинг мавжудлиги инсон учун аҳамияти билангина белгиланади. Санъаткор уларнинг ичидан ўзи учун шахсий аҳамиятга моликларининг ажад оладик, ажад олиш мезони ҳам, демакки, янги воқеликнинг ядроси ҳам МАЪНОдан ўзга нарсасиз. Шахсий борлиқ ижодкорнинг том маънодаги бутунлигини — моҳияти ва мавжудлигининг бирлигини таъминлайди, уни яхлит ва бутун маънавий-руҳий бирлик — монадага² айлантиради. Фақат юксак даражадаги бутунликка эришолган санъаткорнинг борлиқни бутунча акслантира олади. Шу маънода ижод онларидаги санъаткорни вазнсизлик ҳолатидаги томчига монғзатимиз келади. Мабодо вазнсизлик ҳолатида бир миқдор сув сочиб юборилса, минглаб томчиларнинг ҳар бири алоҳида-алоҳида бутунлик — каттаю кичик соққаларга ажралиб кетади. Бу соққаларнинг ҳар бирида уларнинг бари аксланганидек, ҳар бири уларнинг барида аксланади. Яъни, ҳақиқий санъат асарида воқелик бутунча аксланганидек, ўша воқеликнинг ҳар парчасида ижодкорнинг ўзи аксланади. Айтиш керакки, бу

Маълумки, воқеликнинг умумий қонуниятлари доирасида мавжудлигининг ўзига хослиги ва макон-замонда белгиланганлиги сабабли ҳар бир нарсаларнинг ўзи индивидуал борлигига эга. Инсон бошқа мавжудотлардан фарқи ўлароқ атроф-муҳитга сайлаб-танлаб муносабатда бўлади. Инсон борлигини системалаштирувчи нарсалар — унинг манфаатларини бирлаштирувчи (интеграция) мақсаддир. Фақат индивидуал мақсаднинг умуминсоний идеал (яъни инсоният манфаатининг муваффақияти) билан мослигидагина шахсий борлиқ ҳақида гапирин мумкин бўлади.

¹ Лейбниц таълимотига кўра, «монада» ҳаракатининг ички манбаига эга бўлгани боис ўзича мустақил мавжуд бўли оладиган яхлит ва ёпиқ бутунлик — руҳий моҳиятдир. У оламнинг бир парчаси бўлиши билан бирга, уни бус-бутун акслантира олади ҳам. Бу ҳилда тушуниладиган шахс оламнинг ўзи сингари чексиздир.

ўринида соққанинг катта-кичиклиги аҳамиятсиз. ҳикоядир, қиссадир, романдир — унда аксланаётган санъаткорнинг шахсий борлиги реал воқеликнинг модели, у ўзига аён бўлган МАЪНО ёрида идрок этолган оламу одам моҳиятидир.

Ҳар қандай фаолият сингари бадний ижод ҳам предметлашади, унинг предметлашуви ўзининг моҳияти ва мавжудлигига эга янги бутунлик — бадний асарни майдонга чиқаради. Юқорида кўрдикки, амалга ошириш жиҳатидан бадний ижод том маънодаги шахсий фаолият, шундай бўлса-да, унинг маҳсули бўлмиш бадний асар моҳият эътибори билан ижтимоий ҳодисадир. Зеро, бадний асар тўқимасига сингдирилган МАЪНО фақат ижтимоий муносабатлар тизимидагина яшайди. Фаолият шакли сифатида ижод фақат инсон томонидан инсон учун яратилган предмет шаклидагина ўз замиридаги МАЪНОни ўқувчига, кенгроқ қарасак, авлоддан авлодга етказиши. Шу маънода *бадний асар бадний мулоқот воситасидир*. Бундан кўринадики, ижодкорлардан бот-бот эшигиб қоладиганимиз «Ўзим учунгина ёдим» деган даъво — ярим ҳақиқат, холос. Тўғри, асарнинг яратилиши ижодкор учун шахсий эҳтиёж — бутунлигини тиклаш воситаси эди. Бироқ асарнинг яратилишию ижод оллари МАЪНОнинг ўз ҳаётига ва бадний воқеликка татбиқ этилиши билан бу эҳтиёж қондирилади. Эҳтиёжнинг қондирилиши билан уни юзага келтирган МАЪНО ижодкор учун сўнади, зеро, эндиликда бу МАЪНО унинг учун фаолият манбаи бўлолмайди. Ижоднинг ИДЕАЛ томон тинимсиз интилиш эканлигидан келиб чиқсак, чинакам санъаткор учун ҳар бир асари ИДЕАЛга яқинлашмишнинг бир босқичи (гасаввуф мақомлари каби) бўлиши лозимлиги аён бўлади. Ижодининг сўнамаслиги, ривожланиши учун санъаткор асарни яратиш чоғида объектив борлиқдан кечиб ўз шахсий борлигини яратгани каби, энди ўзи яратган янги воқеликдан-да кечиши даркордир. Акс ҳолда ижодкор ўрнида депрессиб қолади: ўзига қачондир аён бўлган яхлит МАЪНОни парчалаб, бу парчаларни кейинги «нурсиз асарлари»да чайнаб беришдан нарига ўтолмай қолади. Бирор-та асари билан ярқ эгиб кўрингану кейин шу даражага кўтарилолмай ўтган санъаткорларнинг ижодий тақдири бунинг ёрқин далилидир.

Ўйлашимизча, бадний асар табиатини юқоридагича мулоҳазалардан туртки олган ҳолда тушунишимиз мақбулроқдир. Биз талантили санъаткорнинг индивидуал табиатини инкор қилмаган ҳолда, чинакам бадний асарнинг кучию жозибаси унда

том маънодаги уникан ижтимоий-психологик феноменнинг муҳрланганида, деб ҳисоблаймиз. Мазкур ижтимоий-психологик феноменнинг уникаллиги шундаки, у нафақат бошқа санъаткорлар, ҳатто ўша ижодкорнинг фаолиятида ҳам қайта такрорланиши мумкин бўлмаган ҳодисадир. Шу маънода «Бигта дарёга икки бора шўнгиш мумкин эмас» деган тап ижодий жараёнига тўла тегишлидир. Бу фикрга таянган ҳолда ўзимиз учун муҳим айрим хулосаларни қайл этиб ўтамиз.

Аввало, бадий асарда биринчи тарзда ўша бетакрор ҳодиса — ижодкорнинг ИДЕАЛ томон йўлининг бир босқичи, бошқача айтсак, маънавий-руҳий оламининг ИДЕАЛ нурига тўйинган даври акс этади. Санъаткорнинг бунгача ва бундан кейинги ҳаёти асарга бевосита алоқадор бўлолмайди. Зеро, ўзининг реал маъжудлигидан кечиб ўзга дунёда — ИДЕАЛ қўйнида яшаётгани тотли азобга йўғришган ижод онларида санъаткор бутунлай бошқа одам, бошқа оламдир. Шу боис ҳам бадий асарга ёндашиш ва баҳолашда ижодкорнинг реал ҳаётида қилган ишларидан, шахсиятига хос хусусиятлардан келиб чиқиб ярамайди. Мабодо шу йўлдан борсак, нафақат миллий адабиётимиз, балки бутун жаҳон адабиётидаги ақлларимизни лолу қалбларимизни асир этган кўплаб дурдоналардан воз кечишимизга, уларни чиқити чиқаришимизга тўғри келур эди. Таассуфки, ҳозирда яқин ўтмишимиздаги адабиётимизга муносабатда шу хил ёндашишнинг ҳам таъсири сезилиб қолаётир. Адибу шоирларимизнинг бирини «хуфиялик»да, бошқасини «қотиллик»да, тагин бирини «маддоҳлик»да айблаймиз-да, шу асосда асарларига аввалбошланоқ салбий муносабатда бўламиз — беихтиёр айбловларимизга мувофиқ чигизиларни излай бошлаймиз. Ҳартугул, ижодкорнинг ҳам ўзимиз қатери инсон, баски, ожизлигу нуқсонлардан холи эмаслигини назарда тутсак, анчагина чигалликлар ўз-ўзидан ечилиши мумкиндек туюлади бизга.

Бошқа бир муҳим нуқта шуки, чинакам бадий асар ўзи яратилган ёки ўзида акс эттирилган давр воқелиги билан фақат генетик (юзага келиш жиҳатидангина) алоқададир. Яъни, унда яратилган бадий воқелик ўша давр воқелигининг айнан ўзи эмас, унинг МАЪНО воситасида қайта яратилган кўриниши — ижодкорнинг шахсий борлигидир. Албатта, асар замиридаги МАЪНОнинг идрок этилишида давр воқелигини билиш муҳим, у ўзига хос калит вазифасини ўтайди. Бироқ асарни фақат у яра-

тилган давр воқелигидан келиб чиқибгина тушуниш, бадний воқелик билан унинг реал асоси орасига тенглик аломати қўйишлик хато бўлур эди. Бу ҳолда биз бадний асар моҳиятини торайтирган, унинг ўз даври учун мўлжалланган юзада ётувчи ақтуал қатламинигина билиб, чин моҳияти — боқийликка бўйловчи туб эстетик қатламини назардан қочирган бўлиб чиқамиз. Зеро, чинакам бадний асар замоний чегараларни тан олмайди, сабабки, унинг дунёга келиш онларида ижодкор вақт чегараларини бузиб юборади. Йўқ, бу одатдаги «чиройли» гаплардан бири эмас. Юқорида ижодий жараёнинг ибтидоси ҳам, интиҳоси ҳам ИДЕАЛ эканлигини айтиб ўтгандик. ИДЕАЛ эса башариёт тарихи давомида шаклланиб, конкретлашиб, янги-янги қирралари очилиб борувчи гавҳардирки, уни ажодларимиз тишида тишлаб бизга етказганларидек, биз ҳам унинг жилоларини бойитган ҳолда авлодларга етказишга масъулмиз. Ҳар бир авлод зиммасига тушувчи бу масъул вазифани уйдлаш биринчи гада шу авлоднинг истисодли вакиллари чекига тушади. Шу маънода ижод онларида санъаткор бир оёғи билан ўтмишда туради — башариётнинг бой тажрибасига таянади; бир оёғи билан замонасида муқим — ИДЕАЛни конкретлаштириш эҳтиёжи муайян ижтимоий шароитда юзага келади; ниҳоят, унинг қалб кўзи олис келажакка — ИДЕАЛга қаратилган бўлади. Демак, амалга ошиши жиҳатидан нечоғли индивидуал табиатга эга бўлмасин, моҳият эътибори билан бадний ижод ижтимоий ҳолисадир. Шу ўринда бундай дейишга асос берувчи муҳим белгиларни таъкидлаб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Булар: биринчидан, бадний ижод — инсон фаолияти турларидан бири, конкрет фаолият турининг шакли ва усулларини эса инсон жамиятдан тайёр ҳолда ўзлаштиради; иккинчидан, ижод конкрет ижтимоий шароитда юзага келади ва амалга ошади; учинчидан, бадний ижоднинг асоси бўлмиш ИДЕАЛ ижтимоий характерга эга; тўртинчидан, ижоднинг маҳсули бўлмиш бадний асар фақат ижтимоий муносабатлар тизимидагина яшайди ва муайян қимматга эга бўлади.

Бадний асарни у яратилган давр воқелигига боғлаб қўйишлик унга номзодий ёндашishing натижасидир. Ҳолбуки, бадний коммуникациянинг яқинловчи босқичи — асарнинг ўқилиши ва ўқилиши ҳам том маънодаги ижодий жараёнлар. Ўқувчининг диққат-эътибори асар бадний воқелигининг реал воқе-

ликка нечоғли мослигига эмас, унинг замиридаги МАЪНОга қаратилиши лозим. Ўқувчи ўз воқелигидан кечиб бадий асар воқелигида тўлақонли яшасагина ижод онларидаги санъаткорга руҳан яқинлашади, шундагина ўша санъаткор МАЪНО воситасида англаган оламу одам моҳияти унга очилиши мумкин бўлади. МАЪНОнинг «скелети» бўлмиш моҳият ўзгармас табиатга эгадирки, унинг воситасида ўқувчи ўз *замонасини, замондошларини, ўзини* теранроқ идрок этади. Ўша «скелет» асосида ИДЕАЛдан руҳ олиб ўқувчи ўзи учун янги МАЪНОни инкишоф этадики, шу жиҳатдан бадий асарни «шифрланган МАЪНО» деб тушунишимиз мумкин. Ўқувчи инкишоф этган МАЪНО санъаткор асарида муҳраб кетган МАЪНОнинг айнан ўзи эмас, балки ИДЕАЛнинг ўзга бир шароитда очилган янги қиррасидир. Бизнингча, бадий асарга шу хил ижодий ёндашув мавжуд бўлгандагина у чинакам ижтимоий-эстетик қимматга эга бўлади, ўз вазифаси — инсонни ўзгартириш орқали дунёни ўзгартириш, ҳар иккисини ИДЕАЛга яқинлаштириш вазифасини удиалай олади.

Ҳозирги кунда, таассуфки, бадий асарга ноижодий ёндашмиш ўқувчи омманинг аксариятига хос бўлиб қолаётир. Кўпчилигимиз бадий асарни маънавий-руҳий имкониятларимизни кенгайтириш эҳтиёжи билан эмас, кўпроқ ҳордиқ чиқариш нияти билан ўқийдиган бўлиб қолаянимиз. Дўконларимизда юлтироқ муқовали, олди-қочди гапларга тўла китоблар салмоғининг ортиб бораётгани ҳам шундан далолат беради. Утилитар ёндашув натижасида кўпчилик асардан воҳса қидиради, бу тоифа учун «Ўтган кунлар» Отабегу Кумушнинг саргузаштларидан бошқа нарса эмас, «Қутлуғ қон» — Йўлчи билан Гулнор севгисию бир аблаҳ бойнинг тўзаноқ бўлиши, холос... — хуллас, биз *воситани мақсад* деб тушунадиган бўлиб қолаянимиз. Экзистенциализм фалсафасининг ёрқин намоёндаларидан бири К.Ясперс 30-йиллардаёқ Фарблаг шариитдан келиб чиқиб: «Янги авлод ёшлар эришилган нарсаларни ўзлаштирмай қўйдилар; одамлар ўтмиш томонидан берилган нарсаларни англашга қобил эмас, деган таассурот туғилади»¹, — деб ёзгандики, худди шундай ҳол бизда ҳам вужудга келаётганга ўхшайди.

¹ Ясперс К. Смысл и назначение истории. - М.: 1991, С.365

Бу ҳолнинг юзага келишида шўро даврида адабиётга утилитар ёндашувнинг давлат сиёсати мақомига кўтарилгани, чинакам ижтимоий-шахсий эҳтиёж маҳсули сифатида эмас, конкрет ижтимоий буюртмани бажариш учун ёзилган нурсиз асарларнинг кўпайгани бош омил бўлди, албатта. Айни пайтда, бунда ўқувчи дидини шакллантиришга масъул адабий танқидчилигимизнинг ўз предметига ноинжодий ёндашишидан келган оқибатларга ҳам кўз юмиб бўлмайди. Афсуски, шу ҳолни чуқур ҳис этган, ундан қутулиш чораларини излаётган дўстларимиз ҳам билибми-билмай яна ўша тегирмонга сув қуюётирлар. Бизнингча, токи адабий танқидчилик бадий адабиётга муносабатини тубдан ўзгартирмас экан, у маънавиятимиз равнақи йўлидаги вазифаларини удалай олмайди. Бунинг учун, аввало, стмиш йиллик адабиётимизни бирёқлама қоралашу инкор қилиш амалиётидан воз кечипмиз зарур. Юқорида айтдикки, чинакам бадий асарда ижодкорнинг ИДЕАЛ томон йўлининг бир босқичи, қалби ИДЕАЛ нурига максимал тўйинган даври акс этади. Конкрет ижодкор ҳаётида, табиийки, бундай онлар ҳар вақт ҳам бўлавермайди, демакки, у яратган асарларнинг бари ҳам чин санъат асари бўлиши мумкин эмас. Танқид — сараламоқ демакдир. Шундай экан, унинг вазифаси меросга ҳолис ёндашган ҳолда чинакам бадий асарларни ажратиб олиш, уларнинг замиридаги МАЪНОларнинг янги қирраларини кашф этишга замон руҳига мос талқин қилишидир.

1996 йил

СУРАТ ВА СИЙРАТ

Кўпинча эл ичида ижодкорлар тўғрисидаги турли-туман миш-мишларга, узунқулоқ гапларга дуч келинадики, тоҳо уларнинг бир-бирига тамомил яшилингую ақл бовар қилмас даражада ажабтовурлигидан шошиб қолади киши. Албатта, бу нан миш-мишлар эл наздида катта обрў-эътибор тошган кишилар ҳаётига қизиқишнинг зўрлигидан юзага келади. Бироқ, ўйлашимизча, буни оммавий қизиқувчаниликнинг ўзи билангина изоҳлаш кам кўринади. Зеро, бунинг асосий сабабларидан бири сифатида адабиётшунослигимизда ижодкор биографиясини

ўрганиш а старли эъгибор берилмаслигини кўрсатишга мойил-
миз. Ҳатто, сир эмас, ижодкор биографияси билан боғлиқ иш-
ларга менсимасданроқ, ишдан йироқ ҳодиса сифатида қараш
ҳоллари ҳам йўқ эмас. Ҳолбуки, адибу шоирлар ҳаётига онд
фактларни гўлашу тавсифлаш илмининг чинакам «қора иши»
сифатида баҳоланиши керак. Сабабки, бу хил ишлар конкрет
ижодкорнинг шахс ва санъаткор сифатидаги тадрижини кузатиш
ёки конкрет асарнинг ижодий тарихини ўрганишу уни тўғри тал-
қин қилиш учунгина эмас, ижод психологияси, ижодкор ва жами-
ят муносабати каби қатор умумэстетик муаммоларни ёритишда
ҳам муҳим аҳамият касб этади. Шу маънода, дадил айтиш мум-
кинки, Т.Жалолов, Л.Қаюмов, Н.Каримов сингари олимлари-
мизнинг мазкур йўналишдаги ишлари эртанги адабиётшуносли-
гимиз учун бағоят қимматли манба бўлиб қолади...

Дарвоқе, масаладан бироз четлаб кетдикки, ҳақли эътироз
туғилиши табиий: ҳўш, ёзувчи биографиясининг ўрганилиши
билан миш-мишлар орасида қандай алоқа бўлиши мумкин?
Мазкур саволга жавоб бериш учун, аввало, бизда ижодкор био-
графияси қандай ўрганилади, деган саволга тўхталиб ўтиш жоиз.

Афсусланарли томони шундаки, бизда ёзувчи, шоирлар
ҳаётига онд фактлар **сайлаб ўрганилади, сайлаб илмий муома-
лага киритилади.** Нега шундай? Бунинг бир қатор омилларини
кўрсатишимиз мумкин. Аввало шуки, ўқувчи омманинг акса-
рияти адибу шоирлар ҳақида уларнинг асарларидан келиб чи-
қиб тасаввур ҳосил қилади: муаллиф образи билан адиб, лирик
«мен» билан шоир орасига тенглик аломати қўяди. Бас, бундай
ўқувчининг кўзи ўз тасаввуридаги шоиру адиб қиёфасига ўти-
ришмайдиган чизгига тушганида, кўнгли «наҳотки?» дея исён
қилади — уни қабул қилишни истамайди. Инсон табиа-
ти шундайки, у ҳар вақт ўзи учун «кумир» яратиб олишга мойил,
ҳар-
туғул, «Инжил»даёқ бандаларнинг бундан қайтарилигани ҳам
бежиз эмас. Ҳолбуки, адибу шоирлар ҳам инсон, баски, инсон
боласига ҳос жамики фазилату иллатлар уларга-да ёт эмас.
Ўқувчи омманинг аксарияти айни шу оддий ҳақиқатни тан
олишни истамайди — шоиру адибнинг илоҳий ижод онларида-
ги сурату сийратини муқим ҳодиса сифатида қабул қилади.
Афсуски, аксарият ўқувчилар онгидаги «наҳотки?» кўпинча
тадқиқотчи онгида-да акс садо бериб туради: у ҳам беихтиёр
тасаввуридаги қиёфани яратинга киришади, ўзинга маълум кўп

фактларга кўз юмади — уларни «тасодифий», «аҳамиятсиз» деб ҳисоблайди. Бироқ, шуниси борки, шоиру адиблар ҳам одамлар орасида яшайди. Баски, ўзларининг қисқа ва бағоят узун умри давомида, ўзлари ҳарчанд истамасин, асарларида намоён бўлиб турган қиёфани ҳар вақт ҳам сақлай олмайди. Табиийки, адабий давраларга, у ёки бу ижодкорга озми-кўпми яқин бўлган кишилардан олинган маълумотлар тез ёйилади — урчийди, семиради. Натижада адибу шоирларимизнинг икки хил қиёфаси пайдо бўлади: ҳар иккисидаги чизгиларнинг аксарияти бир одамга тегишли бўлганлари ҳолда бир-бирига зидликда яшай бошлайди... Шу боис ҳам шоирнинг севгию вафо ҳақидаги шеъри бир ўқувчининг юрагига ўт солгани ҳолда, бошқа бировининг истеҳзоли табассумини кўзгайди, холос. Зеро, ҳаёл кўкига кўтариб ардоқлагани «кумир»нинг лафъатан ерга тушиб қолиши ўқувчининг сўз санъатига муносабатини ўзгартириб юбориши ҳам ҳеч гап эмас. Айтмоқчимизки, ижодкор шахси ва у яратган асарга тўғри муносабатни шакллантириш учун, аввало, ижодкорлар ҳаёти имкон қадар объектив ёритилиши даркор... Шу ўринда масаладан хабардор кишилар «Буни айтишгагина осон!» дея бизга эътироз қилишлари мумкин, тан олиш керак, бунга ҳақилар ҳам. Сябабки, тадқиқотчи ўзи истагани ҳолда ҳам ижодкор биографиясини том маънода объектив ёритолмайди; бунга халақит берувчи қатор омиллар бор. Аввало, «ўзбекчилик» андишасини олайлик. Кўпинча ижодкорларнинг яқинларини, улар билан муносабатда бўлган кишилар обрўсини ўйлаб айрим фактларга кўз юмилади — шундай қилмаса бўлмайди. Узоққа бориб ўтирмайлик, адабиётшунос Н. Каримовнинг У.Носир ҳаётини ўрганишга қаратилган рисолаю мақолаларини эслайлик. Муаллиф биз ҳали кўп ҳам кўникиб ўрганмаган йўлдан бори адиб — шоир биографиясига оид маълумотлар воситасида унинг шахсини, ижодини англашга интилаганди. Афсуски, шоирнинг яқинлари бу тадқиқотнинг қатор ижобий томонларини эмас, биринчи галда айрим фактларни, хусусан, У.Носирнинг ўғай ота билан муносабатларига оид маълумотларни кўрдилар. Қизини шундаки, «ахир тадқиқотчи Носир отани қоралашни эмас, У.Носирни англашни ният қилган-ку!» деган андишата борилмади. Ёки бошқа бир мисолни олайлик: «Адабиёт надир» номли тўнламда Чўлпон ҳақида замонадошларининг хотиралари эллон қилинган эди. Хусусан,

Дилшод Олимхон ўзининг хотираларида шоирнинг рафиқаси Солиҳа билан ажралиши сабаблари кўрсатилган эдики, диққат қилинса, бу маълумотлар А.Холмуҳамедов, Ю.Мақсудов хотираларида ҳам қисман тасдиғини топади. Бироқ бу маълумотларнинг эълон қилиниши шоир қариндошларига мақбул бўлмаганидек, ҳурматли санъаткоримиз Ҳ.Носировада ҳам эътироз уйғотди — у киши мазкур маълумотларни ҳақиқатга зид деб айтдилар. Ахир уч киши тасдиқлаб турган бу маълумот шоирнинг 1929-1930 йилларда ёзган шеърларини англашда, унинг ўша пайтлардаги руҳий ҳолатини тасаввур қилишимизда муҳим-ку?! Хўш, хотира ўзбекона удумларга зиддир, бунини тан олган ҳам бўлайлик. Бироқ бир саволни ўртага ташламай туролмаймиз; ҳақиқатни билганимиз ва шу асосда шоирни геранроқ англаганимиз маъқулми ё айрим ёш шоирларимизга ўхшаб «Чўлпондай шоир қалбини забт этган Солиҳа қандай аёл бўлсайкин?» дег ҳайратланиб-ҳавасланиб юрганимизми?! Кези келганда яна бир гапни айтиб ўтиш жоиз. «Адабиёт надири» гўшамига Абдусаттор Раҳимовнинг қизиқарли бир хотираси кирмай қолди; ёшлик чоғида адибларимиздан биринини хонадонидagi зиёфатда иштирок қилган бу киши ундаги суҳбатларни жонли тавдалантиргандики, ундан Чўлпоннинг бошқа бир катта шоиримизга муносабати ойдинлашганидек, ўша шоиримиз бизнинг тасаввуримизга сиймайдиганроқ қиёфада намоян бўларди...

Мулоҳазаларимиздан кўринадики, ижодкорнинг оилавий муҳити, яқин доирасидаги кишилар билан муносабатини инсоний ожизликлари ҳақидаги маълумотлар кўпроқ элакдан ўтказилади — силлиққина ҳаёт йўли яратилади. Қолбуки, аслида айни шу маълумотлар ижодкор руҳиятини англаш ва асарларини тушунишимиз учун муҳимроқ. Энди бир ўйлаб кўрайлик: ижодкор биографиясини ўрганишдан мақсад унинг асарларини чуқурроқ англашми ё ибратли қаҳрамон (бадний эмас, айнан ҳаётий!) яратилми? Ўйлашимизча, юқорида айтганимизча биографик ишларга менсимасданроқ қарашлик, аввало, уларнинг аксариятида иккинчи мақсаднинг кўзланиши билан изохланиши мумкиндир.

Тан етайликки, ҳаётда ҳаммамиз ҳам озми-кўнми актёримиз. Айни шу нарса ижодкор биографиясини объектив ёритишга ҳалал берувчи омиллардандир. Зеро, ижодкор шахс — биз-

лардан кўра талантлироқ актёр: у асарлари воситасида ўқувчи наздида ҳосил қилинган қиёфага мос «имиж»ни сақлашга интилади. Шеърят кечаларида сахнага чиқаётган озми-кўпми танилиб улгурган шоирларга эътибор берганмисиз: бириси дунёга нафратнинг тирик тажассумидек — пастдагилар унинг арпасини хом ўришган; бошқаси ажиб сирли, салобатли — пастдагилар ҳарчанд уринмасин унинг дилидаги тилсимларни счолмаслар; бошқа бириси — бир қоп ёнғоғу, пастдагиларнинг бари унинг тепишиб ўстан ошналари ва ҳоказо... Даврларда шу «имиж»га мос гаплар айтилади, эл ичида шунга мос латифаю ҳангомалар юради, ҳатто, ўзидан қолажак архив ҳам шунга мувофиқлаштирилади. Ҳар не бўлганда ҳам — хоҳ онгли ва хоҳ англамаган тарзда бўлсин — аксарият ижодкорлар бу ўйин билан машғул бўладилар, фақат айримларинигина, — эҳтимол, чин маънода ўзини англашга интилиб яшаётган инсонларнидир, — бундан истисно қилиш мумкин. Айтмоқчимизки, ижодкорнинг ўзи ҳақида айтганлари ҳар вақт ҳам унинг биографиясини ёритишда «охирги сўз» бўлолмайди. Боз устига, айрим ҳолларда ижодкор бошдан ўткарганларини бузиб кўрсатишга мажбур бўлиши ҳам мумкин. Мисол учун Чўлпоннинг 1933 йилда ёзувчи В.Янга айтган гапларини олайлик. Шоир отасининг «мусулмончиликка ҳалдан зиёд берилгани»ю ўғлини мударрис қилишга аҳд қилганини айтаркан: «Аммо мударрислик қилиш ўрнига мен миллий ўзбек ёзувчиси бўлишга аҳд қилдим, отамдан ҳам, муллалардан ҳам қочиб Тошкентга бордим ва у ерда шеърлар, ҳикоялар ёзиб, журналларга юбордим». Чўлпоннинг, ўзи айтмоқчи, «Тошкентга қочиб бориши» 1913-14 йилларга тўғри келади, чунки унинг ижодий фаолияти айни шу даврда бошланган. Энди фактларга мурожаат қилайлик: «Садон Фарғона» газетасининг илк сонларидан бирида, аниқроғи, 1914 йил 4-сонида, газетанинг Андижондаги «Обуна ва эълон қабул қиладиган вакили» Сулаймонқул Юнус ўғли эканлиги қайд қилинган. Кейинроқ, 6-сонда отанинг ёнига «Абдулҳамид Сулаймонқул ўғли Юнусов» қўшилади. Демак, 1914 йил апрелида Чўлпон отаси билан бирга «Садон Фарғона»нинг Андижондаги вакили бўлиб турган. Айни шу апрел ойида Тошкентда чоп этилган «Садон Туркистон» газетасида унинг «Туркистонли қардошларимизга» шеъри ва «Қурбони жаҳолат» ҳикояси эълон қилинган.

Кейин ҳам Чўлпон ҳар икки газетада ҳикоя, мақола, шеърлар эълон қилиб турган. Бундан кўринадики, Чўлпоннинг қарши-сида ёзувчи бўлиш учун отасидан қочиб Тошкентга бориш зарурати бўлмаган. Хўш, унда нега Чўлпон яна юқоридагича маълумот беради? Гап шундаки, 1933 йилга келиб Чўлпон бошида анчагина таҳликали воқеалар ўтган, номи ҳамон қора рўйхатлар бошида турган эди. Табиийки, 30-йиллар шароитида шоирнинг ижтимоий келиб чиқишиёқ уни «ёт унсур» санашга етарли асос бўлиши мумкин эди. Айни шу хил вазиятда Чўлпон ўзига замонабоп «биография» яратишга интилган бўлса ҳеч ажабланарли эмас, зеро, ҳатто пролетар адабиёти-нинг асосчиси Горький автобиографияси ҳам шу тахлит замоналаштирилган палла эди у пайтлар. Хусусан, адабиётшунос Н.Каримов Чўлпон биографиясини ёритишда айни шу маълумотдан туртки олади. Бунга қўшимча ўлароқ, шоирнинг отаси билан муносабатларини талқин қиларкан, Н.Каримов И.Ғозиев хотираларига ҳам таянади-да, ота-бола ҳақида «Икки хил ҳаётнинг тажассуми бўлган, бирининг нигоҳи кечага, иккинчисининг нигоҳи эса эртага тикилган» деган фикрга келади. Ҳолбуки, М.Муҳаммаджонов ҳамда З.Валидийлар гувоҳлигича, Сулаймонкул баззозни асло «Нигоҳи кечага тикилган» одам деб бўлмайди, аксинча, у ўз давридаги энг илғор ижтимоий ҳаракат — жадидчиликка хайрихоҳ муносабатда бўлган. Бу гапларни айтарканмиз, табиийки, биз И.Ғозиев берган маълумотларни ҳам қисман шубҳа остига олаётирмиз. Хўш, бунга қандай асосларимиз бор? Гап шундаки, И.Ғозиев битта воқеа ҳақида В.Рўзиматовга бир хил, Н.Каримовга бошқа хил маълумот беради. И.Ғозиев хотирлашича, феврал инқилоби кунлари Андижондаги уламолар ва бойлар йиғинида исломга кирган собиқ чор амалдорини ҳажга жўнатиш учун иона йиғишга даъват қилинади. Шунда ёш Чўлпон ичкарига отилиб кириб: «Уламо ҳазратлар, боён жаноблар! Бир янги мусулмонга қанчадан-қанча маблағ сарф қилиб, уни ҳажга юборганларинг билан сафларинг кенгаймайди. Ундан кўра, ўша маблағни оч-юпун халққа сарф этсаларинг-чи! Улашилаётган ағалага бирларининг оғзи тегиб, бирларига у ҳам насиб бўлмай, халқ қирилиб кетаётибди-ку. Халқни ўйланглар, ахир!» — дея хитоб қилган. Чўлпондай оловқалб йигитнинг бу гапларни айтган бўлиши мумкин, албатта. Лекин И.Ғозиев Сулаймонқ-

ул базознинг ўглининг бу ишига муносабати ҳақида иккала тадқиқотчига икки турли маълумот берган. В.Рўзиматов билан суҳбатида Сулаймонқул базознинг сўз олиб: «Муҳтарам аҳли мажлис! Ўғлим ёшлик қилди, аҳмоқлик қилди. Сизлардан узр сўрайман. Унга берадиган жазони менга беринглар!» дея узрхоҳлик қилгани айтилса, Н.Каримовга отанинг ўғлини кўпчилик олдида изза қилгани ва ҳатто, қаргагани айтилади. Кўрамизки, бу икки маълумот бир-бирига зид келади. Зеро, фарқийдигани кўпчилик назаридан қолиши мумкинлигидан қўрқиб узрхоҳлик қилган, унга бериладиган жазони ўз зиммасига олишга ҳозир ота ёлғиз ўғлини қарғамаса керак — танбеҳ берган бўлиши, қойиши табиийроқ. Яна бир жиҳатига эътибор берайликки, бундан ўн йиллар илгари (1987) айтилган гапларда Чўлпоннинг «уламою боёнлар»га қарши турганига айрича ургу берилаётир, зеро, шўро тузуми шароитида, шоирнинг номи эндигина тилга олина бошланган пайтларда бундай қилишлик зарур эди. Ҳақиқатда эса Чўлпон шўролар томонидан энг реакцион фирқа сифатида қораланган «Шўрон ислом» билан-да ҳамкорлик қилган: 1917 йил май ойидан Чўлпон Андижоннинг Эски шаҳар мавзесида шу фирқа томонидан очилган бепул қираватхона нозири бўлиб турган. Ёки, М.Муҳаммаджоновнинг маълумот беришича, у шоирнинг отаси кўмагида янги усул мактаб очган. Ҳартугул, шу маълумотларнинг ўзиёқ юқоридagi воқеадан сўнг ота-боланинг ораси тамом бузилган, Чўлпон оиласини тарк этган, деган фикрни инкор қиладигандек кўринади. Ўйлашимизча, Чўлпоннинг оиласидан узоқлашиши, яъни, бир неча йиллар бошқа шаҳарларда яшаши, кўпроқ унинг фаол ижтимоий ҳаракатга шўнгигани билан изоҳланади...

Кўринадикки, ижодкор ҳақидаги хотираларда берилган маълумотларни ҳам мутлақ ҳақиқат сифатида қабул қилиш мақбул эмас — тадқиқотчининг уларни қувватловчи қўшимча далиллар излаши зарур, бунга эриша олсагина кўнгли таскин топиши мумкин. Шунинг ўзиёқ ижодкор биографиясини ўрганишнинг нечоғли машаққатли иш эканлигидан далолатдир. Зеро, тадқиқотчидан ижодкор ҳаётига оид маълумотларни эринмай йиғиш, уларни ҳолислик билан қиёсий-танқидий ўрганиш талаб қилинади. Шу маънода, бу йўналишда, айниқса, қатағон қилинган ижодкорлар ҳаётини ўрганиш бобида ҳали кўп изла-

нишимизга тўғри келади. Иш давом этаётган экан, табиийки, ҳали пухта далилланмаган фактларга хомаки материал сифатида қаралгани маъқул. Афсуски...

Тушунарли бўлиши учун гапни илгарироқдан бошлаганимиз маъқул. Устоз О.Шарафиддинов қистови билан 1990 йилда бир гуруҳ ёшлар Чўлпонни билган одамлардан хотиралар ёзиб олишга киришдик. Ўшанда Чўлпонни яқиндан билган Дилшод Олимхон ўгли: «Ҳозир у кишининг кейинги оилаларини рус дейишадди, бу тўғри эмас. Рус эмас, немис аёли эди — Екатерина Рихтеровна», — деб қолдилар. Албатта, биз учун бу янгилик эди, бироқ уни чинакам илмий муомалага киритиш учун далиллаш зарур эди. Бироқ бу борадаги изланишларимиз самара бермади, шундай бўлса-да, Д.Олимхон ўгли хотираси «Адабиёт надир» тўпламига киритилди. Тўплам 1994 йилда нашрдан чиққач, «Оила ва жамият» газетасида Чўлпонга бағишланган саҳифа берилди. Буни қарангки, саҳифада катта қора ҳарфлар билан «Чўлпоннинг рафиқаси немис аёли эди» қабилдаги гаплар ёзиб қўйилган эди. Эҳтимол, бозор шароитида ўқувчида қизиқиш уйғотиш учун бу нарса зарурдир. Бироқ табиий бир савол туғилади: хўш, Чўлпоннинг хотини ўрис бўлди нимаю, немис бўлди нима? Ё хотиннинг ҳам «импортний»си яхшироқ бўлармикан?... Афсуски, газета саҳифасида мазкур саволлар очиқ қолдирилган — сенсация ясашга навбатдаги уриниш бўлган, холос. Албатта, худди шу саволлар ўзимизга ҳам берилиши мумкин. Гап шундаки, Чўлпоннинг немис тилини ўрганишга астойдил бел боғлагани ҳақида маълумотлар мавжуд эди. Эҳтимол, шоирнинг бу билан боғлиқ ижодий режалари бўлгандир, эҳтимол, немис тилидан бевосита таржима қилишни ният қилгандир... Хуллас, бу маълумот шу хил саволларга жавоб излашга ундаши, шунга тўртки бериши мумкин эдики, биз учун шу жиҳати билан аҳамият касб этади. Газета эса, юқорида айтилганидек, бу фактдан сенсация ясашга урингандек бўлиб қолган, холос...

Дарвоқе, сенсация ҳақида. Ҳақиқатмандона бир бироларимиз латифа қиладики, чет элларда машҳур кишилар тунда маъшуқасининг қулоғига айтган гапларни тонги газеталардан билиб олса бўлармиш... Бунинг қай даражада ростлигини билмаймиз-у, бизнинг матбуотимиз ҳам сенсацияга анча ўч бўлиб қолган кўринади. Ҳаргул, «Маърифат» газетасида эълон қилинган «Чўлпон отилганда ўлганми» (1995 йил 22 ноябр) номли мақолани ўқиган-

да шу хил андиша келганди. Тўғри, ҳурматли домламиз Н.Каримов ўз вақтида мақолага танқидий муносабат билдирди («Маърифат», 1995 йил 13 январ). Бироқ, қизиги шундаки, сенсацион хабарни қувиб юриб ўқиганлар кўп-у, Н.Каримов мақоласидан хабардорлар кам. Натижа шундайки, ҳозирда аксарият талабалар ҳам, мактаб ўқитувчилари ҳам тез-тез шу масалада савол бериб туришади. Яъни, мақола ўз иштини қилди: аксарият ўқувчилар онгида «Чўлпон отилганда ўлмай қолган экан» деган информация муқим ўриналади... Мақола муаллифи Ш.Бакир турбатлик «тожик домла»ни Чўлпон деб даъво қилмаслигини айтсада, шундай бўлиб чиқишини жуда-жуда истаганиданми, мақоланинг услубию руҳи бунинг аксига хизмат қилади. Муаллиф ёздики: «Чўлпон фарзанд кўриши мумкин эмас, дегувчилар ҳам бордир. Аммо қадимги ва замонавий тиббиёт қаттиқ қўрқув ва қувонч инсон танасини ўзгартириб юборишини исботлаган». Эҳтимол шундай ҳамдир, боз устига, худо бераман деса — ҳеч гап эмас. Лекин мақолани ўқиганда кўпроқ бошқа навъ этирозлар туғилади кишида. Хўп, қаттиқ қўрқув киши танасини ўзгартириб юборар экан, наҳотки у инсон табиятини-да буткул ўзгартириб юборса?! Ахир, Чўлпон ҚЎРҚУВга дафъатан дуч келгани йўқ — муттасил ўн йил таҳлика қўйида яшаган, шундай бўлсада, расмий нуқтаи назарга кўп жиҳатдан зид келувчи «Кеча»ни ёзишга ўзида журъат, жасорат топа билганди. Зеро, билардики, фақат ҲАҚ сўзгина «халқ кўнглига ёзилиб қолади ва мучаллардан мучалларга ўтади» («Қизиқлар»). Миллат қайғусида яшаган шоир ўзини «халқ душмани» деб эълон қилганларида қанчалар эзилганини тасаввур қилиш мумкин. Наҳотки, Сталин ўлимидан сўнг ҳам — Чўлпон «траждан сифатида оқлангач» — «тожик домла» Чўлпон бўлса-ю, халқнинг кўзига қараб туриб «мен душман эмасман!» дея ҳайқаришга интилмаसा, бунга эҳтиёж сезмаса?! Ахир, Чўлпон учун «тириклик маъноси тирикчиликмас» (У. Қўчқор) эди-ку?!

Сезган бўлсангиз, бизнинг этирозларимиз ҳам Ш.Бакир мақоласидаги маълумотларнинг тасаввуримиздаги Чўлпонга мутлақо зидлигидан келиб чиқади. Айни пайтда, Ш.Бакирнинг фикрларини буткул инкор қилишга маънавий ҳуқуқимиз йўқ — фақат Аллоҳгина ҳар нени билгичдир. Бошқа томони, бу кўҳна дунёда ҳайратланарли нарсанинг ўзи йўқ, имтиҳон учун берилган қисқагина умримиз давомида бениҳоя оз билиш ва кўриш имконига эгалигимиз учунгина ҳайрат ҳиссидан мосуво

эмасмиз. Айтмоқчимизки, кўпчилик ўқувчилар дилида ҳосил бўлган иштибоҳ бизга мутлақо ёт, десак, — ёлғонлаган бўламиз. Демак, бу маълумотни текшириб билмагунча кўнгил таскин топмайди. Фақат кўнгилга бир андиша келади: Ш.Бакир, ўзи айтмоқчи, туморни атрофлича текшириб, зарур бўлса мутахассислар билан кенгашиб, бир фикрга келгачгина мақола эълон қилганида яхшироқ бўлармиди...

Юқорида айтдикки, ижодкорлар ҳаётини ўрганиш адабиётшунослигимиз учун бениҳоя муҳимдир. Бунинг учун эса тадқиқотчилар қўлида турли-туман манбалар қатори ижодкорни ўзича кўрган ва баҳолаган замондошларининг хотиралари муҳим аҳамият касб этади. Шукрки, ҳозирда ҳамманинг хат-саводи бор: замондошларимиз ижодкорлар ҳақида билганларини ҳолисона, бўяб-бежамасдан ва керак-нокерак деган андишаларга бормасдан ёзиб қўйсалар, бу маълумотлар келажакда бағоят асқотиши мумкин бўлур эди. Айниқса, ҳурматли отахону онахонларимиз қатагон қилинган ижодкорлар ҳақида билганларини ёзиб қолдирсалар, ишимизга жуда катта ёрдам берган бўлур эдилар.

1996 йил

КУЛГИ ЗИМНИДАГИ ЖИДДИЯТ

Сир эмас, ҳозирда Ғафур Ғулом номи тилига олинсаёқ ҳаёлимизга унинг шўро ёзувчиси эканлиги, шеърларида шўронини куйлагани келади — ҳафсаламиз совингандек бўлади. Бугун, юбилей баҳона адибнинг асарларини қайта варақларкан, беихтиёр «кейинги йилларда қарор топган бу хил муносабат адолатдан йироқроқ тушмайдими» деган андиша туғилади...

Ғафур Ғуломнинг кенг оммага маълум ва суюқ қиссаси — «Шум бола»га ҳозирда кўпроқ сарғузашт асар, кулли асари деб қараймиз. Ҳа, чиндан ҳам Шум боланинг турфа хангомаларга бой сарғузашти, ундаги ичакузди ҳолатлар шундай ўйлашимизга асос берар. Бироқ, эътибор қилинса, адибнинг кулгиси, сарғузаштли сюжет ботинида унинг замонаси ҳақидаги анчагина жиддий ўй-фикрлари, таҳлилий мулоҳазалари ёганини ҳам кўришимиз мумкин бўлади.

Маълумки, Шум бола ҳикоясини ўзи ўстан муҳит билан таълимлашдан (шу ўринда бир шартни қабул қилайлик: бу, аслида, ўсмирлик пайтидаги ҳаётнинг адиб хотирасида тикланган энг муҳим нуқталаридир) бошлайди. Унинг айтишича, ўзи сингари «бозорда санқиб юрган дайди болалар учун қувончли эрмаклардан бири бозор, маҳалла, кўча-кўй жиннилари эди. Ўша йиллари Тошкентда пунақа ҳам жинни кўп эдики, санаб сановига етолмайсиз». Жинниларнинг феъл-атворидаги кулгили ҳолатларни ҳикоя қиларкан, Шум бола уларнинг фоже тақдирига онд тафсилотларга ҳам тўхталади. Хусусан, шулардан бири — Карим жинни «илгари бўзчи ўтган экан, чит кўнайиб кетгандан кейин бўз ўтмай қолиб, бозори касолга учраб, бола-чақасини боқолмай, жинни бўлиб қолибди». Ёки, шунга ўхшаш, эл ичида «Майрамхон» дея эркаланган Маматрайим «эскидан чилангар экан <...> Темир-терсак асбоблар заводдан чиқа бошлагандан кейин Майрамхон синиб, жинни бўлиб қолган экан». Назаримизда, шу ўринда ўқувчи қисса воқеалигига иккита нигоҳ орқали қараш имконига эга бўлади: кулгили тафсилотлар ўспирин ҳикоячига, шўрликларнинг фоже тақдири ҳақидаги маълумотлар адибга тегишлидек таассурот туғилади. Бошқача айтсак, қаҳрамони нигоҳи билан ўсмирлик даврини кузатаркан адиб унга таҳлилий назар таштайди, фожиалар илдизини очиб беришга интилади.

Дарҳақиқат, Туркистон Чор Россиясининг бозорига айлангач, маҳаллий ҳунарманд-қосибларнинг маҳсулотлари завод-фабрика маҳсулотлари билан рақобат қилолмай қолди. Табиийки, мустамлака шароитида маҳаллий ишлаб чиқарувчилар манфаатларини ҳимоя қилиш имкониятлари мавжуд эмас, бу эса мазкур иқтисодий-ижтимоий тағликини янада кучайтиради. Натижада асрлар давомида шаклланган турмуш мароми издан чиқдики, бу нарса давр кишилари руҳиятида чуқур ва оғриқли из қолдириши муқаррар эди. Фафур Фулом талқинида Карим жинни, Майрамхонлар шу хил ижтимоий ҳолатнинг алайно-ошкор қурбонлари сифатида бўй кўрсатади.

Шуниси ҳам борки, адиб талқинида мавжуд шароитнинг таъсир доираси анчайин кенг бўлиб, у асло биятга-иккита жинни билан чекланмайди. Жумладан, Шум бола ўзи ва ўртоқлари ҳақида айтади: «ортадан кеч кўча чапигитиб, ҳамманинг жонига тегиб, кампирлардан қарғиш эшитиб, ўспиринлардан калтак еб, саидироқтаб юрадиган увин-тўда бекорчи болалармиз». Кўра-

мизки, ҳадемай мустақил ҳаётга қалам қўйиши ва ҳозирдан шунга тайёрланиши лозим бўлган 14-17 ёшли ўсмирлар бекорчиликка маҳкум. Сабаби оталарининг «кўпчилиги майда косиблар <...> бўлганликлари учун уларнинг қўлидан ҳунарларини олиб ёки уларнинг ёнига кўмакчи бўлиб тушиш бизга тўғри келмас эди. Оталаримизнинг ўзига иш топилмаганда, бизга иш қаёқда дейсиз?» Яъни, Шум бола ва унинг тенг-тўшларига эртанги истиқбол кўринмайди. Эътиборли жиҳати шундаки, бу ўсмирлар асло дангаса эмас. Аксинча, уларнинг бари бирон ишнинг бошини тутиш, ҳалол меҳнат билан бир нима орттириш, оиласига кўмаклашиш — ҳуллас, ҳаётда ўз ўрнини топиш орзуси билан яшайди. Бироқ мавжуд шароит бунга имкон бермайди.

Яхши биласизки, илсизликнинг кўпайиши — инсоннинг қадрини туширади, уни энг арзон товарга айлантиради. Натижада уларнинг топиш-тутишларида муқимлик йўқ, топган ишлари тасодифий ва ё муваққат, ишлаб топганлари қоринларидан ортмайди. Қиссадаги айрим ўришларни эслаб кўрайлик: Шум бола Сарибойга ойнага «хом пишиқ аралаш икки пуд ўн етти қадоқ олма» бадалига ёлланади. Бир ою ўн тўққиз кун ишлагани эвазига олинган олмани олти ярим тангага пуллайди. Ёки Ҳожибобо тақиясидаги хизмати учун ойнага бир сўмдан ҳақ олади. Омон Шум бола билан илк бора учрашганида мардикорчилик билан «мирикам икки танга» (ўттиз беш тийин) орттирган бўлса, кейин «бир йилга икки тўққиз бир эчки» бадалига чўпонликка ёлланадики, буни пулга айлангирса тахминан ўн беш сўмларни ташкил қилади. Кўрамизки, қуюқ-суёқ ёвгонини чиқариб ташланса, бир ойлик иш ҳақи ўртача бир сўм-бир сўм йигирма тийинни (кунига ўртача 4-5 тийин) ташкил қилади. Дарвоқе, қиссанинг қирқдан ортиқ ўрнида нарх-наво ҳақида маълумот беришгани ҳам бежиз эмасга ўхшайдики, улардан айримларини келтириб ўтамиз:

«Иккита қовоқ солган зоғора» — бир пақир (икки тийин)

«Битта оби нон» — бир пақир

«Бир хурмача қатиқ» — бир пақир

«Бир газ арзон чит» — саккиз ярим пақир

«Бир кеча тунаш учун» — ярим танга (ўн тийин)

«Ярим қадоқ пашмак ҳолва» — уч пақир

«Бир говоқ уврала ош» — тўққиз пул (уч тийин)

«Ярим қаймоқдон қаймоқ» — беш тийин

«Бир қадоқ шам» — бир мири (беш тийин) ва ҳоказо.

Албатта, бу маълумотларни ҳужжатли аниқликка эга деёлмаймиз, бироқ ёзувчи иш ҳақи ва нарх-наво исобатини келтириш орқали халқнинг иқтисодий жиҳатдан нечоғли ночор аҳволдалигини кўрсатмоқчи экани шубҳасиздир. Жумладан, Шум бола олти ярим танга (қарийб бир ойлик иш ҳақи!)га дўшпи сотиб оларкан: «бозордаги шўрлик хотин-қизларга ачинган эдим. Ҳафталаб меҳнат, таг, илак пули, бозор машаққати, инжу қалалгандай нозик санъат бадоси эса олти ярим танга. Нимаям бера қоларди?» — дейди. Дўшпидўз қиз эса ҳафтада онаси билан «каллаи саҳардан қора шомгача қатим отиб аранг иккита, учта дўшпи тайёрлаш»ларини айтади. Агар таг билан илак пули чиқариб ташланса, бозор бу оғир меҳнатни қандай баҳолаётгани кўринади. Тўғри, бу ҳол Шум болага бориб турган адолатсизлик бўлиб туюлади. Бироқ, начораки, бу нарх ўзида дўшпидўз қизнинг бир ҳафталик меҳнати баҳосининггина эмас, харидорларнинг ожиз имкониятларини ҳам ифода этади. Зеро, бозор — иқтисодий ҳаёт барометри, унда халқнинг иқтисодий ҳолати кўзгудагидек акс этади. Шу боис ҳам қиссалда бозор, ундаги савдо-сотиқ тасвирига қайта-қайта дуч келамиз (бизнингча, айни шу нуқталар тасвирида кўпроқ адибнинг таҳлилий нигоҳи сезилади). Шум боланинг фикрича, расталар ичинда «таърифи етти иқлимга кетгани» — «Бит бозор» деб ном олган эски-туски бозори. Бу ерда истаган нарса топилади: «салоти шим дейсизми, пойма-пой сағри кавуш дейсизми, бирор етти йилгина кийилган, асли матои нима эканлиги маълум бўлмаган гулли дейсизми, Маллаҳон замонидан қолган мурсак дейсизми...» Моломники эски-туски бозори авжида экан, бу — халқнинг қашшоқлашаётганидан нишона: сабаби тирикчилик важҳидан бу матаҳларни бозорга чиқараётганлар ҳам, қўли қисқалигидан фақат шунда харид қилишга қодир кишилар ҳам етарли. Дарвоқе, Шум бола билан Омон айни шу «бит бозор»да «ота касбинини ўнгартириб, лахтакфурушлик қилиб юрган» ўртоқлари Ҳуснибийни учратишади. Ҳуснибийнинг ўртоқлари олдида бироз мақтаниброқ айтишича, ишлари яхши кетаётгир, чунки «лахтакларнинг харидори кўп». Сабаби: «Бир газ арзон чиг саккиз ярим пақир бўлгани учун бош-оёқ кўйлак-иштонни нуқул чигдан қилиш кўп камбағалларга муяссар бўлмас эди. Шунинг учун улар кўйлак-иштонни бўздан қилиб, кўйлакнинг енг учини, иштоннинг почаларини — кўринадиган жойларини чигдан

қилишар эди». Кейинроқ, бозорда учрашиб қолган бошқа бир ўртоғи Туроббой Шум болага «Хуснибийнинг лахтакфурушликдан сингани» хабарини етказди. Эътибор беринг: қиссанинг бошида «чит кўпайиб кетгандан кейин бўз ўтмай қолгани», кейинроқ чит ўрнига лахтакнинг бозори чаққон бўлгани, ниҳоят, Хуснибийнинг «лахтакфурушликдан сингани» айтилади. Яъни, энди кўпчиликнинг лахтак сотиб олишга-да ҳоли келмайди, лахтак бозори-да касодга учради. Бир лахтак бозори эмас, «жаҳон уруши кундун-кунга кучайиб борганлиги учун молларга харидор кам: ҳамма бозор деярли касод». Бозорга кирган Шум болада «бу бозорда мендан бошқа жазман харидор ҳам йўқ, нақд пул ҳам йўқ» деган таассурот ҳосил бўлиши ҳам шундан. Истеъмолчи оммада пул йўқлигидан бозорлар касод, «ҳамма бозор касод»лиги эса иқтисодий ҳаёт тўхтаганидан далолат, бунинг бор оғирлиги яна меҳнаткаш, қосиб-ҳунарманд бошига тушади. Кўрамизки, алиб талқинида халқнинг иқтисодий аҳволи тобора оғирлашиб боради, ортиқ чидаш қийин бўлган, «йўғон чўзилиб, ингичка узиладиган» шароит юзага келади...

Ҳожибобо тақиясидаги кўкнориларнинг бир суҳбати «замонанинг бузуқлигидан, подшоҳларнинг нотинчлигидан, фуқаронинг бузилиб беҳаё бўлиб кетганлигидан, ор-номус барбод бўлиб, хотинлар, ёш болалар қўлдан-қўлга мол бўлиб сотилаётганидан, хуллас калом, шариати Мустафонинг оёқ ости бўлиб назардан қолаётганлигидан...» нолиш билан якунланади. Тўғри, буни Шум бола бироз киноя билан ҳикоя қилади, боз устига, бу гаплар кўкнорилар тилидан айтылаётир. Эҳтимол шундан-дир, бу шикоятларни жиддий қабул қилишга мойил эмасмиз: улар сархуш кўкнориларнинг навбатдаги алаҳсирашидек туюлади бизга. Ҳолбуки, Ғ.Ғулом «Сўзчи ҳолин боқма, боқ сўз ҳолини, кўрма ким дер ани, кўргилким не дер» (А.Навой) ақидасича иш тутган, қиссада шу хил шикоятларга асос бергулик ҳолатларни тасвирлаган. Зеро, мавжуд шароит нафақат халқнинг иқтисодий аҳволига, маънавиятга-да салбий таъсир кўрсатиши шубҳасиздир.

Маълумки, қиссада тасвирланган давр Туркистонда капиталистик иқтисодий муносабатлар қарор топа бошлаган пайтга тўғри келади. Бунақа шароитда эса, тарихдан яхши маълум, жамиятда табақаланиш кучаяди: эвини қилолганлар ўта бойиб, эшкана олмаганлар қашшоқлашиб боради. Янгича шароит-

га тез мослашгандар «янги бойлар» қатламни ташкил қиладик, уларда зеб-ҳашамга, дабдабага ўчлик кўрилади. Халқимиз бу хил феъл-атворни оддийгина қилиб «пул қутуртирган», «кўрмаганининг кўргани курсин» тарзида изоҳласа-да, бу оддий иборалар ўзида ҳодисанинг ижтимоий-психологик асосларини мужассам этади. Гап шундаки, «янги бойлар» қўлга кирган катта давлатни худонинг бергани деб эмас, аввало, ўзларининг оқиллигию абжирлиги маҳсули деб билади. Бу эса уларда ўзларининг ўзгалардан устунлиги гўйғусини пайё қиладик, улар беихтиёр буни барчага тан олдириш, намойиш этиш пайдидан бўладилар. Табиийки, шу туйғу исканжасига тушган, боз устига давлати туфайли қўли ҳар ерга етиб турган одам жамиятда мавжуд анъаналар, маънавий-ахлоқий меъёрлар билан ҳар вақт ҳам ҳисоблашиб ўтирмайди. Хусусан, гавжум бозор ўртасидаги чойхонада ўтирган «баъзи бойваччаларнинг дастурхонида қорнига қалдирғоч сурати солинган, устига похолдан тўр тўқилган коньяклар» кўриниши бунинг ёрқин далилидир. Равшанки, ичкилик ҳаром ҳисобланган юртда бойваччаларнинг бу тарз намойишкорона ўтиришлари муддао ичишнинг ўзигина эмаслигини кўрсатади. Ёки айни шу бойваччалар ким ўзарга баслашиб Ойша сатанг сингариларга пишак берадиларки, улар: «пешонаму икки бетим, энгагимга ёпиштирилаверган ўн сўмлик тиллоларга тўлиб кетади», дея ғурурланиб, мақтаниб юрадилар. Маънавий таназзул шунчаларки, бир пайтлар гуноҳу ор ҳисобланган ишлар энди намойишга, ғурур манбаига айланган. Эҳ-ҳе, бойваччалар ҳашаму дабдаба, ичкилик, қимор, фаҳшга совурган пуллар қанча?! Уларнинг атрофида юрган на сяр-ичари, на киярида маза йўқ юртдошлари, диндошлари қанча?!.. Дарвоқе, халқ «қорни тўқнинг қорни оч билан нима иши бор» дея билиб айтади. Бунинг ёрқин мисоли — Сарибой. Унинг боғида «олмалар пишиб тўкилиб кетаётибди, хўжайиндан рухсатсиз теришга ҳеч ким ботина олмайди. Отларга ем-хашак йўқ, хизматкорлар оч...» Бой ота эса бу вақтда Юсуф контордан қиморга юғиб олган боғида, «дўндиққина қирғиз хотин»га уйланиб олган, бир кетганича «ўн-ўн беш кунлаб келмайди». Сарибойнинг қўлига қарам хизматкорлар ҳолига бефарқлиги на илмомий ва на башарий низомларга тўғри келади. Зеро, хизматкорларгина унинг олдида эмас, у ҳам хизматкорлар олдида бурчи. Бир : Сарибой бу аён ҳақиқатни англашдан ожиз, пул-

нинг кучи уни ўзидан кетказган, ўзи мансуб тоифа кишилари сингари у ҳам ўзига эл кўрганки ишни қилишга ҳақлиман деб билади... Энг ёмони шуки, буларни ҳақ йўлга бошлаши лозим бўлган, умуман, миллат маънавияти учун масъул тоифанинг ўзи айниган: кечаги киссавур бошига саллани қўндириб «мурид овлайди», эшон ҳазратлари ўсмир Шум болани ўғирликка ундайди, кўса эшон гавжум бозор ўртасида зулмни адл деб талқин қилади, таркидунёчилик даъвосидаги қаландарларнинг ёлғиз илнжи — пул; ислом фарзларини тўла адо этганларнинг бири — Ҳожибобо афюнфуруш, Раҳмат ҳожи — хотинини бозорга солиб бойвачча бўлган даюс... Албатта, бу ўринда «Ғ.Ғулом шўро адиби, шу боис бою руҳонийлар тасвирида қора бўёқларни қуюқлаштирган», қабилдаги эътироз туғилиши мумкин. Агар шундай бўлса, жадид нашрларини варақлаб боқинг: маърифатпарвар боболаримиз ҳам аини шу иллатлар ҳақида бонг урганига амин бўласиз. Эътиборли томони шуки, адиб маънавий таназзулни фақат бою руҳонийлардагина кўрмайди. Аксинча, бойваччалардан гула кўтарган косиб-ҳунармандлар сатанглар базмида ҳам, Ҳожибобо тақисада ҳам гоҳ-гоҳ кўриниш берадилар. Боз устига, қаҳрамонимиз Шум боланинг «шумлик»лари замирида кишининг ҳақи ё омонатига хиёнат, қаллоблик, қўли эгрилик каби иллатлар ниш уриб турганини ҳам инкор этиб бўлмайди. Унинг узрига қулоқ тутинг-а: «баданда бир саркаш аъзо бор, у менинг ихтиёримдан ташқари, ўзбошимчароқ. <...> у аъзо камдан-кам одамларга вафо қилган — қорин. У бадан мулкининг ҳокимлигини баъзан қўлимдан олиб қўяди. Бошқа аъзолар ҳам унинг исёнчи талабларига қўшила боншлайди. Кўзим ношаръий, ҳаром луқмаларга тўша боншлайди. Қўл қорин ҳукми билан баъзида энг паст кишиларга тама калгирилай қўзилади. Оёқ кутмаган жойларга олиб боради». Кўрамизки, адиб талқинида маънавий таназзул бою камбағал демай барчани комига тортган. Фақат шуниси борки, бирининг таназзули тўқликдан, иккинчисиники очликдан келиб чиқади, бас, бу ўринда аввалчиларини кўпроқ айблан учун шўро ёзувчиси бўлиш шарт эмас...

Юқорида айтдикки, даврнинг жадидлар танқид қилган деярли барча иллатлари «Шум бола» бадиий воқелигида у ёки бу даражада ўз ифодасини топган. Қиссадаги ҳаёт тасвиридан «орғиқ бу тарзда яшаб бўлмайди, жамият ислоҳ қилини-

ши керак» деган хулоса келиб чиқадикки, бу ҳам жадидлар қарашларига ҳамоҳанг. Ўртадаги фарқ эса, бизнингча, тасвир ракурсида холос: жадидлардан фарқ қилароқ, Ғ.Ғулом меҳнаткаш халқ ҳаётини «ичдан» тасвирлайди. Яъни, адиб бу ҳаётни яшаб ўтган, сиртдан кузатиб билган эмас. Бас, инқилобдан сўнг меҳнаткашлар ҳаётида озми-кўпми ижобий ўзгаришлар бўлган экан, уларга адибнинг муносабати ижобий бўлмаслиги мумкинми эди?! Ҳозирда бу нав муносабатга, айтайлик, жадидлар муносабати ёки бугунда шаклланган муносабатни қарама-қарши қўйиш тўғримики?! Ўша ҳаётни яшаб кўрмаган авлод буларнинг бирини ҳақ, иккинчисини ноҳақ санашга ҳақлими?! Ўтмиш ҳаётини ҳам, ўз вақтидаги унга турлича муносабатларни ҳам ихтиёримиздан ташқаридаги мавжудлик, амалга ошиб бўлган факт сифатида бори-ча, бутунисича қабул қилингани тўғрироқ бўлмайдими?!.. — юқорида айтганимиз андиша шу каби саволлардан туртки олади.

2003 йил

ҲАМИД ОЛИМЖОННИ БИЛАМИЗМИ

Тарих — инсонни шахс сифатида шакллантирувчи муҳим омиллардан бири. Тарихни ўрганган сари, кечмиш воқеа-ҳодисалар моҳиятини англаган сари кишининг дунёга назари теранлашиб, атрофида юз бераётган воқеа-ҳодисалар моҳиятига яқинлашиб боради. Табиийки, бундай одам кимнингдир етовида бўлиши мумкин эмас, чунки у ўз қарашига, ўзининг англаган ижтимоий мақоми ва мавқеига эга бўлади. Унинг жисми эркин бўлмаслиги мумкин, лекин руҳи ҳар вақт эркин бўлади. Шундан бўлса, эҳтимол, фотиҳларнинг деярли барчаси ўзлари забт этган юртларда халқ хотирасидан ўтмишни ўчиришга интиланган. Бироқ фотиҳлар бу мақсадларига айрим юртларда анчайин осон эришган бўлсалар, бошқаларида исталган натижага эришолмаганлар. Негаки, халқнинг тарихи нечоғли бой бўлса, унинг миллат хотирасидан ўчиши-да шунчалик қийин бўлади. Зеро, асрлар давомида «суяк уриб» авлоддан авлодга ўтиб келаётган бой тарихий хотира мудраши мумкин — мутлақо ўчиб кетиши мушвор.

Ўзини фотиҳ эмас, аксинча, «озод қилувчи» деган даъво билан чиққан Шўро ҳам сиёсатда фотиҳлардан гула кўтарган эди. Шўро ўтмишни қора рангда кўрсатиш, шу асосда ўз сиёсатини мутлақ тўғрилигига ишонтириш йўлидан борди ва 15 йиллар ичида бу мақсадига қисман эришди. Негаки, бу вақт мобайнида шўро шароитида тарбияланган, «шўрочасига» кўрадиган янги авлод етишди. Оталар ва болалар орасидаги зиддият кучайди, энг ёмони, жамият тараққиётининг ҳосиласи ва ривожланишининг муҳим омилларида бўлмиш мазкур табиий зиддият сифат жиҳатидан ўзгариб, кўпроқ мафкуравий асосдаги зиддият мақомини ола бошлади. Янги авлод нигоҳини фақат келажакка қаратиш, ўтмишни тамомила нигилистик инкор қилдиришга интилиш шўронинг онгдаги бузғунчилиги эдики, бу — тоталитар жамиятни барпо этишнинг зарур шарти. Зеро, «ердаги жаннат»ни қуриш ҳаёлига андармон «манқурт»лар жамиятидагина шахс тушунчасини емириш, барчани бирдек ўйлайдиган «вингча»ларга айлантириш мумкин бўлади. Онгдаги бузғунчилик натижаси ўлароқ, 20-30-йилларда ўзининг жамиятдаги ўрни ва мақомини белгилашга фаол киришган ёш бўғин башарият тарихини октябр тўнтаришидан ҳисоблашга мойиллашган, Шўронинг ўз мудҳиш мақсадига етиши аниқдай бўлиб қолган эди... Шукрки, миллатимизнинг тарихи мингйилликлар билан ўлчанади, бой тарихий хотира мудради - ўчиб кетмади, унинг уйғониши, ўзига келиши учун эса кичкина бир туртки кифоя...

Иккинчи жаҳон уруши даврида, фашистлар Германияси қизил империя остонасига келиб қолган паллада бу офатни миллионлаб жонларни қурбон қилишнинг ўзи билангина даф этиш душворлиги аён бўлиб қолди. Зеро, қуллиқ асоратига тушиб қолмаслик, қуллиқдан ҳазар қила билиш учун жоннинг ўзи кифоя эмас, руҳ ҳам керак! Руҳки, ўзининг кимлигини билган, теран томирлардан озиқланган ҳолда «олий ирқ» даъвосига қарши тура оладиган руҳ керак эди. Дўппи тор келган айни шу паллада шўро ҳукумати адабиёт ва санъатнинг тарихга мурожаатига рағбат билдирди: шўро адабиёти ва санъатида ўнлаб тарихий асарлар дунёга келдики, улар халққа руҳий мадад бўлди, унинг ғалабага ишончини мустаҳкамлади, курашга руҳлантирди. Орадан маълум вақт ўтгач эса музаффар шўронинг адабий сиёсатига шошилинч таҳрирлар киритилди: бу асарлар сассизгина эътибордан қолдирилди, саҳналардан олинди, киноленталар архивларининг

узоқроқ тоқчаларига тикилди. Уларни имкон қадар эсламай қўйилди, эслаганда ҳам умумий саноқда айтиб ўтиш билан чекланила бошланди... Қизиқ ҳолат, сирли ҳолат... Биз бу хил адабий сиёсатнинг моҳиятини англаш учун ўша даврда яратилган Ҳ.Олимжоннинг «Муқанна» драмасини кўздан кечиришни ният қилдик...

Кейинги йилларда Ҳ.Олимжон шахси, ижодий меросига муносабат бироз совиброқ қолгани сир эмас. Сабаби, биз узоқ йиллар давомида Ҳ.Олимжон тимсолида шўро тузумининг мадлоҳинигина кўриб ўргандик. Аниқроғи, бизга шундай уқдирилди: шоирнинг дилбар шеърларини бир ён қўйиб, айни шу қиёфани гавдалантирадиган асарлари ўргатилди, зўр бериб ташвиқ қилинди. Ҳолбуки, Ҳ.Олимжон XX аср ўзбек миллий маданий замонида етишган энг ёрқин истеъдодлардан бири эди. Афсуски, бу истеъдод кўпроқ ноқерак нарсаларга сарф бўлди... Начора, аслида бу ҳам шоирнинг қисмати: мурғак ёшиданоқ шўро таъсирида шаклланиган, ўзига синдирилган ёлгон ҳақиқатларга чин ҳақиқат дея юракдан ишонган ва ўсмирларга хос ўжар фидойилик билан даврнинг эҳдииятли ғоявий курашлар майдонига кирган *фаол шахс* ҳаёти, ижоди, фаолияти тенденциоз бўлмаслиги маҳол эди. Зеро, истеъдоднинг чинакам санъат асарига дўниши учун ижодкор ҳаётига гўё «четдан» эстетик мушоҳада (эстетическое созерцание) қила олиши, бошқача айтсак, руҳан «узлат» ҳолатида бўлиши даркор. Қайноқ фаолият кишиси бўлмиш Ҳ.Олимжонда бундай имконият кам бўлган, натижада аксар асарлари шу хил ҳолат маҳсули эмас, **кўпроқ ижтимоий фаолиятининг инъикоси тарзида дунёга келган**. Эҳтимол, не-не ақллари лойқалаган ғоявий курашлар суръатининг сусайишию ҳаётий тажрибанинг ортиши баробари улкан истеъдодини тўла намоён қилиш имконияти ҳам ортган бўлармиди, афсуски, тақдир Ҳ.Олимжонга бундай имконият қолдирмади. Тақдирнинг ўйинини қарангки, шўро замонида «бахт ва шодлик куйчиси» дея алқанган шоир кейинча «шўро замонида бахт ва шодлик куйчиси» бўлгани учунда эътибордан қолди...

Йўқ, тақдирдан нолиб бўлмайди, унга тан бермоқдан ўзга чора йўқ. Сираси, тақдир Ҳ.Олимжонга қисқа ижодий умри давомида бир бора руҳан «узлат» ҳолатида бўлиш учун катта имконият яратди ҳам. Биз шоирнинг тарихга мурожаат этиб, «Муқанна»га қўл урганини назарда тутмоқдамиз. Ал-

багга, бунга эътироз бўлиши мумкин: «Муқанна»нинг яратилишида ҳам «ижтимоий заказ» бор эди-ку?!» Ҳа, бироқ, бизнингча, «Муқанна»ни шоирнинг уруш давридаги бошқа асарлари сирасидагина кўриш хато бўлур эди. Зеро, асарга мавзунинг ўтмишдан олинганиёқ ижод жараёнига муайян ўзгаришлар киритади. Биринчиси: агар бунга қадар Ҳ.Олимжон ўзи ичида қайнаб ётгани ҳаёт ҳақида ундан узилолмаган ҳолда ёзган бўлса, «Муқанна»даги тасвир предмети — ўтмишдан автоматик тарзда узилган, яъни, ўтмиш унинг учун биринчи галда эстетик мушоҳада объекти. Иккинчиси: биз олатланган «тарихга мурожаат қилди» деган жумла аслида моҳиятга унчалик мос келмайди. Негаки, тарих жонсиз фактлар мажмуигина эмас. Шахс онги тарих билан тўқинганда ўша фактлар жонланади. Шуниси ҳам борки, бир томондан, фактлар шахс орқали, яъни, унинг кайфияти, ҳолати, қарашларига боғлиқ ва уларга мос ҳолда жонланади; иккинчи томондан, жонланган тарих шахснинг ҳолати, кайфияти, қарашларига зарур таҳрирлар киритади. Демак, шахснинг тарихга «мурожаат»и моҳиятан иккиёқлама жараён — мулоқот экан. Шахс онгида жонланган фактлар фаоллашгач, унинг ўзини руҳий фаолликка — ўхшашлик асосида (метафорик тарзда) замонасини мушоҳада қилишга ундайди, ўз даврини титроқроқ англашига асос бўлади. Бизнингча, «Муқанна»ни ёзиш давомида Ҳ.Олимжон руҳиятида ҳам худди шундай жараён кечганки, эндиги муддаомиз бунинимконимиз доирасида асослан бўлади.

Маълумки, драматик асарда муаллиф шахси билвосита намоён бўлади — персонажларга, драматик ҳолатларга сингдириб юборилади. Шу жиҳатдан қаралса, «Муқанна»да, айниқса, унинг дастлабки саҳналарида муаллиф шахси, фикримизча, Гулойин образида ўз аксини топади. Асарнинг илк кўринишида Гулойин ҳақида ота-онасининг қисқатгина гап алмашишидан унинг баҳорни, гулларни, умуман, гўзалликни севувчи ҳассос қалб эгаси эканлиги англашилади. Гулойин саҳнада илк бор «соатлаб дала айлангач», энди «гулга ботиб келаётган» ҳолда пайдо бўлади. Онаси Гулобод наздида қизи — бахтиёр, хушвақт; негаки, гўзалликка ошуфта кўнгил учун бошқача бўлиши ҳам мумкин эмасдек. Бироқ она-бола орасидаги диалог бу тасаввурни йўққа чиқаради:

Гулобод

Ёлғизим,

Лола каби очилибсан ўзинг ҳам.

Гулойин

Лола каби юзим қизил, ичим ғам.

Шу ўринда иккита муҳим нуқтага эътиборни тортганимиз келади: биринчиси — Гулойин ўзи истаган нарсага эришгандеку, ундан қониқмайди, кўнгли таскин топган эмас; иккинчиси — атрофидагилар, ҳатто туққан онаси унинг ичидагидан беҳабар, уни бахтли деб тасаввур этишади. Она қизини бахтиёр кўришни, лоақал шундай инончида қолишни истайди, ўзини ҳам қизини шунга ишонтиргиси келади:

Гулобод

Нега даркор, қизим, ахир шу гаплар,

Хурсандсан-ку, қўлларингда чечаклар.

Гулойин

Чечак билан хурсанд бўлса гар одим,

Ер юзида бўлмас эди қайғу-ғам.

Ҳамми унда ёлғиз бир гул терарди,

На хоҳиши, на озори, на дарди...

Сиргдан қараганда бахтли кўринган Гулойиннинг ичи тўла ғам, кўнглида «хоҳиш, озор, дард» борлиги бежиз эмас. Бу, бизнингча, «шодлик ва бахт куйчиси» сифатида танилган Ҳ.Олимжоннинг, тарих билан тўқини анида у орқали замонасини ва замонадаги ўзини «четдан» мушюҳада қилаётган шоирнинг «Муқанна»ни яратиш жараёнидаги ҳолати. Айтмоқчимизки, «Муқанна»га қадар кечган ҳаёти, ўзи шодиди ёки иштирокчиси бўлган воқеаларни тарих кўзгусига солиб кўраётган, унинг тоштарозусида тортиб кўраётган ижодкор ҳолати, руҳияти Гулойинда ифода топгандек кўринади. Шу эҳтимолни назарга олайлик-да, асарнинг кейинги сатрларини ўзгачароқ, яъни, шунга мувофиқ тарзда талқин қилиб кўрайлик. Гулойин юқоридаги фикрини давом эттириб айтади:

*Мана баҳор, бутун атроф лола, гул,
Ҳамма одам терғанда ҳам ётар мўл.
Гул очилган қояларнинг бошида,
Нолалар бор булоқларнинг тошида.
Аммо ҳеч ким шоду хуррам эмас-ку?
(Лолани кўрсатиб)
Бахтиёрлик аломати эмас бу,
Баҳор ўзи яхши нарса, шубҳасиз...
Оташ
Ичинг тўли маъно сенинг доно қиз.*

Келтирилган парчала ҳам диққатга молик иккита нуқта мавжуд: бири муаллиф ремаркаси бўлса, иккинчиси Оташнинг репликаси. Бизнингча, бу ўринда ҳар иккиси ҳам муаллиф кўзлаган тублик маънога ишора сифатида муҳим. Энди шу ишораларга таяниб, парчани қайта бошдан кўриб чиқайлик. Фикри-мизча, парчада тублик маънони тутиб турган қуйидаги таянч нуқталар мавжуд:

*Мана баҳор...
... ҳеч ким шоду хуррам эмас...
Баҳор ўзи яхши нарса, шубҳасиз...*

Парчани 20-30-йиллар адабиёти контекстида олиб қарайлик. Хусусан, Чўлпоннинг «Баҳорни соғиндим» шеърида «ижтимоий баҳор» соғинчи ифодаланган эдики, ундан кейинги авлод вакили бўлмиш Ҳ.Олимжон «ижтимоий баҳор»ни ўзгача тушунгани шубҳасиз. Энди айтиш мумкин, баҳор баҳор, баҳор баҳор — Д.Қ.) аммо ҳеч ким шоду хуррам эмас», нега шундай, дея ўйга толади. Йўқ, ҳали у тузумни, социалистик гоёни инкор этаётганича йўқ: «Баҳор ўзи яхши нарса, шубҳасиз...» дея ишонади, фақат унинг мавжуд амалиётидан қониқмайди. Нега? Буни тушунингча муаллиф ремаркаси ёрдам беради:

(Лолани кўрсатиб)

*Бахтиёрлик аломати эмас бу
Баҳор ўзи яхши нарса, шубҳасиз...*

Кўрамизки, парчадаги сатрлар ўзаро зидлик ҳосил қилади: «баҳор ўзи яхши нарса», лекин «лола бахтиёрлик аломати эмас». Парча сўнгидаги кўлнуқта ҳам, Оташнинг қизига қарата «ичинг тўла маъно сенинг» дегани ҳам сатрлар орасидан ўқини лозимлигига ишора қилади. Ўқинишга уриниб кўрамиз: бу ўринда «лола» — рамз, жамиятни, жамият аъзолари онгини чулғаган қизишлик рамзи. Биргина лоланинг ўзи баҳор бўлмаганидек, «қизишлик»нинг ўзи Ҳ.Олимжон орзулаган нарса эмас. Яъни, Гулойиннинг айни пайтдаги ҳолатида социалистик инқилоб ғоясига юракдан ишонган, эндиликда унинг натижаларидан қониқмай турган муаллиф руҳияти сураatlanади.

Эътиборли жиҳати шуки, Гулойин руҳиятини чулғаган мавжуд ҳолатдан қониқмаслик туйғуси унинг қорт ўтмиши ҳақидаги ўйловлари ҳосиласидир:

*Юртимизда ҳатто яқин замонда
Кўп байрамлар бўлар экан баҳорда.
Жуда хуррам ўтар экан у дамлар,
Ўйнар экан, қўлар экан одимлар.
Қани ўша байрамлардин бир нишон?*

Кўриб турганимиздек, Гулойиннинг ўтмиш ҳақидаги ўйлари уни беихтиёр замонасига қайтарали, — қиёслашга, фикрлашга ундайди; иккинчи томондан, қизнинг гапларида барқ уриб турган ўтмиш соғинчи замонасидан қониқмаслик натижасидирки, бу туйғу ўтмишнинг қиз тасаввурида айни шу тарзда (идиллически) «жонланиши»ни таъминлайди. Сираси, бу умуман инсон руҳияти, тафаккур тарзига хос ҳодисадир. Зеро, инсон ўтмиш ҳақида «шунчаки», абстракт фикрлай олмайди: у ўтмишнинг замона орқали кўради, замонани ўтмиш орқали баҳолайди.

Ўтмиш соғинчи инсонни фаолликка, биринчи галда, руҳий фаолликка ундайди. Гулойин айни дамда руҳий фаолликда яшаётган шахс, шу боис ҳам у: «Далаларда лола териб юраркан, Кўп ажойиб фикрларга тушдим ман», — дея эътироф этади. Унинг ақлий-руҳий фаоллиги муайян хулосаларга олиб келганки, онасига:

*Ўзинг айтган эртакларни эсладим: (Пауза)
Эртақ бошқа, ҳаёт бошқа... қолдим жам.* —

лейди. Бизнингча, келтирилган парча Гулойин билан «Болалик кунларимда, Уйқусиз тунларимда, Кўп эртақ эшитгандим, Сўйлаб берарди бувим» деган машҳур сатрлар муаллифи Ҳ.Олимжон орасидаги руҳий яқинликни очиқроқ намоён этади. Ўсмир ёшидаёқ кураш майдонига кирган Ҳ.Олимжон «романтик» эди, зеро, у бувиси айтган эртақлар олаmidан «большевистик эртақлар» оламига кўчиб ултурганли, холос. Энди, — маълум вақт ҳаёт қозонида қайнаб, замонасини ва ўзини четдан мушоҳада қилиш имконига эга бўлгач, — амин бўлаётирки, «эргак бошқа, ҳаёт бошқа» экан. Бу атрофида содир бўлаётган ижтимоий ҳодисалар большевикларнинг ваъдаю даъволарига мувофиқ келмаётганини, тил бошқаю дил бошқалигини кўрган, англаган одам ҳулосаси, ҳукмидир. Модомики «Муқанна»ни ёзиш жараёнида муаллиф шундай руҳий ҳолатда экан, асар персонажларининг ўз замонаси ҳақидаги фикрларини айни чоқда Ҳ.Олимжоннинг ўз даври ҳақидаги фикрлари деб тушунишга ҳақлидекмиз. Зеро, персонажларнинг тарихий нуқтаи назардан асарда тасвирланган даврга тааллуқли гаплари метафорик тарзда асар ёзилган даврга тааллуқли бўла олади. Бунга адабиёт тарихидан кўйлаб мисоллар келтириш мумкин. Ўзимизни шунга ишонтирган ҳолда асирни ўқишда давом қиламиз:

Гулойин

...Ҳозир агар сен бўлмасанг мусулмон

Душман бермас емоқ учун парча нон.

(Гуларни кўрсатиб)

Бу кўрганинг дола эмас, ёлғиз қул.

Оташ

Биз қул эдик, ҳозир бутун ўлка қул

Ҳозир гап шу: ким мусулмон, ким кофир.

Ўйлаймизки, асар персонажларининг юрtdаги мавжуд аҳвол ҳақидаги фикрлари муаллиф мансуб воқеликка нечоғли мослигини илғаб олиш қийин эмас. Аввало, араб фотиҳлари сингари большевиклар ҳам юрта янги мафкура олиб келдилар, барчани унга топинтиришга интилдилар ва ички сиёсатда «ё биз билан, ё бизга душман» ақидасига гаяндилар. Шу сиёсатнинг натижаси ўлароқ қоқ бўлинган юртнинг большевиклар томонида турган, шу сиёсат тегирмонига сув бўлиб қуйилган «Ўлим ёвга»

сингари шеърӣ айбномалар ёзган Ҳ.Олимжон энди ўша сиёсатни ҳам, ундаги ўз иштирокини ҳам ўзгача тушунади, ўзгача баҳолайди. Хўш, қандай тушунадию қандай баҳолайди? Бизнингча, муаллифнинг тубдан ўзгарган қарашлари Оташнинг «Биз қул эдик, энди бутун ўлка қул» деган гапида ўз ифодасини топади. Маълумки, большевиклар «эзилувчиларни озод қилиш» даъвоси билан майдонга чиқди, эзилганларни гўё озод қилдию, бутун ўлкани «қизил империя» мустамлакаси — қулига айлантирди. Ҳаётӣй тажрибаси ортган, бу тажрибасини ўтмиш тажрибаси билан бойитган Ҳ.Олимжон ўзи учун муҳим бир ҳақиқатни кашф этди: *озод бўлмаган юрtda шахс озод бўлолмайди, шахс озод бўлмаган юрт озод бўлолмайди*. Шу маънода Гулойиннинг: «(Гулларни кўрсатиб) Бу кўрганинг лола эмас, ёлғиз қул» дейиши ҳам бежиз эмас. Юқоридаги парчага диққат қилинса, Гулойиннинг охириги гапи олдингиларига унчалик боғлиқ эмасдек кўринади. Боз устига, сирtdан қараганда гапнинг ички мантиқий-мазмуний боғланиши ҳам дуруст эмас: «лола — қул». Шундай эса-да, муаллиф уни ремарка ёрдамида алоҳида ажратади, таъкидлайди гўё. Шунини эътиборга олсак, «лола»нинг бу ўринда ҳам рамзий маънода қўллангани ва шу маъно муаллиф учун муҳимроқ эканлиги ҳақиқатга яқинроқ. Бизнингча, рамзни драматик ҳолатнинг умумий руҳида тушунсак, ҳатто шўро гомонида турганлар («юлалар» — «қизиллар») ҳам моҳиятан қулдир, деган маъно англашилади. Гулойиннинг даври ҳақидаги изтироб тўла мулоҳазаларини якуновчи тубандаги сўзлари ҳам шу фикрни кучлаб тушади:

*Эркак-аёл ўз юртида мусофир,
Мана сенги керак бўлса гўлбаҳор.
Баҳор эмас, устимизга ёғар қор.*

Гулойин тилидан юртида мусофир мақомида яшайтган, юртига эгалик ҳуқуқидан тамомила маҳрум одамларни қул деб атаркан, муаллиф ўзини, замондошларини ҳам назарда тутди. Тан олиш керакки, замонаси ва замонасидаги ўзини идрок қилишга интилайтган Ҳ.Олимжон баҳода охиригача холис бўлишга, ўйидагиларни тўла иқрор қилишга ўзида журъат топади. Шу боис ҳам шўронинг энг оташин шеърӣй тарғиботчиларидан бўлмиш Ҳ.Олимжон ўзи ёниб куйлаган «баҳор» асли-

да баҳор эмаслигини тан олади, модомки «устимизга қор ёғар»-кан — қиш давом этаётир, дея огоҳлантирмоқчидай бўлади. Булардан кўринадики, у шўро сиёсатининг мунофиқона табиятини ҳам, «эзилувчиларни озод қилиш» ғоясидаги мантиқий заифликни ҳам чуқур англаб етади, буни ўқувчисига етказишга интилади.

Гулойин — аввалги эътиқодидан кўнгли тамомила совиган, изланишдаги шахс ва шу жиҳати билан муаллиф руҳиятига яқин. Қиз эътироф этадики: «Оташ десанг кўнглим тушар бир ғашга». Ўзи топинган эътиқодни тафтиш этиб қоникмаган қизини бу иқрорида муаллиф руҳияти ўзининг ёрқин ифодасини топади. Табиийки, кишининг эътиқодидан кечиши муайян руҳий изгириблар билан эш бўлади, зеро, эътиқод шилпак эмаски, эскисини ташлаб янгисини кийиб кетаверсанг. Эътиқодида алданган шахс қаршисида «Нега мен бу эътиқодни қабул қилдим у энди ундан кечаётирман? Негача унга шунчалар ишонгандим? Шунча вақт унга топиниб келдим?» қабилидаги ўртовчи саволлар кўндаланг бўлиши тайин. Шу сингари саволлар Ҳ.Олимжонни ҳам ўртаган бўлиши, уларга жавоб излаши табиий эди. Муаллифнинг айтиши шу изланишлари натижаси, бизнингча, тубандидаги парчада акс этади:

Оташ

*Биз ҳали ҳам топинамиз оташга.
Сен-чи, қизим?*

Гулойин

*Нима қили олар эдим мен ўзим?
Қанча баланд учса ҳамки чумчўқ қуш
Уясида ўрганганини ўқирмай.
Ёш чоғимдан ўтга томон сен тортдинг.
Сен оташга топинмоқни ўргатдинг.
Нима қилай. Мен нимани билардим?
Ёш болани йўлга бошлар аввал ким?
Ота-они. Шундаймасми? Ўзинг айт!*

Оташ

*Ёшлик ўзи булар экан қизиқ пайт.
Боли ёлғиз ўрганганини биларкан.*

Ҳа, Ҳ.Олимжон — улкан исғеъдод соҳиби, парвози нечоғли баланд бўлмасин, «уясида кўрганини ўқиди». Сираси, болалик

чоғларидан шўро таъсирида, шўро муҳити ва ғоявий курашлар майдонида шаклланган шоирда ўзгача эътиқод бўлиши ҳам маҳол эди. Энди, — ортига ўгирилиб, кечаги кунларини обдан мулоҳаза қилгач, — муаллиф Оташнинг «бола ёлғиз ўрганиши биларкан» деган гаплари орқали ўзининг эътиқоди англамаган, кўр-кўрона, оддийгина тақлиддан иборат бўлганини эътироф этади. Гулойиннинг «Шунча йиллар оташгоҳга топиндим ва билмадим илоҳим ким, тангрим ким?» деган гапида эса бу эътироф янада қатъийроқ, очикроқ ифода этилади. Гулойин, муаллиф сингари, айрилишда турган, онгли равишда ўз йўлини танлаш эҳтиёжини туйган одам. Мавжуд йўллардан биттасигина қизнинг кўнглига яқин, эркак ташна қалб шунгагина мойил:

*Ихтиёрни берсанг агар менга сан,
Озодликка тоинардим ёлғиз ман.*

Гулойиннинг бу хитобида эрксизликдан зада бўлган, юрти ва ўзининг қўлигини тамом англаган муаллифнинг қалб исёни зуҳур қилади. Холислик ҳаққи тан олиш керакки, йигит ёшидаёқ (асар 1942-43 йилларда ёзилган) ўз руҳиятида, дунёқарашида бу қадар кескин бурилиш ясаш учун теран ақл-идрокнинг ўзи камлик қилади — улкан жасорат ҳам керак. Ҳ.Олимжон ўзида шундай жасорат топа билди: ўзини алдаб овутуш ва хогиржам яшаш йўлини эмас, ўзини бешафқат тафтиш этиш орқали ҳақиқатга яқинлашиш йўлини танлади. Бу эса унинг чинакам исстеълод, — қўлишларга сиғмайди ан исстеълод эгаси эканлигидан, том маънодаги САНЪАТКОР ва ШАХС эканлигидан далolatдир. Гоҳо ўйлаб қоласан киши: *агар* шу сатрлар муаллифи бир йил кейин фоже ўлим топмаганида қатагоннинг кейинги тўлиқинидан омон қолармиди?! Дарвоқе, ўтмиш ҳақида шарт майлида фикрлаш нораво... — уни бор ҳолича қабул қилган тўғрироқ.

«Муқанна»нинг бадиий воқелиги, унда гавдашанувчи ҳаётний ҳолатлар кўпинча асар яратилган давр воқелигини ёдга солади. Бу бежиз эмас, албатта. Юқорида айтдикки, тарихий мавзуга қўл урган ижодкор замонасини ўтмиш орқали идрок этади. Бироқ бу танганинг бир томони, ҳоло; иккинчи томони шуки, ижодкор ўтмишни замонаси орқали идрок этади, ўтмиш имо-

на призмаси орқали гавдаланади. Модомики баъиний образнинг материалли реаллик ва ижодкор шахсияти экан, бундан ўзгача бўлиши ҳам мумкин эмас. Бундан ўзгача йўл, айтайлик, — *тайёр гоявий қолиплар асосидаги талқин ижод эмас*. Демак, чинакам ижодий-руҳий жараён маҳсули бўлмиш тарихий мавзудаги асарда образнинг метафориклик хусусияти юксак даражада намоеён бўлиши қонуният мақомидадир. Зеро, бу нарса аввалбошдан, яъни, ижодий ниятдаёқ таъмин этилган бўлади. Табиийки, замона призмаси орқали гавдаланган ўтмиш асарни ўқиш (томоша қилиш) жараёнида ўқувчи (томошабин)ни яна замонасига қайтаради: ўқувчи (томошабин) онгида «ўтмиш — ҳозир» параллели мунтазам мавжуд бўлади. Демак, тарихий асар воқелигининг асар ёзилган давр воқелигини ёдга солиб туриши ҳам қонуният мақомидаги ҳодиса экан.

Шу жиҳатдан қарасак, Оташ араб фотиҳларининг юртга кириб келиши ҳақида айтган ғаллар:

*Бу ерларга улар янги келганда,
Зўр қаршилик кўрган экан Найхандда.
Босқинчига қирши чиқиб бутун халқ,
Барчасини қилган экан қонга гарқ.
Минган оти тизза бўйи қон кечиб,
Сўнг Қутойба келган экан қон ичиб.
Саройларни оловларга у тутган,
Қилич тутган ҳар бир жонни қуришган... —*

ўша давр ўқувчиси (томошабини) тасаввурида ўзига яқин ўтмишни, Россиянинг Туркистонни забт этиш тарихини жонлантириши табиий кўринади. Зеро, қадим ўтмишдагига монанд, муаллиф ва ўқувчига яқин ўтмишда ҳам юртимиз иккита қонли босқин кўрган: чор ва шўро босқинини. Боз устига, буларнинг биринчисини давр ўқувчиларининг ёши улуғлари болалик хотираларида сақлаган, ёнроқлари эса улардан эшитиб билган; шўро босқини, хусусан, Куйбишев ва Фрунзенинг қонли хатти-ҳаракатлари етказган жароҳатлардан эса ҳали қон силқиб турган пайт эди унда.

Болалик хотираларида Жиззах қўзғолони ва унинг даҳшатли оқибатлари муҳрланган Ҳ.Олимжон йигит ёшида «қулоқлаш-

тириш» сиёсати, мудҳиш 30-йиллар қатагонини кўрганида бу ҳодисалар орасида мантиқий алоқа борлигини ҳис этади. Тарихни мушоҳада қилиб, унинг тажрибаларини ўзлаштиргач эса қўрқув ва қўрқитишга таянган шўро сиёсати моҳият эътибори билан мустамлакачилик сиёсати эканлигига имон келтиради. Шу боис ҳам, бизнингча, «Муқанна»да персонажлар араб фотиҳлари юритаётган сиёсатни муҳокама этувчи саҳналар яратилган. Бу, бир томондан, муаллиф ўз замонаси ҳақида юритаётган мушоҳадаларнинг метафорик ифодаси бўлса, иккинчи томондан, ўқувчининг замонаси ҳақида ўхшашлик асосида фикрлашига турткидир. Масалан, халифалиқдан келган Пайкандни ер билан яксон қилиш ҳақидаги фармоннинг мақсад-моҳиятини қизи Гулойинга тушунтираркан, Оташ айтади:

*Сен билмайсан, бунда катта ҳикмат бор.
Халқ янғидан кўзгалмоқда. Дўшманлар
Кўрсатмоқчи шунинг учун бир ҳунар:
Одамларнинг юрагини олмоқчи.
Бўғизларга яна чангал солмоқчи...*

Табииyki, юртимиздаги истиқлолчилик ҳаракати, Туркистон мухториятининг қонга ботирилгани, истиқлол курашчиларининг бадном этилганию 30-йиллар алоғига етмасданоқ битта-битта «стериб ташлангани»дан хабардор давр китобхони Оташнинг гапларини фақат араб фотиҳларигагина тегишли деб билмайди. Боз устига, шўро «чўпчак»ларига инониб яшаётган ёш бўғин вакилларининг ҳам кўз олдиларида гавдаланган ўтмиш таъсирида Гулойин мисоли «эркак бошқа — ҳаёт бошқа» қабилидаги хулосага келиб қолишлари ҳам эҳтимолдан йироқ эмас. Ёки, шўро ўзининг мудҳиш сиёсати билан «одамларнинг юрагини олиб» бўлган, «бўғизларига чангал солиб» турган бир пайтда:

*Ер юзидан бир шаҳарни йўқотмоқ
Билан улар халқнинг кўзин қўрқитмоқ
Фикридалар. Мудҳиш бир иш. Ҳам исён
Кўзгалмасмиш шундай қилси бегумон...—*

деган сатрлар қўрқув салтанати фуқароларига араб фотиҳлари юритган сиёсат билан шўро сиёсати моҳиятан бир нарсасканлигини англатмаслиги мумкинми?! Бизнингча, йўқ. Зеро, асарни ўқиш (томоша қилиш) давомида хоҳ англи ва хоҳ англинмаган тарзда шу хил фикр туғилиши ҳақиқатга яқинроқ. Албатта, англинмаган тарзда деганимиз шўро таъсирида шаклланган, уни башарият тарихидаги энг адолатли тузум дея инониб яшаётган авлодга мансуб ўқувчи (томошабин)га тааллуқли. Эртами-кеч унинг-да ҳаётини тажрибаси ортиб, воқеликни ўзгача мушоҳада қиша бошлар — бунда «Муқанна»нинг ҳиссаси, шубҳасиз, бўлади. Шу ўринда Чўлпон «Кеча ва кунлуз»га эпиграф қилиб олган М.Горький сўзларини эслатгим келади: «Маърифат чоғиштириб кўриш билан ҳосил бўлади, бизнинг ёшлар эса ўз кўрганларини ҳеч нима билан чоғиштиролмайдилар, улар кечмишини билмайдилар ва шунинг учун ҳозирги замоннинг нималигини етарли даражада очик англаёлмайдилар». Ўйлашимизча, «Муқанна»га қўл урган Ҳ.Олимжоннинг ижодий нияти романига қўл урган Чўлпон ижодий ниятига монанди эди. Яъни, ўзи кечмишини билиш орқали замонаси моҳиятини «етарли даражада очик англаган» Ҳ.Олимжон ўтмишини гавдалантириш воситасида ўқувчи (хусусан, ёшлар)га «чоғиштириш орқали маърифат ҳосил қилиш», «ҳозирги замоннинг нималигини» англаш имконини яратади.

«Муқанна»нинг иккинчи кўриниши бугунги ўқувчига бирмунча эриш туюлса, ундан лаҳрийлик нафасини сезиб ўнғайсизланса, эҳтимол. Бироқ биз масаланинг бу жиҳатини бир ён қўйиб, ундаги саҳналарга бадний образ — муаллифнинг воқеликни англаш ва англаш воситаси сифатидагина қарамоқчимиз. Маҳаллий зодагон Ферўз томонидан қурдирилган масжиднинг очилиш маросимида араб руҳонийси Жалойир Оташининг оиласини, хусусан, Гулойинини исломга даъват қилади. Гулойини ўзидан нимага эътиқод қилиш талаб этилаётганини билгиси, англагиси келади. Бунга жавобан Жалойир «Қуръон сўзин туркча айтиш мумкинмас» дея эътироз қилганида, Гулойини айтдики:

*Эса бизни қийнамоқни қилгил бас.
Тунунмаган йўлга бизни бошлайсан,
Жабрлейсан, бағримизни ёшлайсан.
Қийнони нега одамларнинг виждонин?
Дарё-дарё тўқини нечун эл қонин?..*

Бу — ўз рудиятига ёт, ўзи кўп-да тушунмаган шўро мафкура-сини зуғум остида қабул қилаётган, бу йўлда неча минглаб қурбонлар берган халқ вакили, фақат бир тарзда ўйлашга мажбурлигидан «виждони қийналаётган» муаллиф хитобидир аслида... Ноилож қолган Жалойир Қуръон сўзларини туркча айтиб тушунтиргач, Гулойинда бир қадар иккиланиш кўрилади: «Қайга борай, раҳбар қилай мен кимни?» Қиз «Нима қилай?» дея ота-онасига мурожаат қилганида Оташнинг берган жавоби диққатга молик:

*Имон келтир, ўз виждонинг бўлсин соф.
Хурсанд бўлсин шу Жалойир ноинсоф.
Имон келтир, эҳтиёт бўл, сен шошма,
Ўзинг севган ҳурриятдан адашма.*

Кўрамизки, Оташ ҳамон ўз эътиқодида собит, фақат Жалойирдан қутулиш учунгина қизини имон келтиришга ундаркан, ўзи севган ҳурриятдан адашмаслигини сўрайди. Бироқ ташвиқотнинг гипнотик таъсиридаги Гулойинда иккиланиш шу даражадаки, у энди имон келтириш арафасида... Албатта, Жалойирнинг кўпроқ Гулойинни ташвиқ этиши бежиз эмас: ҳар қандай мафкура, аввало, ёшлар онгию қалбини эгаллашга интилади, бу — унинг учун яшаб қолиш, яшовчан бўлиш шартидир. Айни пайтда, шу нуқтада Жалойир мустамлакачилик сиёсатининг асоси бўлмиш «бўлиб ташла-да ҳукмронлик қил» ақида-сича иш тутаётгани, авлодларни мафкуравий асосда бир-биридан ажратаётгани ҳам равшан. Табиийки, Ҳ.Олимжон бу саҳнани яратишда ҳам ўзининг ҳаётий тажрибасига таянган, ўз даври воқелигидан андоза олган. Зеро, миллатни «эзувчи ва эзилувчи»ларга ажратиш ҳисобига ҳокимиятни қўлга олган шўро бу даври а келиб жамиятни «бизники - бизники эмас» тарзидаги тоифаларга ажратди. Гўё халқнинг истиқболдаги саолати дея «ёғ унсур»ларни қиргинбарот қилди — ҳақиқатда эса ўз мавқеини мустаҳкамлашга интилди ва бунга эришди. Иш шу даражага етдики, ота билан бола, ака билан ука, эр билан хотин бошқа-бошқа жабҳаларда туриб қолди. Оталаридан тонганини митингларда баралла эълон қилган фарзандларни, бир-бирини душман тутган жигарларни, ғоявий асосдагина барбол бўлган гулдек оилаларни кўрган Ҳ.Олимжон бу аянч ҳодиса-

нинг иллизига назар солади, унда мустамлакачилик сиёсатининг машғум мақсадлари ётганига амин бўлади...

Шўро мафкурасининг омма онига сингиши — анланганликдан эмас, кўпроқ уни ташувчиларнинг мутаассибларча эътиқоди, шу эътиқодини ўзгаларга юктира олганларида бўлса, эҳтимол. Сираси, шўро адабиёти ўзи дуруст англаб етмаган эътиқодни беадад ишончи билангина ташвиқ этолган «фанат»ларнинг кўплаб тимсолларини яратган: Фурмановнинг Чапасви, Шолоховнинг Давидови ва уларнинг ўзбек, қирғиз, қozoқ... эгизлари. Жалойир тимсолида ҳам шу нав ташвиқотчини кўра-миз. Гулоийндаги иккиланишни сезган Жалойир ташвиқни янада кучайтиради: аллоҳ оламини олти кунда яратганини ёниб баён қилади, араблар унга жўр бўлиб қувватлаб туришади. Табиийки, Жалойирдаги беадад ишонч ўз ишини қилади, Гулоийн руҳан синиш даражасига етади: «Нима қилдим, энди бошим ҳам қотди?» Ва айни шу дамда саҳнага Муқанна чиқали, унинг:

*Тушунмадим, менга англаб улуг зот,
У қайси кун қулликни қилди ижод? —*

деган савол билан якунланувчи ўгли хитоби янграйди. Жалойир — жўнгина мутаассиб, унинг наздида фақат битта ҳақ ва тўқис тоя мавжуд. Бундай одам мафкуравий баҳс юритишга қодир эмас, шу боис ҳам у Муқанна билан баҳслашмайди, овозини ўчиришга ҳаракат қилади, холос. Бизнингча, мажкур эпизод ортига ҳам замона соя таппаб турганини сезиб олиш қийин эмас. Зеро, Муқанна сингари Ҳ.Олимжон ҳам «ҳуррият», «эрк», «тенглик», «биродарлик» каби шиорларни байроқ қилиб кўтарган шўронинг амалдаги сиёсати моҳиятини англагач, «У қайси кун қулликни қилди ижод?» дея қалбида исён кўтариши, ўқувчисини-да уйғотишга интилиши табиий. Муқаннанинг Жалойирга айтган мустамлака сиёсатига айбнома сифатида янғровчи куйидаги сўзлари ҳам, бизнингча, бу фикримизни қувватлайди:

*Юз йилларким сўзлайсан ломлоҳдан.
Жуда оддий бир нарсага ҳайронман:
Нима учун юрт чиқмайди оловдан?
Нима учун эл қутулмас таловдан?*

*Нима учун элни босган ҳашарот?
Дин, хирож деб ўз-ўзига қўйди от?
Нега қилди элни бунча гадоёй, хор?
Нега бўлди ҳамма сенга отбоқар?
Қиз онадан, хотин эрдан ажралди,
Косиб уйдан, деҳқон ердан ажралди?
Нима учун?*

Кўрамизки, Муқанна араб фотиҳлари юритаётган сиёсат билан ислом ақидалари мос эмаслигини, Аллоҳ номи билан қилинаётган ишлар аксар унинг буюрганларига зидлигини таъкидлайди. Умид қиламизки, зукко ўқувчи «нима учун» билан бошланувчи ҳар бир сатр ортида аксланувчи муаллиф замонаси, унга яқин ўтмишни шарҳсиз ҳам фаҳмлаб олади. Боз устига, ушбу сатрларни ўқиганда у беихтиёр Чўлпоннинг машҳур «Бузилган ўлкага» шеърини эслайди, унинг дардию оҳангини ҳис қилади. Табиий бир савол туғилади: хўш, нима учун Ҳ.Олимжон — яқиндагина «адабиётимиздаги миллатчилик кўринишлари»га қарши курашган, «Бузилган ўлкага»га қарши ўлароқ «Тузалган ўлкага»ни ёзган авлод вакили — «Муқанна»да Чўлпон оҳангларини тиклади? Тасодифми, миллий-адабий анъаналарнинг ғайришуурий таъсирими? Бизнингча, бугина эмас. Модомики, Ҳ.Олимжон «Муқанна»ни яратиб онларида Чўлпонга руҳан яқинлигини яширмай ифода этибди, десак, бундан аниқ бир мақсадни кўзлаган — ўқувчисини-да шу руҳга ошно этишни ният қилган...

Халқининг, шу халқ вакили сифатида ўзининг қуллигини англаган инсон вужудида миллий гурур жунбишга келиши, қалбида аламли изтироб қўзғашга табиий. Бунақа пайтда киши мустамлакачиларнинг, мустамлакачи халқ вакиллариининг ўз халқига, ўзига қандай муносабатда эканини мушоҳада этишга мойил бўлади ва айтиш керакки, изтироблари янада кучаяди. Чўлпон, Фитрат, А.Қодирий... лар асарларида кузатишган бу наф кайфият «Муқанна» устида ишлайётган палла Ҳ.Олимжонга ҳам ёғ эмас эди. Муқанна тилидан айтилган тубандан сўзлар, бизнингча, фикримизни далиллай олади:

*Душманларинг, оғсиз бўлсанг сен агар,
Меҳмон бўлиб келиб сенинг уйингга,*

*Кўкрагингга тегиб кирар тўйингга.
Ҳақоратга кўмар сени у тожа...*

Равшанки, бу сўзлар юртга энди босиб келиши мумкин бўлганлар (дейлик, немис фашистлари) ҳақида бўлолмайди, улар кўпроқ юртга ростмана эгалик қилиб турганлар ҳақидадир. Бу — миллатининг ўзлигига тажовуз бошлангани, миллий қадриятларининг топталаётганига амин бўлган муаллифнинг қалб исёни, «йўлини қилиб» урган бонгидир. Араб саркардаси Баттолнинг Гулойинга қарата айтган «Сен асирсан, қайдан сенга бахт бўлсин, Шодликка ҳам керак ахир — уй, ватан» деган ҳақоратли таънаси (ўзингда мавжуд камчиликни юзга солиб қилинган ҳақоратдан оғирроқ ҳақорат бўлиши мумкинми?!) ҳам, аввало, ўз юртида сиғинди, ватанида беватан бўлган муаллифнинг ўзига, юртдошларига қаратилган. Қурол кучи билан ўзга бир халқни бўйсундирган Баттол «Қилич билан кирдим мен бу тунроққа, Яна қилич чиқаради қирғоққа» дея ишонади, бу ишонч уни ҳаволаантирган, ўзидан кетказган. Шунинг натижаси ўлароқ, Баттол ўзини бу ўлкада истаган нарсасини қилишга ҳақли деб билади. Ёлғиз кучга ишонган, унгагина топинган бу одам, табиийки, юртнинг асл эгаларига беписанд муносабатда бўлади:

*Шуни билки, халқ мисоли бир пода,
Хоҳи отда, хоҳи бўлсанг пиёда
Ҳайдай олиш келса агар қўлингдан
Пода юрар сен бошлаган йўлингдан...*

Албатта, бу ҳақоратомуз гаплар ўқилганда ва ё саҳнадан янграганда ўқувчининг, томошабиннинг миллий гурурига тегishi, «наҳотки пода бўлсак?» тарзидagi ўйга толдириши табиий. Муаллифни ҳам шу ўй қийнаганки, бунинг эици сифатида «тиз чўкиб яшагандан тик туриб ўлмоқ»ни афзал билган қаҳрамонларни, шу хулоса бўртиб туралган саҳналарни яратади. Хусусан, Гулойин ўлар чоғи «Бир неча кун ҳавас билан яшадим, Ҳатто эркин нафас билан яшадим» деркан, фақат шу эркинликдаги «бир неча кун»нинггина яшаш деб билади. Зеро, унинг учун қуллиқда кечган умр — ҳаёт эмас. Сўзнинг, санъатнинг соҳир кучи таъсирида ҳаёт билан видолашаётган қизнинг: «Армоним шу: кўролмадим элни шод,

Кўролмадим ватанни ёвдан озод» деган армонни ҳаётнинг томошабинга мерос бўлиб қолиши.

Юқорида айтганимиздек, «Муқанна»да бевосита ўзи яратилган пайт — уруш даврининг ижтимоий-сиёсий ҳолатига қаратилган актуал мазмун юзадаёқ қалайиб туради. Бу ҳақда кўп фикр билдирилгани, иккинчи томони, мақсадимизга кирмагани боис бунга тўхталмадик. Аксинча, биз уни фикран олиб таълаб, асарнинг чуқурроқ қатламларига назар солишга, шу орқали муаллифининг ижод онларидаги руҳиятини тасаввур қилишга, ўй-фикрларини уқиш, ҳис-туйғуларини кўнгилдан кечириб кўришга интилдик. Маълумки, конкрет ижодкор томонидан яратилган асарларнинг бари бир текис яхши, бари ҳам санъат ҳодисаси бўлолмайди. Фақат яратилишига *шахсий ёки ростмана шахсийланган ижтимоий дарднинг ҳосиласи бўлмиш маънавий-руҳий эҳтиёж туртки бўлган, чинакам ижодий-руҳий фаолият маҳсули ўлароқ дунёга келган асарларгина* санъат ҳодисаси саналиши мумкин. Бундай асарларнинг ҳар бири — ижодкорнинг идеал (Ҳақ, ҳақиқат)га яқинлашувидagi тугал бир босқич. Демакки, «Муқанна»ни ёзган Ҳ.Олимжон «Муқанна»гача бўлган Ҳ.Олимжон эмас. Зеро, ўтмиш орқали *замонаси ва замонасидаги ўзини англаган Ҳ.Олимжон қарашларини* янгидан тизим сифатида бугунлаб олган, энди шунга мос мақом тутиши мумкин бўлган шахсдир. Яъни, энди у «бахт ва шодлик куйчиси» бўлолмайди, аксинча, узоқ ва ўзига яқин ўтмишдан келаётган эрк куйига қўшилиб хиргойи қилиши табиийроқ. «Муқанна» билан Ҳ.Олимжон миллатнинг асл фарзандлари куйлаган эрк куйига жўр бўла олдики, тўла асос билан «Мен элимнинг юрагиди яшайман, Эрк деганнинг тилагиди яшайман» дейишга ҳақли эди.

2001 йил

ЗАМОНГА ЎТМИШДАН БИР НИГОҲ...¹

Маълумки, урушнинг дастлабки ойларидаёқ Ойбек «Маҳмуд Торобий» драматик достонини ёзган, шу асар асосидаги либретт-

¹ Мақола Ҳусанбой Усмонов билан ҳамкорликда ёзилган.

го нисбатан тез фурсатда сахналаштирилган эди. Шунга қарамай, Ойбек бу мавзуга яна қайтади: Ҳамза театри учун «Ғалвирчи» номли пьесани, рус адаби А. Дейч билан ҳамкорликда «Шит народа» пьесасини ёза бошлаган. Адабий давраларда адиб Торобий мавзусида йирикроқ асар, эҳтимолки, роман ёзишни ният қилган, деган гаплар ҳам эшитилиб туради. Сираси, бу фикрда жон борга ўхшайди. Негаки, тугалланмай қолган ҳар икки пьеса, уларнинг турли режалари, сценарийлари кузатилса, мавзунинг бадиий талқинида энг кўламнинг тобора кенгайиб борганига амин бўламиз. Қўлёзмаларга бир қур қиссий назар солинсаёқ, мавзу талқинида ижодкорнинг тинимсиз изланишида эканлиги кўринади: асарга янги сюжет мотивлари, драматик ҳолатлар, персонажлар қўшиб борилади; айрим нуқталар бўртирилса, бошқалари бирмунча сусайтирилади. Яъни, материал билан жонли мулоқот давом этади: гўё Ойбек ҳамон тасвир объекти моҳиятига чуқурлашиб бораётгандек, материал ижодкорга, ижодкор материалга сингиб бораётгандек туюлади. Хўш, Торобий мавзуси нимаси билан Ойбекни бунчалар мафтун этди? Нима учун адиб бу мавзуга қайта-қайта мурожаат қилади? Муддао этакчи театримиз учун асарнинг насрий вариантини ёзишгина эдимиз?..

Бизнингча, Ойбек Торобий тимсолини Ҳамза театри сахнасида жонлантиришни ният қилганидангина эмас, кўпроқ қониқмаганликдан яна мавзуга қайтади. Яъни, фикримизча, адиб драматик дostonдан ҳам, либреттодан ҳам етарли қониқиш туймаган, туя олмай қолган. Нега?

Кейинроқ, 1945 йил кузида, Ўзбекистон ёзувчилар уюшмасида М.Шайхзоданинг «Жалолиддин Мангуберли» трагедияси бўйича ўтказилган мунозарада сўзлаган нутқида Ойбек либретто ёзилган пайтга эслаб: «... шароит, ҳатто тасвирланган воқеалар тарихий фактларга мувофиқ келмаса-да, халқни Ватан учун фидокорона курашга руҳлантирувчи асарлар ёзишни талаб қиларди. 1941 йил охирида, гитлер қўшинлари Москва ёнига келиб қоли ан бир пайтда, кишиларимиз юрагига янги куч, ғалабага ишонч бағишлайдиган асар керак эди»¹, — деган эди. Дарҳа-

¹ Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. Т 20. - Т.: 1985, 67-б; Бу ерда ва бундан кейинги ўринлардаги таржималар маҳола муаллифиники.

қиқат, либретто — уруш даврининг «ижтимоий буюртма»си а (айтиш зарурки, бу «ижтимоий буюртма» адабнинг қалб амрига тўла мувофиқ келарди) «лаббай» тарзида ёзилган асар.

А.Потебня фикрича, агар ижодкор муайян бир фикрни ифодалаш, исботлаш ёки сингдириш учун ҳаётдан мисол олса-ю, шу аниқ мақсадга интилса, у — олим, воиз, валий, асло санъаткор эмас. Агар у, мисолни олгач, уни тасвирлашнинг ўзидан завқ олса, шу завқ кучи билан унга ҳаётийлик, аниқлик бахш этолса, ўша мисол мақсад қилинганидан-да кўпроқ (ҳатто, мақсад қилинмаган) нарсалардан сўйлаши муқаррар¹. Шунга ўхшаш, Ойбек аввалдан белгиланган мақсад билан либреттога қўл урганки, тарихий материал унинг учун бир восита эди, холос. Шу боис ҳам асарда публицистик руҳ устивор, тарихий материал тамомилан мақсадга бўйсундирилган — асар бир зарба ёзиб тугатилган, мақсадга эришилган. Бироқ асар устидаги иш жараёнида тарихий материал жонланиб улгурган, у билан ижодкор орасида диалогик муносабат (М.Бахтин) вужудга келган, демакки, энди материал ижодкор измидаги воситагина бўлмай қолди — адаб уни тасвирлашнинг ўзиданоқ завқ туя бошлади. Айни шу нарса Ойбекни яна мавзуга қайтаради, аниқроғи, мавзудан чиқишига изибермайди — тарихий материалга чуқурроқ шўнғиш, уни чин-кам эстетик мушоҳада қилишга ундайди. Таъкидлаш жоизки, шу хил завқнинг мавжудлиги — ижоддан қониқиш ҳосил қилишнинг асоси, муҳим шартидир.

Аввалги фаслда айтдикки, ижодкор ўтмишни замонаси орқали идрок этади, ўтмиш замона призмаси орқали гавдаланади. Бошқача айтсак, ижодкор тарихий воқеликни замонасидан андоза олган ҳолдагина бадиий гавдалантира олади. Негаки, у ўтмишда яшаб кўрган эмас, унинг ҳаёт ҳақидаги, инсон, инсонлараро муносабатлар (кенгроқ олсак, умуман, ижтимоий муносабатлар) ҳақидаги тасаввурлари замонасида шаклланган. Яъни, фактлар ўтмишдан олингани ҳолда характерлар талқини, ҳаётий ҳолатлар тасвирида ижодкор ўзининг ҳаётний тажрибасига таянади. Демак, ижодкор тасвирда замонасидан нечоғли узоқлаб кетмасин, бадиий талқинда ундан тамоман узилиб кетиши мумкин эмас. Шунга кўра, тарихий мавзудаги асар айни пайтда замона-

¹ Потебня А.А. Эстетика и поэтика. -М.:1976.С.353

вий асардир. Бу фикримизни ўзгачароқ йўсинда асослашга ҳаракат қиламиз. Маълумки, адабиётшунослигимизда «мавзу асарда тасвирланган ҳаёт материали билан унда қўйилган муаммолар жамини тапкил қилади» тарзидаги фикр устиворроқ. Ҳолбуки, мавзу ва проблема бир-бирига узвий боғлиқ, бироқ бошқа-бошқа туплунчалар. Шу боис ҳам адабиётшуносликда асарда қўйилган муаммоларни проблема, қаламга олинган ҳаёт материални мавзу деб ажратиш анъанаси ҳам мавжуд ва бу, бизнингча, тўғрироқ ҳам. Табиийки, ижод жараёни нуқтан назаридан проблема бирламчи: санъаткор ўз ҳаёт йўлида муайян муаммоларга дуч келади, уларни ўзи учун ҳал қилишдек ўткир эҳтиёжни туяди. Сираси, айтиш шундай бадий ижодга туртки берувчи бирламчи омилдирки, бадий асарни «эҳтиёж фарзанди» (А.Орипов) дейилиши бежиз эмас. Проблема мавзунинг белгиланган, негаки, ижодкор ўзини қийнаган муаммоларни бадий идрок этишга энг қулай имконият бера оладиган ҳаёт материални қаламга олади. Тарихий мавзудаги асарнинг замонавийлиги ҳам айтиш мумкин — проблеманинг ҳар вақт замонавий (ёки замон тусунчасидан юқори — мангу муаммо) бўлиши билан белгиланади. Жумладан, Ойбек ўзининг урушга, фашист босқинчиларига муносабатини ифодалаш учун жуда қулай материални — Таробий бошчилигидаги мўғул босқинчиларига қарши кураш воқеаларини танлади. Мақсад аниқ белгиланган эди, бироқ, юқорида айтдикки, либреттони ёзиш жараёнида муаллиф билан тарихий материал орасида диалогик муносабат вужудга келди — материал мақсад қилинганидан кўпроқ нарсаларни сўйлай бошлади. Дейлик, Ойбек реалист санъаткор сифатида асарда қўзғолон сабабларини, халқда босқинчиларга нафрат уйғотган омилларни кўрсатиши лозим эди. Кўрсатди. Табиийки, асарда жонлантирилган омиллар, аслида, адабнинг ўз замонасида у ёки бу тарзда кўрган, гувоҳи бўлган ҳаётнинг ҳолатларининг ўтмишга проекцияси эди. Жонланган тарих энди адабга ўзини қийнаб келатган муаммоларни бадий идрок этиш, замонасини англаш ва унга муносабат билдириш имконини тақдим қилаётир. Шу боис ҳам Ойбек конкрет мақсадга қаратилган либреттони ёзишнинг ўзи билан қаноат қилолмай қолади — яна ва яна мавзуга қайтади. Сираси, биз бу ўринда Ойбек истеъдоди табиатига хос ҳолатни ҳам кўришимиз мумкин. Маълумки, Ойбек ўзида ҳассос лирик ва геран эпик тафаккур соҳибини мужассам этган санъаткор

эди. Унинг ижодий тадбирида дилбар шеърлару дostonлардан романга ўтилгани, конкрет материални (масалан, Навоий мавзуси) аввалига лирик мушоҳада этиб, сўнг эпик талқинга киришгани бунинг ёрқин далилидир.

Эпик кўламининг кенгайгани «Ғалвирчи»нинг илк саҳналарини драматик дoston ва либреттонинг илк кўринишларига қиёслансаёқ яққол кўзга ташланади. Драматик дoston билан либреттонинг илк кўринишлари бир-бирига деярли ўхшаш: ҳар иккисиди ҳам баҳор фасли, булоқ бошига келган қизларнинг ишқ-муҳаббат ҳақида сўзлашинлари, Жамила билан Ёдгорнинг учрашуви... — ҳуллас, нисбатан осойишта қишлоқ ҳаёти тасвиридан бошланади. Бундан фарқ қилароқ, «Ғалвирчи»нинг илк саҳнаси Торобийнинг: «Ажаб замон! Ўйласанг тарс ёрилиб кетасан. Ўйламасликка илож йўқ: фикр келаверади, қайнайверади. Ҳар бир ўтган кун юракнинг бир парчасини оғулаб кетди...» қабилдаги мушоҳадаларидан бошланганки, қаҳрамоннинг замон, ҳаёт, инсон ва унинг тақдири ҳақидаги ўйлари ўқувчи (томошабин)ни ғоявий-ҳиссий жиҳатдан асарни қабул қилишга тайёрланишга ундовчи дарақ, олдиндаги жиддий таҳлилдан ўқувчи (томошабин)га берилган аванс гўё.

Кўзгюлонга туртки берган воқеа либретто ва дostonда деярли ўхшаш: биринчисиди мўғуллар қишлоқ аҳлидан ўлган улугларининг қабрига қўшиб кўмиш учун ёш қизларни талаб қилишса, иккинчисиди Чигатой учун «савго» («беш-ўн ҳунарманд» ва яна «хонга бир неча қиз, сулув бўлсин, ёлғиз сулув») талаб қилдилар. Ҳар икки асарда ҳам нисбатан осойишта қишлоқ ҳаёти тасвирининг бу саҳналарга алмашиниши кескин контрастлиликни юзага келтирадики, бу нарса уларнинг публицистик руҳи, ашшелятив мақсад (яъни, ўқувчига таъсир ўтказиш) етакчилиги билан изоҳланади. Яъни, бу ўринда ўқувчи (томошабин)нинг жонланган ўтмиш билан замонаси орасида аналогиялар топиши, мўғулларга нисбатан нафратини осойишта ҳаётига раҳна солган фашистларга кўчириши кўзда тутилади. Тўғри, бунгача ҳар икки асарда ҳам мўғул истилоси оқибатлари персонаж тилидан (бирида дарвеш, иккинчисиди гадо), унинг фожие тақдирини сўйлаши орқали кўрсатилади. Бироқ драматик сюжет бундан орттигига йўл бермайди — воқеаларнинг шиддатли ривожини зарур. Жумладан, саҳналаштирилган либреттода Жамила Торобийнинг қили қилиб (бу ўзгариш сўнгги вариантда киритил-

ган) берилганки, бу ҳам драматик конфликтни кескинлаштириш, воқеалар шиддатини кучайтиришга хизмат қилади. Бошқа бир томони, эҳтимол, илк сахналардаги қаршилангиришнинг ўзи қўзғолон бошланишини асослашга камдек кўрингандирки, бунга Торобийнинг шахсий мотиви ҳам қўшилади.

«Ғалвирчи»да, юқорида айтилганидек, нисбатан осойишта қишлоқ ҳаёти ҳам, икки ёшнинг муҳаббати ҳам тушириб қолдирилади, тўғридан-тўғри асосий масалага — мустамлака шаронтидаги халқнинг забун аҳволини кўрсатишга ўтилади. Торобий устахонасига келган Ўрмон, кейинроқ келиб қўшилган Маржонлар билан суҳбатлашаркан, ўқувчи (томошабин) кўз олдида истило даҳшатлари ҳам, мустамлака хорликлари ҳам намоён бўлади. Ва шу асно устахонага Оташ чол кириб келади: унинг ўглини «оқар сувда чўмилгани» учун ҳибсга олганлар. Шунинг муҳокамаси бўлиб турган маҳал ўз наздида «қут хабар» билан мўғуллар хизматидаги мансабдор қайтиб келадида, Оташга ўглининг озод қилиниши эвазига набираси Бодомни ҳокимга тортиқ қилишни таклиф этади. Мансабдор наздида хайрият бўлмиш бу таклиф Оташ учун — ҳақорат, чолнинг виждони қайнайди: «Қани инсоф, қани адолат? Ўзоқ йиллари икки ўғлим қўйдек бўғизланди. Бир заргар иним тириклайин Ўқтой хоннинг юртига қул қилиниб ҳайдалди, у ҳам ўлгандан баттарроқ бўлди. У вақтлар бошқа вақт эди. Биз ёв эдик, талон-босқинчилик замони эди, нг эгасини танимас, ҳар ким бошига келган номаъқулчиликни қилар эди. Шаҳарлар куйди, қишлоқлар яксон бўлди, далада экинлар тупроққа қоришди. Энди-чи? Биз Чигатойхоннинг раиятимиз, хонимизга ҳафта ўтмай ҳар хил солиқларни тўлаб турибмиз. Энди бу қолибдими? Отасининг йўқ гуноҳи бадалнига унинг қизини — набирамни қўлингизга гутқизайми?»

Юқорида айтилганки, ижодкор ўтмишни ўз ҳаётий тажрибасига таяниб жонлантиради, тарихий мавзудаги асар проблемаси ҳар вақт замонавий, деб. Шундан келиб чиққан ҳолда Оташнинг гапларига разм солинса, булар, аслида, Ойбекни қийнаган саволлар эканлигини англаш қийин эмас. Оташнинг эътирофига, «талон-босқинчилик замони» ўтиб, халқ «Чигатойхон раияти» бўлган ҳам зулм, зўравонлик тугамаган. Агар бу ҳолни Ойбек замони а кўчирсак, инқилоб ва граждандар уруши давридаги қиргинбаротлар тугагач ҳам ҳамон зулм, зўравонлик ҳукм сураётган 30-йил-

лар назарда тутилгани англашिलाди. Айниқса, «отасининг йўқ гуноҳи» бадалиги қизини олиб кетишлари истасак-истамасак яна машъум қатағон сиёсатини ёдга солади. Ахир, Ойбек ўйлаб топилган айбловлар билан жувонмарг қилинган оталарнинг кўпини шахсан таниган, болалиги қамоқ ва сургунда кечаётган «халқ душманлари»нинг сағирларини билган: «отасининг йўқ гуноҳи» учун зуғумлар кўрган Зарифахоним билан бир умр ёстиқдош бўлган. Буларнинг барини кўрган, қатағон захмини қалби ва вужудидан ўтказиб кўрган Ойбекнинг замонасига қарата «Қани инсоф, қани адолат?» дейиши табиийдек кўринади бизга. Албатта, «отасининг йўқ гуноҳи» қабилидаги талқин ўйна давр учун улкан жасорат эди. Бироқ, бизнингча, Ойбек ижод онларида асарнинг шу ҳолича эълон қилиниши ёки саҳналаштирилиши мумкинлиги ҳақида ўйламайди ҳам — у ўзини қийнаган муаммоларни идрок қилиш, дардини қогозга тўкиш билангина машғул — чинакам ижод қўйнида.

Қўзғолонга туртки берган воқеа «Ғалвирчи»да ўзгачароқ талқин қилинади, дедик. Тўғри, сиртдан қараганда ҳар учала асарда ҳам воқеанинг моҳияти ўхшашдек. Фарқ шуки, дostonда қизларнинг олиб кетилиши хоннинг кўнгилхуши учунгина, либреттода мўғулларнинг жоҳилона дафн маросимлари учун, «Ғалвирчи»да эса «отасининг йўқ гуноҳи» баҳона ҳокимга тортиқ қилиш учун. Юзаки қараганда арзимасдек кўринган бу фарқ талқинда жиддий ўзгаришларни келтириб чиқаради. Аввалги ҳар икки асарда мўғуллар ўн чоғли қизларни олиб кетадиларки, бу ўринда кулфат кўпчиликл бошига ёғилганини таъкидлаш муҳим, зеро, айти шу нарса «ижтимоий буюртма»дан келиб чиқувчи муаллиф мақсадига мос. Кейинги исиди эса офат биргина Оташ хонадонига ёғиладики, муаллифни қийнаган муаммоларни бадиий идрок этишга шуниси қулайроқ:

Мансабдор: Қиз учун эртага келамиз!

Муҳмуд: Кўрамиз.

Мансабдор: Сенинг ишинг эмас!

Муҳмуд: Юртиши — ҳаммамизнинг ишимиз. Оташ отанин бошига тушган қора кун эртага менинг ё бошқа камбағалнинг бошига тушуви аниқ. (Халққа мурожаат қилароқ, қўл кўтариб) Яктан б...ларнинг, ҳақ — бизники».

Сир эмаски, қатағон сиёсатининг амалга ошишида «томошабин» бўлиб туришгагина яраган халқнинг да хизмати бор. Машъум 30-йилларда сохта, кўпинча ҳатто куракда турмайдиган айбловлар билан не-не одамларнинг ёстиғи қуритилмади. Халқимизнинг сара фарзандлари омманинг «бетараф кузатувчи» бўлиб туриши орқасида битта-битта териб кетилди. Ўзганинг бошига тушган кулфатнинг гувоҳи бўлганларнинг аксарияти, очиқ-ошкор ноҳақликдан виждони ўртаса-да, нари борса ичида ачиниб қўйди, шунинг ортиданоқ ёқасига туфлаб «Алҳазар! Ўзидан келиб ўзидан кетсин» дея қўрқув-ла ният қилолди, холос... Ойбек буларнинг барини кўрган, бундан изтироб чеккан. Ва кўрганларига зид ўлароқ, асарда у қандай бўлиши кераклигини кўрсатмоқчи бўлади гўё: Оташнинг бошига тушган кулфатни аритиш учун халқ қўзғалади. Зеро, Ойбек ҳам Оташ сингари «Элдан кучли нима бор жаҳонда? Хон ҳам, ҳоким ҳам, бек ҳам эл олдида чумчуқдай бўлиб қолади, агар эл расо ёвқурлик қилса...» деб ишонади. Бежиз элнинг қудрати «расо ёвқурлик қилса» шартига боғланмайди — аини шарт Ойбек замонида бажарилмаган, фожиаларнинг бир илдизини адиб шунда кўради. Элнинг бу машъум даврдаги ҳоли Бодом тилидан баён қилинади: «Ундай бўлса, улус нега бунча хўрликка чидаб ётади? Улуғлар эл оғзидан ошини юлиб олади, киссасидан тангасини қоқали, уради, ўлдиради, осади... Яна ҳамма ўз бошига, ўз ўтига ўзи қоврилиб юраверади...»

Шу ўринда яна бир фарқли нуқтага эътиборни торттимиз келади: дoston ва либреттода қизларни бевосита мўғуллар олиб кетсалар, «Ғалвирчи»да бунга мўғуллар хизматидаги маҳаллий мансабдор чоғланади. Қизиғи шундаки, пьесанинг қатор ўринларида аини шу масалага урғу бериб ўтилган. Илк бор Оташ ўғлининг ҳибс қилинганини айтганида, Маржон шошиб савол беради: «Мўғулларми, ўзимизникиларми?» Оташ эса бунга жавобан куйиниб айтадики: «Ўзимизникилар... Э... ҳаммаси бир гўр эмасми?...» Маълумки, мустамлака шароитида халқ ичида зolimларни «ўзимизникилар — ўзгалар» тарзида ажратилиб бор нарса. Аини шу хил бўлиниш (яъни, нафси учун халқнинг душманларига хизмат қилувчилар)нинг мавжудлиги мустамлакани бардавом этувчи муҳим омиллардан эканлиги ҳам аён. Шунинг ўткир ҳис қилганидан бўлса эҳтимол, халққа ўзиникидан келган зулм оғирроқ ботади: нима бўлганда ҳам уларни ўзиники

деб билади, ахир, уларнинг-да бир кун келиб эсини таниб олишига, инсофга келишига умид қилади. Маржоннинг сўраш пайтидаги ҳаяжони («Мўғуллар бўлсин-да!» дегандек гўё), Оташнинг хафалиги ҳам шундан. Торобийнинг ўзи ҳам, гарчи у синфий ҳушёрроқ (бу ҳақда қуйироқда тўхталамиз) кўринса-да, шу хил ҳисдан холи эмас.

Маҳмуд. (Мансабдорга томон икки қадам ташлаб). Бек! Андак сабр қилинг. Арзим бор... (Мансабдор ижирганиб, кибрли вазият олади. Маҳмуд давом қилади сўзида). Биласизми, сиз ҳам шу қишлоқликсиз, ҳаммамиз бир элат — бир уруғланмиз. Бу алғов-далғов замонда сиз кўтарилиб қолдингиз. Толс ёр бўлсин! Лекин улус билан, раият билан яхши муомалада бўлишингиз керак.

Мансабдор. Маня ҳали айтдим-ку, мен ҳар вақт ёсо ва шарият йўлида юраман...

Табиийки, бу эпизод ҳам Ойбек жуда яхши билган 30-40-йиллар воқелигидан андоза олиб яратилган. Зеро, Ойбек «алғов-далғов замонда кўтарилиб қолган», ихтиёрига берилган ваколатдан ўзини ўзлигини унутган, «дўпписини деса калласини келтиришига» ҳар вақт ҳозир ўнлаб, юзлаб амалдорларни кўрган, улардан зада бўлган. Шу боис ҳам шўронинг бюрократик тизимида егинган, маъмурий-қўмондонликдан ўзга бопқарув усулини билмаган ўрта ва қуйи бўғин амалдорларига хос хусусиятлар Мансабдор қиёфасида ўз аксини топади. Жумладан, бу нав амалдорларга хос ҳадеганда ҳукуматни пеша қилиш, ҳукумат номи билан дағдаға қилиш Мансабдорнинг хатти-ҳаракатларида ҳам кузатилади. У гурур билан айтадики: «...биз хоқон ибн хоқон Чингтоёхон ҳазратларининг малайларимиз. Биз улуг Чингиз қурган азамат давлатда адолат, осойишталик, фаровонлик ўрнатиб, салтанатнинг раънақиға жонбозлик қиламиз». Беихтиёр хоқонлар исми ўрнига «Ленин», «Сталин» сўзларини қўйиб, ҳайратдан ёқа унлайсан киши¹. Қаранг, Мансаб-

¹ Эътиборли жиҳати шундаки, «Щит народа» пьесасидаги саркарда Иллич ибённинг «Великий Чингиз, умирая, завещал нам власть над вами. Мы свято храним завет великого кагана. Смерть тому, кто пойдёт против нас», — деган гапи ҳам шунга монанд жаранг топади. Зеро, унда ҳам «Чингиз»ни «Ленин»га, «великий каган»ни «великий вождь»га алмаштирилса, кифоя: образ ортида «улуг Ленин васиятиға солиқлик» ҳақида гапирилиши канда қилмаган катта-кичик раҳбарлар бўй кўрсатаверади.

дор ўзининг «улуғ Чингиз (Ленин) қурган азамат давлат» равнақиға хизмат қилиши лозимлигини, айни пайтда, «Чигатойхон (Сталин) ҳазраглариининг малайи» эканлигини эътироф этаётир. Ижод онларида тарих тақдим этаётган сўз айтиш имкониятини бениҳоя кенглиги, ўтмиш билан замонаси орасидаги муштаракликларни кашф этган Ойбек ҳайрати бизникидан чандон ортиқ бўлган эса, эҳтимол. Албатта, бу хил муштаракликлар асарда англаган ҳолда кўрсатилиши ҳам, ғайришуурий тарзда юзага чиқиб қолиши ҳам мумкин. Бироқ агар бадний асар эҳтиёж маҳсули ўлароқ яратилган, десак, у ҳолда англаганлик моменти кўпроқ эканлигини тан олишимизга тўғри келади. Тўғри, Ойбек айни шу хил фикрни ифодалашни кўзда тутмаган, ҳатто, ижод онларига қадар бу фикр ҳаёлига келмаган бўлиши ҳам мумкин. Бироқ модомики у тарихий материал воситасида замонасини, ундаги ўзини қийнаган муаммоларни бадний идрок этаётган экан, бу жараёнда янги фикрлар, қарашларнинг туғилиши, эскиларининг таҳрир қилиниши табиий. Зеро, эник ҳарактердаги бадний ижод — воқеликни бадний идрок этиш орқали у ҳақдаги яхлит концепцияни шакллантириш ва ифодалаш жараёнидир.

Юқоридагига ўхшаш, мўғулларнинг юртимизда олиб борган мустамлакачилик сиёсати тасвири билан шўро ҳукуматиининг 30-йиллардаги ички сиёсати ўртасида ҳам муштаракликлар кўзга ташланади. Жумладан, Бухоро ҳокими Маҳмуд Ялавоч Торобий бошчилигидаги қўзғолоннинг авж олиб кетишида маҳаллий амалдорларнинг ўзларини айблаб дейдики: «Айб ўзларингизда. Ярани кесиб таппамагансизлар. Маҳмуд қўлингизга тушдими, усталик билан уни жаҳаннамга юбориш керак эди. Бошшиқсиз қолган халқ бир подага ўхшаб, ўз-ўзидан тарқалиб кетар эди. Сиз сиёсатнинг бу чуқур дастурини қўллаб билмагансиз...» Маълумки, Ялавоч айтаётган «сиёсатнинг чуқур дастури»ни қатъий амалга оширган шўро сиёсатчилари тўқис қўллаганлар: халқнинг «тук вакиллариини маҳв этишдан мурод уни истаган томонга бошлаш мумкин бўлган подага айлантририш, қиёматгача ўз измида ушлаб туришдан бошқа нарса эмас эди. Ялавоч таъкидлайдики, «сиёсатнинг чуқур дастури»ни амалга оширишга ҳали ҳам кеч эмас. Шу боис ҳам мажлисла қатор талбирлар ишлаб чиқилади. Жумладан, Ялавоч Шайхулисломга «элга ваъз-насиҳат қилинг, «Торобий — дажжол, иблис лани», денг. Унга мурид бўлганларни кофирликка чиқаринг...» дея топшириқ бе-

ради. Табиийки, агар Маҳмудни — дажжол, унга эргашганларни кофир деб тълон қилинса, авомнинг аксариятида унга бўлган ишонч, ихлос сўнади, ҳеч йўқ шубҳа, иккиланиш пайдо бўлади. Маълумки, шўро сиёсатчилари ҳам шунга ўхшаш йўл тутганлар. Улар ёпиштирган «халқ душмани», «чет эл жосуси» каби қатор тамғалар, матбуотдаги чиқишлар, махсус уюштирилган митингларда сўзланган «оташин» нутқлар оммага таъсирсиз қолмагани, шубҳасиз. Кўпчиликнинг бу хил найрангларга учгани, сохта айбловларга дилдан ишонганлари боис қатагонни маъқуллаганлари ҳам сир эмас. Ялавоч қўллаган тadbирлардан яна бири шуки, у Торобий лагерига ўзининг одамларини — хуфяларни қўйган, мақтаниб айтадики: «бизнинг кўзларимиз у ерда овини қидириб юради». Табиийки, бундан ҳам хуфиялик, чақимчилик авж олган, учинчи одам қўшилган жойда оғиз очишга чўчиб қолинган давр, муҳит саси¹ келади. Ниҳоят, белгиланган тadbирларнинг охиригиси — энг даҳшатлиси Торобийнинг синглисидан фойдаланиш бўладиги, ака-сингли орасига нифоқ солинади. Гоявий асосда қардошлик ришталарини узиб, жигарларни-да ажратиб юбориш ва интилиш амалиёти эса, маълумки, қатагон даврида кенг кузатилган ҳодиса эди... Албатта, умуман мустамлакачилик сиёсатига хос универсал хусусиятлар мавжудлиги ҳам бор гап. Шундай бўлса-да, Ойбек асардаги деталлар, ҳолатларни ўзи билган, кўрган юлғимоний муҳитдан олганига кўпроқ ишонгимиз келади. Негаки, юқорида кўрганамиздек, пьесанинг кўп нуқталари бизга истасак-истамасак юлғимизнинг яқин ўтмишидаги ҳодисаларни эслатаверади.

Юқорида айтдикки, Оташнинг ўғлини «оқар сувда чўмилгани учун» ҳибсга олдилар. Оташ бу хабарни етказган чоқдаги Ўрмоннинг реакцияси эътиборга лойиқ: «Бу қандай чиркин қонун! «Оқар сувда чўмилма!» Диннинг, йўл-йўриғинг билан ер қаърига кир, аҳ, мўғул!» Ҳар қандай мустамлакачи сингари, мўғуллар ҳам ўзлари забт этган юртларда ўзларининг тартиб-қоидаларини ўрнатмоқчи бўладилар. Табиийки, бу тартибларни қабул қилиш мустамлака халқи учун энг оғири, сабаби, унинг аجدодларидан қолган ўз анъаналари, удумлари

¹ Эсинида бўлса, худди шу парса «Навоний» романига ҳам сингдириб юборилган эди.

мавжуд. Маданияти, эътиқоди, турмуш тарзи каби муҳим нуқталарда бир-биридан тамом фарқли икки халқнинг тенг бўлмаган муносабати ассимиляция (яъни, улардан бирининг иккинчисига сингиб кетиши, иккинчисига ўхшаб қолиши)га олиб келиши тайин. Бас, мағлуб халқнинг янги тартибларга қаршилиги — англаган ё англамаган тарздаги ўзининг халқ сифатидаги ўзлигини сақлаб қолишга интилишдирки, бу ҳам табиий, ҳам зарурий ва ҳам қонуний ҳодисадир. Оташ «отасининг йўқ гуноҳи учун» деганида ўзича тўла ҳақ эди. Негаки, «оқар сувда чўмилиш» саҳройи мўғулларга нечоғли ёт бўлса, икки дарё оралигида яшаган халқимиз учун шунчалик табиий эди. Яъни Оташнинг ўгли бор-йўғи аждодлари минг йиллар давомида қилиб келган ишни қилди — шунинг учунгина гуноҳкор саналди: Ўрмоннинг юқоридагича кескин реакцияси шундан. Ойбек қалб кўзи тийран, нигоҳини моҳиятга қаратган мутафаккир ижодкор эди. Унинг тийран нигоҳи «янги турмуш қуриш» шиори остида миллатнинг ўзлигига тажовуз қилинаётганини илғай олди, тарих билан мулоқот уни шу қарашда мустақим этдики, «Ғалвирчи»да айни шу масалани бўрттириб роқ ўртага қўйди.

Мустамлака юртда манфаати шахсиятни ҳар недан устун қўйгани ёки миллий гурурдан буткул мосуво эканлиги боис ўзгаларнинг тартиботини бир неъмаг сифатида қабул қиладиган, ўзгаларнинг кепасига осонгина кирадиганлар ҳам ҳар вақт топилган. Ойбек шундайлардан бирини Тўсинбой тимсолида гавдалантиради. Оташ Тўсинбойдан ҳокимлар ҳошида ўғлининг гуноҳини сўраб беришни ўтинганида у: «Ўғлинг улуг Чингизхон ёсосини бузди, ёсонинг амрини шарнатдан ҳам юқори, эзгу тутиш керак...» — дея рад этади. Ойбек ўз замонида янги мафкурани сингдириш йўлида миллий қадриятларнинг топтаётганини, энг ёмони, унга сидқидилдан берилиб манқуртга айланаётганларни кўради, ҳодисадан жиддий ташвишланади — унга нафратини ифодалайди.

Мазкур масала Ойбекни чуқур ташвишга солганини шундан ҳам биеса бўладикки, «Щит народа» пьесасида бу муаммо янада бўрттириб қўйилади. Жумладан, Шамсиддин Маҳбубий билан Чигатойхон тўқнашувининг асосида шу масала ётади:

«Чигатой. Ты видишь не то, что нужно, мусульманин. В сборнике наших законов Ясе сказано: нет правды иной, кроме правды

монгольской. Монголы одни владыки мира. И нет выше народа монгольского.

Махбуби. *А у нас есть свой закон. До того, как вы пришли к нам, мы жили по-своему и знали свою правду и свою справедливость».*¹

Олимнинг мантиқли гапларига муносиб жавоб тополмаган, унинг ҳақиқати олдида ожиз қолган мўғулларга биргина йўл қолади — зиндонбанл этиш. Махбубийнинг гапи асосида «ҳар бир халқнинг ўз ҳақиқати, ўз адолати бор, бас, у шулар асосида яшашга ҳақли» деган табиий бир мантиқ ётади. Албатта, мазкур саҳнада «олий ирқ» даъвосидаги фашистларга ишора қилинган шубҳасиз². Айни пайтда, агар юқоридаги мулоҳазаларимиз контекстида қаралса, яна Ойбек яшаган ижтимоий муҳит билан боғлиқлик бор дейишга ҳақлидекмиз. Зеро, «нет правды иной, кроме правды монгольской» қабилидаги даъво «Правдада эълон қилинган ҳақиқатгина ягона ва олий ҳақиқат» деб билган тузумга ҳам хос эди.

Тўғри, асарнинг ҳамкорликда ёзилгани бу фикрга нисбатан андак шубҳа уйғотиши, унга «Фалвирчи»га каби ёндашмаслик лозим, деган эътироз туғдириши табиий. Бироқ шу йўсин ўйлашимизга изн берувчи бир қатор асосларимиз ҳам йўқ эмас. Аввало, Ойбек ҳамкорликка қадар бу мавзуда иккита асар яратган ва учинчиси устида ишлаётган эди, бас, унинг ижодий тажрибаси ҳамкорликда етакчи бўлиши табиийроқ. Иккинчидан, А.Дейчнинг тақдир тақозоси билан бир муддат Тошкентда яшаб турганининг ўзи ижодий ҳамкорликка омил бўлолмайди, бунинг учун икки адиб орасида маънавий-руҳий, фикрий яқинлик, қарашлар муштараклиги ҳам зарур. Иккала адиб томонидан пьесани ёзиш ҳақида шартнома тузишни сўраб берилган аризада, жумладан, шундай дейилади: «... когда славные сыны узбекского народа плечом к плечу с другими народами Советской страны сражаются

¹ Холисликка путур етмасин, деган адишда ушбу асардан олинган парчаларни айнан беришни маъқул кўрдик.

² Буни А.Дейч билан ҳамкорликда пьеса ёзиш тўғрисида берилган ижодий ариза ҳам тўла тасдиқлайди. «Фанатичные приверженцы идеи властвования над миром, монгольские воспалачники и правители во многом дают прообразы современных фашистских «теоретиков»» — Қаранг Ойбек. Муҳаммад асарлар йўналиши 20 томлик Т 20 — Т 1985,391-6

ся против фашистских варваров. — задача писателей всех видов поэтического оружия внушать своему народу чувства гордости, достоинства и чести». Аризада «ўзбек халқининг қаҳрамонона ўтмишига мурожаат қилиб, шўро томошабинининг қалбини тўлқинлантира оладиган» (яъни, вазифани уддалашга имкон берадиган) образ топишгани таъкидланади. Эътибор қилинг: муаллифлар тарихга мурожаат қилишдан мурод халққа «ғурурифтихор, қалр-қиммат, ор-номус» туйғуларини сингдиришдан иборатлигини таъкидлайдилар. Бу туйғулар эса, маълумки, миллий ўзлиқни таниш, танитишнинг асоси. Асарнинг ёзиб тугалланган илк кўриниши кўздан кечирилса, ҳақиқатан шу мақсаднинг устивор эканлигига амин бўламиз.

Илк саҳнада Бухоро ҳокимининг хазиначиси Кичик Қурбоннинг ўз ўғли — Самарқандда мадраса таҳсилини олиб эндигина уйига қайтган Бургут билан суҳбати берилади. Ота билан ўғил — бошқа-бошқа олам. Отасининг мўғуллар хизматида экани, уларга қўшилиб ўз халқига зулм қилиш ҳисобига давлат орттираётганидан ўғил эзилади; ота эса бунининг оқиллигини, улдибуронлигини йўйиб фахрланади. Халқнинг аянч аҳволи ҳақида гапирган ўғлига ота насиҳат қиладики, «ҳар нарсага эътибор беравериш ножоиз, баъзан атрофга кўз юмиш фойдали». Ўғил эса, аксинча, «қалб сўқирлиги кўз сўқирлигидан баттар» деб билади. Ота ўғлини Чигатойни кутиб олиш тарафидидаги ҳоким саройига бошлаб келаркан, уни саройга яқинлаштиришни, ўзларининг қаторига қўшишни ният қилган. У ўғлининг гапларини ёшликка хос ўткинчи кайфиятга йўяди, уни «йўлга солиб» олишига ишонади. Ота янглиш ўйлайди: Ялавоч билан суҳбат давомида Бургутнинг дунёқараши тўла шаклланиб улгурган шахс эканлиги кўрилади. Табиийки, Ялавоч Бургутни «ўз олами» деб билади, шу боис уни хизматга тайин этмоқчи, бироқ у таклифни рад этади:

Бургут. Я не годюсь вам, несравненный правитель. Книга и калам, кусок сыра и свежая вода — все, что мне нужно. Я не могу служить порабощенным народу.

Махмуд (смеется сочным, деланным смехом). Хорош джигит, нечего сказать. Ну, что ж, говори всю правду. Ты и меня называешь порабощенным? Ведь я служу монголам.

Кичик Курбан. Молчи, сын мой. Не забывай, что справедливый Махмуд Ялавач...

Буркут (перебивая). Справедливый Махмуд Ялавач знает, что лучше быть пастухом у своего народа, чем правителем у чужого...»

Эътибор берилса, Бургут биринчи гапида «иработителям народа» (яъни, сўзма-сўз «халқни қул қилувчилар», асар ёзилган давр контекстида «эксплуататорлар») лейди, гўё умуман эзувчилар ҳақида гапиради. Ялавач йигитнинг нима демоқчилигини билди, шу боис ясама кулги билан гапиради. Ҳокимдаги ўзгаришни сезган ота вазиятни юмшатишга интилади, бироқ Бургут унинг гапини бўлиб, мустамлакачиларга хизмат қилишни ўзига ор деб билишини очикроқ англатади. Равшанки, Бургутнинг бу хил қарашлари мадраса таҳсили давомида шаклланган, демак, мадрасада Маҳбубийга ҳаммаслак, фикри озод кишилар оз эмас. Бургутнинг Маҳбубийга эътимоди баландлиги, уни «буюк инсон», «нури дониш», «башар виждони» дея улуғлаши бежиз эмас. Дарвоқе, Чигатой ҳузурида Маҳбубий ғойибона шогирдининг юксак ихлосига ҳар жиҳатдан муносиб тутади ўзини. Олимнинг тафаккур қуввати, мантиқ кучи олдида ожиз Чигатой банди қилдириш билан қўрқитмоқчи бўлганида, у «сен менинг жисмимни кишанлай оласан, фикрим (руҳим)ни кишанлай олмайсан» дея жавоб беради. Шубҳа йўқки, бу — халққа «ғурур-ифтихор, қадр-қиммат, ор-номус» гуйгуларини сингдиришга хизмат қиладиган образлардан бири. Бироқ у ижтимоий буюртмагагина хизмат қилиб қолмайди, негаки, у — инсон шаъни, эрки, ҳақ-ҳуқуқи дахлсиз юксаклигини таъкидловчи образ. Бу эса тоталитар тузум аини кучга кирган, шахс эрки ва ҳақ-ҳуқуқи топталган замонда ўқувчининг ўзини баҳолаши учун бир мезон, эҳтимолки, муаллифлар соғинган идеал эди.

Тугатилмаган пьесанинг қатор ўринлари муаллифлар замонасида юз бермиш ижтимоий ҳодисаларга муносабат масаласида яқдиллар, дейишга имкон беради. Масалан, Кичик Қурбон ўғлини саройга бошлаб келаркан, унга насиҳат қилиб: «ҳақиқат-ку» дея ҳар хил гапни гапирмасликни тайинлайди: «Остерегайся, мой сын, лишнего слова в Бухаре. Здесь стены, двери и потолки имеют уши. Не расчигывая на знатность рода, на высокое положение отца. Знаешь, как говорится в народе: несчастного собака достанет и на верблюде». Эътиборли жиҳати шундаки, 30-йиллардаги «чақимчилик» авж олган муҳим акс

этганидан ташқари, парчада агайинлик (яъни, онгли равишда замонга муносабат билдириш) моменти ҳам яққол кўзга ташланади. Аввало, «камбағални туянинг устида ҳам ит қопар» мақоли «бахтсизни туянинг устида ҳам ит қопар» тарзида берилганки, бу билан қатағон юҳоси одамнинг кимлиги (эгаллаган мансаби, насаби, кўрсатган хизматлари, партияга мансублиги ва ҳ.к.)га қарамасдан домга тортгани таъкидланади. Иккинчидан, қатағон сиёсатини оқлаш учун «социализмнинг қарор топиши биробари синфий кураш ҳам кучайиб боради»¹ деган даъво олдинга сурилгандики, «камбағал»нинг «бахтсиз»га алмаштирилгани бу даъвони пучга чиқаради. Зеро, «бахтсиз» аниқловчиси синф танламайди, синфий моҳиятни таъкидлаш учун мақолнинг аслича қолгани маъқул бўларди. Шундай экан, бу ўзгариш муаллифлар фикри расмий нуқтан назардан фарқли эканлиги боис киритилган. Шунга ўхшаш, «чақимчилик» авж олган муҳитга муносабат билдиришга «деворнинг қулоғи бор»лигининг ўзи кам кўрингандирки, «девор, эшик ва шифтларнинг қулоғи бор» дея кучайтириб, таъкидлаб айтилади. Бундай муносабат эса, ўйлашимизча, кўпроқ шу муҳитдан юраги зада одам руҳиятига кўпроқ хосдир.

«Ғалвирчи»да яратилган мўғул хонлари образлари билан шўро доҳийлари орасида муштараклик кузатилиши ҳақида юқорида айтиб ўтдик. Шунга ўхшаш ҳол «Шит народа» пьесасида ҳам бўртиб кўзга ташланади. Чигатойнинг Бухородаги аҳвол ҳақида Илдиз нўён билан суҳбатига диққат қилинса, бунга амин бўлиш мумкин:

«Чигатай. Так. А много ли этих врагов здесь у меня?

Илдиз-Нойон. Тебе, царь народов, не страшны никакие враги. Сильны твои войска, и никто не может одолеть их.

Чигатай. Так. А много ли у меня здесь друзей?

Илдиз-Нойон. Друзей и тысячи мало, а врагов и одного много.

Чигатай. Если есть один враг — отруби ему голову. Если их много, то и деревьев много для виселиц».

Энди биз кўрган муштаракликларга келсак. Биринчиси: нўённинг Чигатойга «царь народов» («халқлар шоҳи») дея муножаат қилиши Сталинга нисбатан кўп ишлатилган «отец на-

¹ Бу ҳақда қаранг. Историки спорят. - М.: 1988, С.291.

родов» («халқлар отаси») иборасини ёдга солади. Айни шу мурожаатнинг образни англашга йўналтирувчи сигнал вазифасини ўташи кўзда тутилган бўлиши ҳам, эҳтимол. Иккинчиси: кейинги йилларда Сталинга хос бўлган «ўз ҳаёти учун мудом хавфсираш»дек руҳий ҳасталик ҳақида жуда кўп ёзилгани маълум. Айрим мутахассислар «халқлар отаси»нинг ҳар ердан душман қилириши, душман деб билганларини аёвсиз қирғин қилишини шу ҳасталик билан изоҳлайдилар ҳам. Бундай одамнинг ҳеч кимга ишонмаслиги, ҳар кимда, аввало, душманини кўриши ҳам табиий, албатта. Пьесадаги Чигатой айтадики: «Я никому не верю. Все лгут: богатые и бедные, бек, водовоз...» Бундай одамдан ўз ноибига душманларни битта қўймай («Агар душман битта бўлса — калласини ол. Агар улар кўп бўлса, уларни осийшга дор солиш учун дарахтлар ҳам бисёр») қириш ҳақида кўрсатма берилиши ҳеч ажабланарли эмас. Мудҳиш қатағон сабабларини таҳлил қилган муаллифлар юқоридагича тапхисни ўшандаёқ қўйиб қўйган бўлсалар, не ажаб?! Ниҳоят, учинчиси: уруш арафасида «совет қўшинларининг енгилмаслиги-ю ҳеч бир душман унга чўт эмаслиги» ҳақида чўпчак тўқилган, ҳаммани шу чўпчакка ишонтиришга ҳаракат қилинган эди. Шўро тапшвиқотининг шу чўпчакка ишониб ғафлатда қолган халқ урушининг бошидаёқ зўр талафот кўрди. Уруш аввалидаги зўр муваффақиятсизликлар, халқ бошига тушган шўришлар сабабларини обдан мушоҳада қилган калласи бутун одамлар — муаллифлар бунни назардан қочиришлари мумкинми эди?!..

Асардаги яна бир нуқтага айрича эътибор зарур. Бургут Ялавочга дилидагини айтгач, у ўзи бажараётган вазифанинг муҳимлиги, шу вазифани бажариш асноси у ўз халқини озми-кўпми ҳимоя қилишини айтади. Ҳақиқатан у Илдиз нўённи инсофга чақиради, Чигатойни йўлга солишга ҳаракат қилади. Шуниси муҳимки, пьесада истилочиларнинг нафақат мустамлака халқига, балки, ўзларига сидқ ила хизмат қилаётган маҳаллий амалдорларга ҳам паст назар билан қараши, ҳақоратомуз муносабатда бўлишлари таъкидланади. Масалан, маҳаллий амалдорлардан бири Илдиз нўёнга мурожаат қилади-да, хизмат вазифасига кўра юрт кезиши лозимлигини айтиб, дурустроқ от беришларини сўрайди. Бунга жавобан Илдиз нўён масхарадаб айтадики: «А по-моему, для тюркского баскака довольно и серого пняка». Шунинг ортиданоқ муаллиф ремаркаси берилади: «Среди бухар-

ских чиновников гул протеста». Ялавоч мўғулни инсофта чақирганида, у: «Хозяева — мы. Вы должны исполнять нашу волю», — дея манманлик билан жавоб беради. Ёки, саройга келиши биланоқ Чигатой нўённи йўқлаб, сўрайди:

«Чигатай. Рассказывай, что знаешь. Как живетесь моим людям в Бухаре».

Махмуд (выступая вперед). Великий хан, под твоим мудрым правлением благоденствует наша страна.

Чигатай. Я не спрашиваю тебя, Махмуд Ялавач. Я говорю о монголах, а не о мусульманах. Пусть ваш бог, если он есть, думает о вас».

Кўрамизки, мўғуллар зулми остида эзилган меҳнаткаш омма ҳам, уларнинг хизматидаги амалдорлар ҳам, аслида, қисматдош. Яъни, бундан кун тартибдаги биринчи масала «эзувчи — эзилувчи» тарзида эмас, «исгилочилар — мустамлака халқ» тарзида қўйилиши керак, деган фикр келиб чиқади. Шуниси борки, бу хил талқин аввалдан режалаштирилган. Пьеса сценарийсига кўра, иккинчи кўринишда Торобийнинг собиқ шаҳзода Ўрхонбек билан учрашиб дўст туғилишлари айтилади-ла: «От паревича до ситовхика — все должны объединиться для борьбы с полными захватчиками», — дейилади. Ойбек ижодида Торобий мавзуси талқинидаги тадриж кузатилса, бошдаги ўта кескин синфийликнинг аста сусайиб боришига амин бўламиз. Достон ва либреттода меҳнаткашларнинг бари — ватан озодлиги учун курашчилар, маҳаллий бойлар, амалдорлар, руҳонийлар — бари мўғулларнинг иттифоқчилари қилиб кўрсатилган эди. Эпик кўлам кенгайган «Ғалвирчи»га Хонботир образи киритилган. Маҳбубий томонидан юборилган бу собиқ шаҳзодага Торобий ўзини кўн ҳам яқин олмаганидек, бошқа қўзғолончилар ҳам ундан бироз ёғсираб турадилар. Хонботир — исмига монанд богир, жасур йигит, унинг юраги мўғулларга нисбатан ўч, интиқом ҳисси билан тўлиқ. Бироқ у Торобийнинг кейинги сиёсатига — бойлар, савдогарлар, амалдорлар мулкнинг мусолара, ўларнинг қувғин қилинишларига қўшилмайди. Гарчи Хонботирнинг қўшилмаслик сабабини унинг тахт илинжида эҳанлиги билан изоҳлайдиган ўринлар бўлса-да, талқиннинг қандай яқин тоғиши бизга қоронғу. «Щит народа»да эса талқин ўзгачароқ: Ўрхонбек билан Торобий тасодифан учрашадилар, уларни мўғулларга нисбатан нафрат, мустамлакачиларга қарши ку-

рашиш мақсади бирлаштиради, дўст қилади. Ўрхонбек курашида мардлигу жасорат, дўстликда садоқат кўрсатади. Бироқ Торобийнинг кейинги сиёсатиға қўшилолмайдн, у билан видолашиб, яна дарбадар ҳаётиға қайтади.

Фикримизча, замонаси ва замонадаги ўзини англаш эҳтиёжи билан Торобий мавзусига қайтган Ойбек руҳиятидаги ички зиддият «синфийлик» масаласи билан чамбарчас боғлиқ эди. Адиб тарих билан жонли мулоқот жараёнида ўзи ишонган ғояни ҳам, инқилобға муносабатини ҳам қайта кўриб чиқиш имконига эга бўлди. Юқорида кўрдикки, у синфийлик масаласиға-да ўзгача ёндашиниға интилди, лекин адиб бу масалада тугал фикр, хулосаға келишға, ички зиддиятни бир тараф ҳал қилишға ҳали тайёр эмас эди. Асарнинг тугалланмай қолгани ҳам шундан, — муаллифнинг ўзак масалада тугал фикрға келолмагани, ўзининг замонаси ҳақидаги яхлит концепциясини тўла шакллантира олмаганида бўлса, эҳтимол. Бу фикримизни «Қутлуг қон» мисолида ҳам қувватлашимиз мумкиндек кўринади бизға. 30-йиллар адоғида, жамият ҳаётидаги муҳими ҳолисалар шоҳиди бўлган, қатағоннинг муҳими нафасини ҳар лаҳза туйиб турган Ойбекнинг социализм ғояларига ишончи дарз кетиши табиий эди. Айни шу хил руҳий ҳолатда у инқилоб арафасидаги Туркистон воқелигини қаламға олиб, юртининг яқин ўтмишидаги тараққиёт йўлини балиий таҳлил қилди: ўзи қаламға олган даврда ҳақиқатан тублик ўзгариш зарур бўлганиға, бу ўзгаришни меҳнаткаш халқ амалға ошириши мумкин бўлганиға қайтадан имон келтирди. Бироқ Ойбек инқилобнинг натижаларидан, 30-йилларда шўро олиб борган сиёсатдан қониқолмас эди. Шу зиддият боис ҳам у «Қутлуг қон»ға 1916 йил воқсалари билан нуқта қўйди, инқилобни тасвирламади, унға муносабатини ифодаламади. Фақат 1957 йилға келиб, борки иллатларни Сталин шахсига ағдарини орқали ўлаёзган ғояға сунъий нафас берилгач, Ойбек романининг мантиқий давомн — «Улуг йўл»ни ёзишға жазм эта олди...

Ҳа, Торобий мавзусидаги ҳар икки асар ҳам тугалланмай қолди. Албатта, Ойбекдек улкан истеъдод учун муфассал режаларида тузиб қўйилган пьесани тугаллаш чўт эмас эди. Асарнинг тугалланмай қолиш сабабини юқорида ички зиддият билан изоҳладик. Бориники, бунға кўриб ўтганимиздек талқинлар имкони мавжуд асарнинг дунё юзини кўрини маҳоллигини

ҳам қўшайлик. Шунда ҳам, бунинг асосий сабаби, бизнингча, Ойбекнинг ўта ҳалол адиблиги — ижодкор ўзи ростмана англаган ҳислари-ю қалб қозонида обдан қайнаган фикрларини, ўзи илдири моҳиятига етиб борган ҳақиқатларнинггина ифодалашини лозим, деган эътиқодда яшагани билан изоҳланади.

2003 йил

ДУШМАННИ ТАНИТГАН ДЎСТ

«Ўтган кунлар» романига киритилган уста Алим ҳикояси ҳақида жуда кўп фикр билдирилган. Умуман, сюжет ривожига, ундаги қисмларнинг ўзаро мантиқий боғланишида, халқ оғзаки ижоди ва мумтоз эпик традицияга хос «дўст» тимсолининг олиб кирилишида уста Алим образининг ўрни катта эканлиги, шубҳасиз. Бизни бошқа масала, А.Қодирийдек мутафаккир нисон айрича аҳамият билан чизган ушбу образнинг роман бадиий фалсафасини, адибнинг лавр концепциясини ифодалашдаги роли кўпроқ қизиқтиради...

А.Қодирий ўзининг ижодий сажияси, характер хусусиятлари билан, масалан, Чўлпондан ёхуд Фитратдан жиддий фарқ қилади. Агар Чўлпон билан Фитрат 20-йилларнинг ўрталаригача қайноқ ижтимоий фаолият билан мапсул бўлганларини, А.Қодирий эса, аввало, улар сингари қайноқ фаолиятда бўлмагани ва тез орада ундан гамом четланганини эътиборга олсак, бу фарқ яққол кўзга ташланади. Айтмоқчимизки, Чўлпон билан Фитрат ижтимоий жараён ичига яшаган бўлсалар, ижтимоий жараён А.Қодирийнинг ичига яшаган. А.Қодирий ижодий эволюциясида воиздан санъаткорга айланиш жараёни нисбатан эртароқ бошлангани, 20-йиллар аввалидаёқ «Ўтган кунлар»дек санъат асарини дунёга келтира олгани ҳам бунинг далилидир. А.Қодирий табиатан «фаолият кишиси» («деятель») эмас, кўпроқ «мушоҳада кишиси» («созерцатель») эдики, фитратидан и шу хусусият туфайлигина замонаси унинг учун бошқаларга нисбатан эртароқ эстетик объектга айланди...

Туғма санъаткор (бўлиб ҳам яна «мушоҳада кишиси» бўлса) кишиларда консервативлик хусусияти устунроқ келади. Гарчи «консерватизм» сўзи ўтган инқилоблар асрида бирмунча салбий мазмун касб этган бўлса-да, аслида, яхши маънодаги консерва-

гивлик тараққиётида жуда муҳим — у эскилик билан янгиликни обдан қиёслашни, уларнинг барча мусбат ва манфий жиҳатларини ҳисобга олган ҳолда ҳаракат қилишни, аста-секинлик билан олға силжишни кўзда тутати. Фикримизча, «Ўтган кунлар»да янги давр кишиси сифатида тақдим этилган Отабек билан эскича тилдаги одам — уста Алим бир-бирига зид қўйилган. Албатта, ички зиддиятнинг мавжудлиги улар орасидаги ташқи мустаҳкам алоқани, яъни, уларнинг жуда қадрдон эканлигини инкор қилмайди. Негаки, биз назарда тутаятган зиддият диалектик тушунчадаги, бу гуннинг ичидаги зиддиятлар бирлигидир.

Жадидчилик, маълум маънода, моддийончилик ҳам эди. Жиллакурса, инсон жамиятнинг ўзгартира олади, инсонни ўзгартириш орқали жамиятнинг ўзгартириш мумкин, деган ғоя ёхуд Муҳаммадиёр (Ўзлун), Олимжон (Ҳамза) сингари образлар талқинидан келиб чиқувчи инсон ўз тақдирини ўзи яратди, тарзидаги қарашлар зиммида моддийончилик излари сезилади. Ҳа, ўтган аср бошларида юзага келган шароит жамиятдаги шахс мақомини ўзгартирди, шахсни ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан фаоллаштирди, янгича, юқорида айтганимизча фикрлайдиган одамларни майдонга чиқарди. Бу одамлар ўзгарган ижтимоий шароитда шахснинг жамиятдаги ўрни, маншый аҳволи, келажаги кўп жиҳатдан унинг ўзига — ақл-идроки, талбиркорлигига омиқорлигига боғлиқ бўлиб қолаётганини тобора теран ҳис этдиларки, бу нарсатафаккур тарзининг ўзгаришига олиб келди. А.Қодирий талқинидаги Отабек янгича фикрловчи кишиларнинг қаддирғоч вакиллари, дейиш мумкин. Отабек янгиликларни, ўзгаришларни қўмсаб яшаётган, ўзгаришлар ясашни орзу қилиб юрган одам. Унинг акси ўлароқ, уста Алимнинг ҳаёт тарзи, фикрлаш тарзи ўзгача — худодан тилаб кундалик меҳнатини қилаверади ва бунга сари турмуш изга тушиб бораверади...

Отабек — «хон қизига лойиқ йигит» эканлиги шубҳасиз, буни марғилонлик ота қадрдонлари мажлиси ҳам яқдил эътироф этади ва ҳатто, илк учрашувдаёқ унинг тимсолида кучли рақибни кўр олган Ҳомид ҳам буни ошкор тан олмаса-да, ичдан ҳис қилади. Муҳими, Отабек — ўз баҳосини биладиган йигит, ўз қадрини баланд қўядиган йигит. Шу боис ҳам, гарчи Раҳмат билан суҳбатда «ор ҳам хотинга мувофиқуттаб» бўлиши лозимлигини айтса-да, амалдагиси амалдагидан бошқа бўлди — Кумушнинг тўй олдидagi иштироблари шундан. Хўп, буни Ҳасаналининг воқеалар ривожини тизлаштиб юборгани, бемаслаҳат совчилиги-ю Отабекнинг бе-

хабар қоланишга йўйилтиқ. Бироқ фикримизни қувватловчи бошқа бир нуқта ҳам бор: Ҳасанани совчилликдан сўнг «қутлуғ бўлсин» қилганида уни ташвишга солгани «қайси қизига?» деган савол бўлди, холос. Тўғри, у бир муддат шониниб қолди, лекин гап ўзига муносиб қиз ҳақида эканлигини билганч, «тусида хурсанд ва хафалиги мажҳул бир ҳолат бор эди. Унашини масаласига қарши тушмаганюдек, сўйинишини ҳам ошкор қилмади...» Кўраминики, Отабек буни нормал ҳодисадек қабул қилди, бу эса унинг ўзига баҳоси, эътиמודи баланглигитидан нишонадир.

Қизини, шунга ўхшаш вазиятга уста Алим ҳикоясида ҳам дуч келамиз. Фақат, уста Алим учун Саодат — мўъжиза, холиқнинг ажиб мўъжизаси. Шу боис узоқ вақт Саодатга оғиз солишга ботинмайди: «Саодатдек қизга уйланиш бахтига эришмакни ўзимга тасаввур қилолмасдим» дейди. Устанинг совчисини кутиб турганидаги ҳолати ҳам буни қувватлаб тушади: «тинчий олмадим, ишқа қўлим бормас ва бир жойда тўхтаб туролмас, у ердан туриб бу ерга ўлтирар, минг турлик ҳаёл билан довдир сифатига кирган эдим ...<...> бир-икки бора Саодатлар эшити ёнига бориб келдим <...> совчим чиқиб қолди-ку: юрагим орқамга тортиб кетди ва олдига тушиб юрий бердим, чунки совчиға учрашиб ҳақиқатни онглаш ҳам менга душвор келган эди». Совчининг севинчи хабаридан сўнг эса «жиқ тўлган кўз ёшларимдан ҳам уялиб турмадим», дейди. Отабекдан фарқ қилароқ, уста Алим учун Саодатга еғишмоқ — Ахлоқнинг инояти, «жиқ тўлган» ёшлар — шукроналик ифодаси.

Эътиборли жиҳати шуки, уста Алим ҳикоясини эшитган Отабек беихтиёр ўзини мезбони билан қиёслаб бошлайди, бу эса, фикримизча, адибнинг сизу бизга ишораси, қиёслаб кўришга даъвати. Қиёслаб кўрайлик. Уста Алимнинг ҳикояси меҳмонини дол қолдиргани шунчаларки, у «қаршисидаги ерга сингибгина ётқан мужассам ишқдан кўз узолмай бошлади. Устанинг мозийсида эмас, ҳолида улуғ бир маъно кўрар эди. Аммо унинг истиқболида бир бўшлиқдан ўзи а ҳеч гап учрата олмаса-да, яна улуғ бир маъно кўрганюдек бўлар эди». Хўш, устанинг «ҳолида улуғ бир маъно» кўрган Отабекка «бир бўшлиқ» бўлиб кўринган ва шунга қарамай, «яна улуғ бир маъно» касб этаётган истиқболи қандай? Уста Алимнинг сўнг сўзларини эсласак, бунга жавоб топамиз: «Эндиги ўйлаганим фақат қайнимни уйлантириш, сўнгра... сўнгра юзни ёруқ қилиб Саодат кучоғига кириш...» Бизнингча, мазкур жумлага икки турли маъно юкланган. Сиртлагини

си, уста Алим ёруғ дунёдаги вазифаларини тўкис адо этиб, маҳшар куни ёруғ юз-ла Саодат дийдорига етишмоқ орзусида. Тубдагиси, эҳтимол, адиб учун муҳимроғи ҳам шудир, — фоний дунё саодати унинг ўзи каби ўткинчи, инсон фақат ўзига тақдир қилинган вазифаларни сидқидилдан адо этгачгина боқий саодатга эриша олади, тарзидаги шарқона фалсафа. Эътибор беринг: уста Алим «ўлмоқ» демайди, «омонатни топишмоқ» демайди — «саодат қучоғига кирмоқ» деб айтади. Фоний дунёда насиб бўлмиш саодатни Аллоҳнинг инояти дебгина тушунган ва унинг боқий дунёдаги саодатидан умидвор одамгина шу хил ўйлай олади. Эҳтимол шундандир, Қаноатшоҳ мактубида «Отабек яна бир киши билан <...> биринчи сафимизни олди <...> шаҳид бўлди» дейилади, бирон бир жойда уста Алим дейилмайди, шунга қарамай ўша «бир киши»нинг Уста Алим жанлигига шубҳа қилгувчи одам топишмайди. Зеро, уста Алим учун бу ҳам боқий «саодат қучоғига кириш» йўлидаги яна бир қадамдир...

Мавзудан бироз четладик, яна Отабек мушоҳадаларига қайтсак. Отабек «ўз истиқболини шу устаники қабилдан кўрмакчи» бўлади, лекин бунга «бир «ўлди» сўзи етишмайди». Чуқурроқ мулоҳаза қилгач эса, ҳатто ўша етишмаётган «ўлди» сўзини қўшқан билан ҳам уста Алим бўлиш қийинлигини онглай бошлади». Хўш, бунга нима монелик қилади? Отабекнинг изоҳи шундай: у «Кумуш томонидан сўкилган ва ташланган эди. Ҳолбуки, Саодат сўкмаган ва ташламаган <...> уста Алим қайин отаси томонидан ҳайвонча қўвланмаган... ва қайин ота томонидан куяв йўлига тузоқ қўйилиб, Саодатни чиқариб олиш фикрига тушилмаган, яъни орага шайтанат ораламаган...» Орага шайтанат оралагани бор гап. Бироқ шуниси эътиборлики, бу ўринда «шайтанат» сўзига Отабек бир турли, ўқувчи бошқа бир турли, муаллиф тагин бир турли мазмун беради. Табiiйки, сюжет воқеаларини кузатиб келаётган ўқувчи учун «шайтанат» — Ҳомид ва унинг ҳамтовоқлари. Ҳомид найрангларидан беҳабар Отабек наздида эса «шайтанат» қайнотасининг дилига оралаган: иккинчи уйланишига рози бўлгани, тўйни ўз қўли билан ўтказиб келиши ҳам шундан. Хўш, муаллиф-чи, у қандай мазмун юклайди бу сўзга? Адиб қаҳрамони чиқарган хулоса ҳақида «сўнгги фикрни ул ўйламаган жойдан илҳом қабилдан тўқиб олган эди» деб ёзади. Яъни, Отабекнинг мияси а ўринлашиб олиб то сир очилгунга қадар тарк этмаган фикрни адиб «тўғиб олинган» деб айтади. Бошқача айтсак, «шайтанат», аввало, Отабекнинг ҳаёлини забт этган эди. Хўш, нима учун Ота-

бекдек йигит «шайтанат»га бўй берди? Бунинг сабаби яна унинг ўзига берган баҳоси, ўзига эътимоди юксаклигида. Қутидор томонидан ҳайдалган Отабекнинг нафси оғринди, оғринган нафс «шайтанат»га хотир қалъасини очиб берди. Ўзини камситилган ҳисоблаган Отабекнинг «юраги болаларини учуриб кетган каррукнинг ухсидек бўм-бўш», деб ёзади адиб. Тўғри, унинг Кумушга бўлган муҳаббати йўқолмади, лекин оғринган нафс уни буткул исканжага олган — фалажлантириб қўйган эди. Кейинроқ оқила Кумушбиби хатида «икки йил бўйи Марғилонга келиб юришларингизни мен ўзимча ешдим, лекин топиб ешдим: сизнинг барча машаққатларингиз — душманларингиздан ўч олиш бўлганини онгладим. Йўқса мени кўрар эдингиз...» деб ёзганида қисмангина ҳақ эди. Қисман дейишимизнинг боиси, душманларидан ўч олиш истаги Отабекда икки йиллик саргардонликнинг сўнгги кунларида, душманини таниб олганидан сўнггина пайдо бўлди. Кумушнинг ўпка қилганича бор: ахир, Отабек у билан учрашиш, муносабатларни ойдинлаштириш пайдан бўлмади-да! Хўш, унда икки йиллаб саргардон юришдан муддао не эди? Бу савол бир Кумушни эмас, Мирзакарим қутидорни ҳам, Юсуфбек ҳожини ҳам таажжубга солишни бежиз эмас.

Хўш, «сир очилди», Отабек душманларидан ўч олди, уста Алим айтмоқчи, «уларнинг тотикларини хўб бошлаб берди». Тақдирнинг ўйинини қарангки, у Отабекни уста Алимга дўст қилди, шунинг шарофатидан унга душманини танитди. Хўш, Отабек бундан тегишлича хулоса чиқаролдими? Фикримизча, йўқ. У ҳамон бўлиб ўтган ишларда тақдирнинг қўлини эмас, ўзини, ўзининг саъй-ҳаракатини олдинга қўяди. Хайрихоҳ қотил хабарини Қутидорга етказаркан, уста Алим «Ҳаммаси ҳам тақдирнинг иши, амак, бу орада сиз билан маним ҳеч бир ихтиёримиз йўқ» дея унга таскин беради. Қутидорнинг «Мендан ўзи хафа бўлган бўлса, орага киши қўйса ҳам бўлар эди» деган ҳақли таажжубига жавобан уста Алим дўстининг «Ўзимга ишонмаган киши, киши сўнга кирармиди» қабилидаги андишасини омонат етказса, Юсуфбек ҳожинини «шунча муддатдан бери нега мени хабардор қилмадинг?» деган саволига Отабек «мени шу варага ташлаган дўстларимдан кўмак сўраш маъқул кўринмади» дея жавоб беради. Эътибор беринг: ҳар икки ҳолда ҳам «мен» олдинга чиқиб, бўртиб туради. Бехиётёр ўйлаб қоласан: Отабек учун юзага келган чигалликни ҳал қилиш муҳимроқмили ё оғринган нафсни қондиришми? Бунга аниқ ва қатъий бир

жавоб айтиш мушкул кўринади. Негаки, нафснинг оғрингани шунчаларки, уста Алимнинг айтишича, Отабек қутидорнинг қизи бўлгани учун «суйган хотинидан ҳам кечмакка қарор берган». Тақдирнинг тасодифи боисгина Отабек душманини таниди, нафсини қондирган ҳолда чигалликни ҳам ҳал қилиш имконига эга бўлди. Унинг қутидорга ёзган хатидаги биргина «қайдалган» сўзи, Кумушга аталган мактубдаги тафсилотлар зимнида ўша қоникши ҳисси сезилиб туради...

Ҳар икки қаҳрамон севги қиссаларининг бирдек фоже яқун топиши бунда атайинлик моменти, яъни, қиёслаш ва қиёслашга ундаш бор дейишкимизга асос беради. Уста Алим Саодатга етишувини Аллоҳнинг илҳоти деб билди, ундан айрилганида сўнгсиз изтироб чекди, кўзларидан шашқатор ёшлар оқизди. Тақдири илоҳийга кўнмай илож борми — кўнди, «қолида улуг бир маъно»ю юрагида чўнг армон, хаёлида «Саодат қучоғига кирмоқ» орзуси билан яшади. Шу боис ҳам унинг изтиробини кишини юксалтиради, кўз ёшлари тозартиради, армони нурга йўғрилган. Отабек Кумушга етиш бахтини тақдирдан демаганидек, ундан айрилишини ҳам тақдирдан билмади: унинг-да юрагида чўнг армон бор-у — нурдан мосуво, унинг юрагида нурнинг ўрнини задалик, аччиқланиш, нафрат эгаллади. Шу боис ҳам: «Қутидор видолашиб аравага чиқганда кўча тарафдан Отабек кела берди, келиб отнинг жиловини ушлади ва от устига минган Ҳасаналига — «тушинг отдан!» деди. Ҳасанали отдан тушди. Отабек ирғиб отқа минди ва қутидордан сўради:

— Отни ҳайдайми?...» Шу кетганича бир йилдан сўнггина Тошкентга келди, ота-она «оғиз очиб ундан ранжий олмадилар <...> На отаси ва онаси билан очилиб сўзлашмади <...> Бундан сўнг Отабек Тошкандга қайтиб келмади, бир неча қайта Ўзбек ойимнинг ўзи Марғилон бориб келди...» Зарда кимга эди? Аччиқ кимга эди? Ота-онагами ва ё тақдирга?.. Мағфирагли Аллоҳнинг бандасидаги бунчалар кину кечирмаслик нимадан?.. Бундан-да «шайтанат» нафаси уфурмайдими?!.. Калтакнинг бир учи ЎЗИга тегаркан, иккинчи учи калтак кўтарганга тегмайдими?..

Сўзимиз аввалида уста Алим ҳикояси адибнинг давр концепциясини ифодалашда муҳимлигини айтгандик. А. Қодирий ўз давридаги, давр кишиларидаги ўзгаришларни мушоҳада қилиб, ўзининг ақл-идрокию кучига ишонган янгича фикрловчи одам ҳам, эскича фикрловчи одам ҳам номукамал деб билди. Икки ёрти бир бутун демоқчидек, иккисини қадрдон, ҳаммаслак, қисмат-

дош қилди ва охирида иккисини «қўшинининг олдинги сафи»га қўйди. Яхши маънодаги консерватизм шудир. Зеро, биз ўтган аср адоғида инсонга ситғиниб, инсонларга — фирқага ситғиниб яшаган одамларнинг руҳан синганига, қалблари «болаларини учириб кетган каррук уясидек бўм-бўш» ҳувиллаб қолганию бу бўшлиқни нафрату норозилик эгаллаганига гувоҳ бўлдик. Уста Аллим ҳикоясининг киритилиши гўё шундан башорат, буюк санъаткор дилига ғойибдан солинган ҳақиқатнинг ифодаси эди.

2004 йил

РОМАННИНГ ЯНГИ УМРИ

(профессор У.Норматов билан суҳбат)

Д.Қуронов: — Ҳурматли домла, мана, XX аср ҳам поёнига етди. Ниҳояланаётган аср адабиётимиз учун улкан бурилишлар, ўзгариш, янгиланиш даври бўлганлиги шубҳасиз. Миллий адабиётимиз XX асрда янгиланиш йўлига, жаҳон адабиёти тараққиётининг бош ўзанига ўтиб олганлиги маълум. Аср сарҳисоби бошланган экан, адабиётшунослик олдида миллий адабиётимизнинг тараққиёт йўлини тадқиқ этиш, ундаги бурилишлар, ривожланиш ва депрессияларнинг илдизларини очиб бериш вазифаси турибдики, назарий асосда умумлаштирилган ютуқлар адабиётимизнинг янги асрдаги тараққиётга асос, йўқотишлар сабоқ бўлмоғи лозимдир. Албатта, бу мақсадга эришиш учун йирик фундаментал тадқиқотларни амалга ошириш зарур бўлади. Биз даъвои кичикроқ олиб, масаланинг муҳим бир қисми — миллий романчилигимиз, хусусан, унинг истиқлол йилларидаги тараққиёти хусусиятлари ҳақида фикрлашсак. Домла, сизнингча, бу давр ўзбек романчилигидаги энг муҳим хусусиятлар, ўзгаришлар, тамойиллар нималарда кўринади?

У.Норматов: — 80-йиллар ўрталаридан юз берган жамият ижтимоий-сиёсий ҳаёти, маънавиятидаги кескин ўзгариш, эврилишлар туфайли аср давомида шаклланган янги ўзбек адабиёти ривожда, барча адабий тур, жанрларда туб янгиланиш жараёни бошланди. Истиқлол йилларида эса бу жараён изчил тус олди. Энг асосийси, бу даврга келиб чинакам фикр эркинлиги, хилма-хил мафкуравий, ижодий-эстетик оқимлар, адабий

мактабларнинг шаклланиши учун замиш ҳозирлашди. Биласиз, мустабид тузум даврида ҳам адабиётнинг бойлиги, ундаги хилма-хиллик ҳақида кўп гапирилар эди. Бироқ ранг-баранглик, хилма-хилликни марксизм-ленинизм мафкураси, социалистик реализм доирасида тушунилар, бундай дунёқараш, методдан салгина четга чиқиш катта гуноҳ саналарди. Ранг-баранглик, хилма-хиллик деганда асосан шакл, услуб, нари борса услубий оқимлар хилма-хиллиги тушунилар, социалистик ақидалар қолипига тушмайдиган жамики қараш, талқинлар марксизмга зид тамойиллар сифатида қатъиян рад этилар эди. Етмиш йил давомида ижтимоий-сиёсий, маънавий ҳаётнинг ҳамма жабҳаларини, миллат онгини забт этиб ўз йўригига юришга мажбур этган ҳукмрон мафкура емирилгач, бизнинг миллий адабиётимизда ҳам фалсафий-эстетик жиҳатдан ранг-баранг, хилма-хил йўналишга мансуб асарлар, жумладан романлар пайдо бўла бошлади. Чунончи, 90-йиллари моддий дунё қонуниятларига, тарихийлик, ижтимоий таҳлил мезонларига қатъий амал қиладиган анъанавий реализм билан баробар диний-исломий талқин устивор қатор асарлар майдонга келди. Шахсни фақат ижтимоий муносабатлар маҳсули эмас, кўпроқ илоҳий, туғма-табiiй, сирли-сехрли мавжудот тарзида кўрсатувчи, унинг ижтимоий-тарихий шароит — тузум, давлат, сиёсат, мафкурага бўйсунмайдиган гаройиб туйғу, хислатларини бадний тадқиқ этувчи, экзистенциализм фалсафасига таянувчи, аниқроғи, шундай талқинларни ўз ичига олувчи романлар ҳам яратила бошлади. Бу фоний дунёнинг омонат, таги пуч ғояларига алданган шахс умрининг, меҳнатининг бемаънавлигини қабарик тарзда, кўпинча рамзий-мажозий тимсоллар воситасида бутун кескинлиги, фожиаси билан очиб берувчи абсурд асарлар, абсурд қаҳрамонлар хийла кўнайди. 90-йиллари деярли барча тур, жанрларда бўлгани каби ўзбек романчилигида модернизмнинг қарор толиши, муайян миллий адабий анъана тусини олиши даври бўлди. Аср поёнига келиб ўзбек тадқиқчилиги ва адабиётшунослигида модернизм ва анъанавийлик теварагида қизғин мунозаралар бошланиши тасодифий эмас. Бу ҳол адабий жараёнинг ўзида юз берган губ янгиланишларнинг адабий жамoa гинлик руҳиятидаги, кайфиятидаги акс садосидир.

60-80-йиллар давомида миллий романчилигимизда аср кишинини машаққатли умр йўли, тақдир ҳақида ҳикоя қилиш, қисмати, ҳаётгй тажрибаларидан сабоқ чиқариш ва интишишдан ибo-

рат бир анъана шаклланган эди. А.Мухторнинг «Давр менинг тақдиримда», «Чинор», Мирмуҳсиннинг «Дегрез ўғли», Шўҳратнинг «Олтин зангламас», О.Ёқубовнинг «Диёнат», «Оққушлар, оппоқ қушлар», Ў.Ҳошимовнинг «Икки эшик ораси» романлари айни шу мушгарақ жиҳатлари билан ўзига хос туркумни ташкил этади. Бу асарлар шўро даври ҳаётининг салбий жиҳатларини, ички зиддиятларини, адолатсизлик ва шафқатсизликларини дадил кўтариб чиққанлиги билан ўз даврида жамоатчилик эътиборини тортган, катта қизиқиш уйғотган эди. Бироқ бу асарларда ҳали бутун бошли ижтимоий тузумнинг, шу тузум учун ҳаётини тиккан шахс фаолиятининг фожиали илдизларини тагтути билан очиб бериш етишмайди. Бизнинг шароитимизда улардан буни кутиш ўринсиз. 80-йиллар охириларига келиб аср одамлари умри ва фаолиятининг бемаънилигини ўзига хос тарзда дадил ва яққол акс эттирувчи бир роман дунё юзини кўрди. Бу Мурод Муҳаммад Дўстнинг «Лолазор»идир. «Лолазор» орқали ўзбек романчилиги, қолаверса, миллий адабиётимизга абсурд туйғуси ва ғояси кириб келди. Роман бутун умри пуч ғоялар асосида юргни лолазорга — бўстонга айлантириш орзусида ўтган оламнинг, адашган, алданган кишиларнинг аянчли қисмати ҳақида баҳс этади. Истиқлолдан анча бурун роман муаллифи ўз қаҳрамонлари таянган ақидалар абсурд — маънисиз, ўлимга маҳкум эканини фавқулодда бир маҳорат билан очади; бутун бошли йирик роман саҳифаларида мавж уриб турган ажиб бир ноттик оҳанг — киноя-кесатиклар орқали ўзининг бадиий ҳукминини ўқийди.

«Лолазор»да намоён бўлган абсурд туйғуси ва ғояси 90-йиллар бошларида бирин-кетин эълон этилган эпик асарлар — Ў.Ҳошимовнинг «Тушда кечган умрлар», Ш.Холмирасевнинг «Олабўжи», Т.Муроднинг «Отамдан қолган далалар», О.Ёқубовнинг «Адолат манзили» ва ниҳоят, О.Мухторнинг «Минг бир қиёфа»дан бошланган янги туркум романларида турли-туман кўринишларда изчил давом тиди...

Д.Қуронов: — Домла, кечирасиз, фикрингизни бўламан. Адабиётимиздаги, хусусан, ёшлар ижодидаги изланишларга хайрихоҳлигингиз кўпчилиikka маълум, ишонаманки, бу нарсa ёшлар гомонидан тегинишча қадрланади ҳам. Айни пайтда, буни «модерн услубида ёзилган асарлар ҳақида сўз юритганда асл моҳиятига етмай маҳлиё бўлиш» сифатида баҳоловчилар ҳам йўқ эмас. Албатта, мазкур масала юзасидан кескин баҳслар кечаёт-

ган бир пайтда шундай бўлиши табиий ҳам. Нима бўлганда ҳам, кейинги вақтдаги чиқишларингизда, суҳбатларингизда «абсурд туйғуси», «абсурд асар» каби тушунчаларни бот-бот ишлатасиз. Шу масалага мавзумиз доирасида кенгроқ тўхталсангиз.

У.Норматов: — Албатта, юқоридаги романларнинг фазилати, аҳамияти фақат тоталитар режим танқиди, адашган, алданган шахслар умрининг бемаъни — абсурддан иборат эканини очиб берганлиги билангина чекланмайди. Ҳозирги жаҳон адабиётшунослигида бадий асар қиммати, даражаси биринчи галда унда ҳаёт ва шахснинг янгича концепцияси ҳамда бадий талқини, ифодасига қараб белгиланади. Шу юксак умумбашарий адабий-бадий мезонлар асосида ёндашиладиган бўлса, Ў.Ҳошимовнинг «Тушда кечган умрлар» романи 90-йиллар ўзбек адабиётидаги жиддий воқеа, муҳим янгиликдир. Бир қарашда роман янги ўзбек адабиётида муайян анъанага айланиб қолган мавзу-муаммолар — мустабид тузум танқиди, афғон уруши, «ўзбеклар иши» қурбонлари ҳақида баҳс этади. Бироқ бадий асарда, хусусан, романда ёзувчининг янги сўзи у яратган жонли ва кўламли шахслар тим-соли орқали гавдаланади. «Тушда кечган умрлар» романидаги талай персонажлар, хусусан, икки ёрқин қаҳрамон — Рустам ва Комиссар образларини ёзувчининг бугунги адабиётимиздаги янги сўзи, бадий кашфиёти деса бўлади.

Рустам — фожей шахс. Катта ҳаётга эндигина кириб келаётган, она юртнинг етук бир фарзанди, содиқ фуқароси бўлиши, эл-юрт учун кўп ишлар қилиши, севгилиси васлига эришиб бахтли ҳаёт кечирishi мумкин бўлган бу навқирон ўғлон умри ўн гулдан бири ҳам очилмай туриб ҳазонга айланади. Унинг ҳаётини мустабид тузум, тоталитар режим сиёсатини юргизганлар, афғон урушини бошлаганлар, «ўзбеклар иши», «пахта иши» можаросини ўйлаб топган ғаламислар завол этади. Рустам ҳалокати мана шу мудҳиш сиёсатга зўр бир айбнома каби янграйди.

Биламизки, ҳар қандай салмоқдор, эзгу ғоя санъаткорона ифодасини топган тақдирдагина қудратли куч касб этади, асар ғояси эса ўқувчи қалбини асир этадиган яхлит сирли-сеҳрли тасвир оҳанги орқали пафосга айланади. «Тушда кечган умрлар» романи «Куз ўлим тўшагида ётган беморга ўхшайди» сўзлари билан бошланади. Илк жумладаги мана шу маънос, мунгли оҳанг асар давомида тавланиб, гоҳ сокин, гоҳ шиддатли тус олиб вужуд-вужудингизни қамраб олади. Асар қаҳрамони қисмати бошдаги ўша мунгли

сўзлар билан интиҳосига етади. «Куз ўлим тўшагида ётган бемор-га ўхшайди» жумласи фақат қаҳрамон қисматидагина эмас, асарда акс этган давр, муҳит, жамиятга ҳам дахлдор — дарҳақиқат, ўша йиллари жамият бамисоли ўлим тўшагида ётган бемордек талвасада. Ўзбек адабиётида бу қадар маънос, мунгли романни ҳозиргача ўқимаган эдик. Роман бу жиҳатдан Ҳазрат Навоийнинг энг ҳазин, мунгли достони «Лайли ва Мажнун»ни ёдга солади. Достонни ўқиб сиз Лайли билан Мажнун бу фоний дунёдан бахт тополмаслигини, чексиз ғам-андуҳлардан фақат ўлиб қутулишлари мумкинлигини ҳис этиб турасиз. «Тушда кечган умрлар» романида ўзгача давр, ўзгача вазият, муаммо, можаролар. Бироқ бош қаҳрамон бошига тушган савдолардан қутулиш йўли ўша — Рустам типига ориятли, виждонли йигитни бу муҳиш кўргуликлардан ўлимгина мосуво этади. Менимча, чуқурроқ карасак, Рустам образи талқинида экзистенциализм фалсафасининг таъсири сезилади...

Д.Қуронов: — Дарҳақиқат, агар «Тушда кечган умрлар» романини экзистенциализм нуқтаи назаридан тушунмоқчи бўлсак, Рустам образи талқинида ўзига тамомилга «бегона дунё»да, ўзига «душман дунё»да яшаган шахс фожиасини кўрамыз. Рустам ўзи яшаётган дунёда ўзини мутлақ «бегона» ҳис қилади, ўз дунёсидан мантиқ, ҳаётидан маъни тополмай қолдики, айти шу шароитда унинг қаршисида «ҳаёт яшаб ўтишга арзийдими?» қабилидаги абсурдга ҳос савол кўндаланг бўлди. Абсурд фалсафасининг отаси Камю: «Инсон онгидан ташқарида абсурд мавжуд эмас. Унинг ўлими билан, бошқа барча нарсалар каби, абсурд ҳам йўқ бўлади», — деб ёзади. Айти пайтда, Камю инсоннинг ихтиёрий ҳаётдан кетишини ҳам ёқламайди, аксинча, унинг талқинида «исён ўлим эмас, ҳаёт манбаидир. Унинг туб моҳияти — вайронкорлик эмас, бунёдкорлик мантиқидир». Яъни, инсоннинг исёни воқеликни ўзгартиришга, тартибсизликни (хаос) уйғун тартиб (гармония)га келтиришга қаратилиши лозим. Шу билан бирга, Камю — пессимист, дунёни муайян тартибга, бир пайтлар маърифатчилар ўйлагандек инсон уни «ақлга мувофиқ ҳолга келтира олишига» ишонмайди (аслида, модернизм дунёқараш сифатида маърифатчиликнинг тўла инкори бўлиб майдонга келган). Демак, Камю талқинидаги инсон мавжудлигининг шарти бўлмиш «исён» ҳам аввалбошдан абсурд — Сизиф машаққатидан ўзга эмас, у инсоннинг ўзи учунгина ке-

рак, унинг ўз ҳаётида маъни бор деб ўйлаши учун шдлов, холос. Айни шу ўринда «Тушда кечган умрлар»даги ва Камю талқинидаги «абсурд» орасида улкан фарқ мавжудлиги кўзга ташланади. Ў.Ҳошимов умидворлик ҳиссидан мосуво эмас, унинг учун «абсурд воқелик» жамият тараққиётидаги бир босқич, «абсурд туйғуси» шу босқичда йўлсизликдан қийналаётган шахс дунёқараши, кайфиятидаги муваққат ҳолат. Камю учун эса, маълумки, абсурд — универсал ҳодиса, у абсурд тушунчасини инсониятнинг тонгидан шомига қадар, азалдан абадга қадар татбиқ этади...

Домла, ҳозир мавриди келиб қолди, шу ўринда адабиётшунослигимиздаги модернизм масаласидаги сўнгги баҳсни элагим келади. Хусусан, унда адабиётшунос С.Мели: «модерний йўл ... инсоният бадий тафаккурини чуқурлаштиришда, инсон руҳияти пучмоқларига кириб боришда муайян ютуқларга эришди» деркан, Ғарбнинг қатор адиблари «модернизмнинг талай ютуқларини реалистик тасвир доирасига олиб кириб, катта бадий кашфиётларга эришган»лигини таъкидлайди. Назаримда, Ў.Ҳошимов ҳам аини шу йўлдан борди, у ғарб адабиётига хос жиҳатларни ижодий ўзлаштирди. Модернизмга хос хусусиятлар миллий-адабий анъаналар заминидан ижодий ўзлашгани учун ҳам «Тушда кечган умрлар» ҳақида сўз борганда муаллифни «ғарбга тақлид қилиш»да айблаш (ёки алқаш) бировнинг ҳаёлига келмайди. Дарвоқе, биз осонгина «тақлид» деб атайдиган ва кўпроқ сўзнинг луғавий маъносидан келиб чиқиб оқ аввалдан бирмунча салбийроқ муносабатда бўладиган ҳодиса аслида жуда мураккаб, адабий-баддий жараёнда қонуният мақомидаги ҳодисадир. Айтмоқчиманки, баъзан баҳс қизигида «адабий таъсир»ни ҳам «тақлид» тушунчасига қўшиб юборамиз, иккисига-да бир кўз билан қараймиз. Ҳолбуки, миллий адабиётимизга ғарб адабиётига хос қандайдир жиҳат кириб келаётган экан, демак, шунга эҳтиёж етилган. Айтайлик, «Лолазор» романида «абсурд туйғуси» энг кучли ифодасини топагани бежиздан эмас: асар ёзилган пайтга келиб ижтимоий ҳаётни ислоҳ қилиш борасидаги ғояларга бот-бот алданган жамиятимизнинг ўзида шу туйғу етилган эди. Қизиги шундаки, экзистенциализм (жумладан, абсурд) фалсафаси 50-60-йилларда ғарб зиёлисининг маънавий-руҳий қиёфасини кўп жиҳатдан белгиланган бўлса, 80-йилларга келиб унинг таъсири сусайган (аниқроғи, бу вақтга келиб маъкур фалсафанинг мақбул жиҳатлари

гарб маънавиятига сингишиб кетди, номақбуллари инкор қилинди) эди. Бизда эса, масалан, абсурд туйғуси айни шу вақтдагина, яъни, уни тақозо этадиган ва у сингишадиган шароит етишгандагина пайдо бўлди. Иккинчи томондан, экзистенциализм (жумладан, абсурд) фалсафаси адабиётимизга бевосита биринчи манбалар орқали эмас, адабиёт ва санъат асарлари орқали кириб келган эди. Шу боис ҳам ўзини «модернчи» деб билмаган (танқидчиликдан ҳам бу хил «ёрлиқ» олмаган) адибларнинг асарларида ҳаётнинг, шахснинг бадий талқинида мазкур фалсафанинг таъсирини сезишимиз мумкин бўлади...

У.Норматов: — Инсон, шахс жумбоғи, бу жумбоқни етишга интилиш, инсон ҳаёти моҳиятини англашга, шахс табиати ва руҳиятини тафтиш ва таҳлил қилишга интилиш — романнинг, умуман, бадий адабиётнинг бош вазифаси. XX аср давомида роман шакли, ифода усуллари жуда кўп ўзгаришларга дуч келса-да, инсон талқини узоқ вақт ўзгаришсиз қўлиб келди. Фақат аср сўнгига келибгина ижодкор инсонни англаш бобида якка ҳоким дунёқараш, мафкура тазйиқларидан қутулди, шахсни турли фалсафий-эстетик қарашлар нуқтан назаридан бадий талқин қилиш имконига эга бўлди. Назаримда, сўнгги йиллар ўзбек романчилигидаги ўсишни — ўсиш эса, шубҳасиз, мавжуд — таъмин этган энг муҳим омил шу бўлса, ажаб эмас. Бир қарашда кейинги ўн йил мобайнида яратилган романларнинг аксарияти истиқлол арафасидаги, мустабил тузум давридаги ҳаётни бадий таҳлил этишга қаратилгани тематик жиҳатдан торликдай, бир хилликдек таассурот қолдириши мумкин, эҳтимол. Бироқ, менимча, бунда ҳам табиий, қонуний ҳолни кўрганemiz тўғрироқ бўлади. Негаки, кечаги кунимиз мана энди-энди ижодкорларимиз учун чинакам эстетик объектга айланиб бормоқда Зеро, ижодкор (жумладан, бошқалар ҳам) эндигина у давр ҳаётидан росмана узилиб, унга тугал бир босқич сифатида четдан қараш, ҳолис ва атрофлича чуқур мушоадада қилиш имконига эга бўлди. Даврдан узоқлашганимиз баробари, асардан асарга унинг бадий талқини чуқурлашиб бораётгани бунинг ёрқин далили бўлганидек, ҳали бу мавзунинг «ёпилмаган»идан ҳам далолатдир. Иккинчи томондан, тематик жиҳатдан яқин, юзаки қараганда бир-бирига ўхшаш асарларда талқинлар турфалити, ижодкор шахсий нуқтан назарининг тобора бўртиб бораётгани адабиётимизнинг эртасидан хайрли фолдир. Айтай-

лик, ўша давр ижтимоий ҳаёти жараёнларининг, абсурд воқеликнинг шахс табиати, руҳиятига таъсирини ўрганган адиблар ижодида бир қарапда ўхшаш, аслида бир-биридан жиддий фарқланувчи образлар (типлар) яратилди. Мен бу ўринда «Тушда кечган умрлар»даги Комиссар, «Олабўжи»даги Тўқлибой Қўчқоров, «Отамдан қолган далалар» романидаги Деҳқонқул образларини назарда тутмоқдаман.

Биринчи қаҳрамон — Комиссарнинг Соат Ғаниевич деган бинойидай исми шарифи бор. Бироқ исми шарифидан кўра Комиссар деган лақаби унга кўпроқ муносиб (буни муаллифнинг жажжи топилмаси деса ҳам бўлади). У шахс эмас, касб, мансаб-мартаба, мафкура одами; бу одам бутун умри давомида мустабид тузум, тоталитар режим мафкураси, сиёсати қалқони ва қиличи сифатида иш кўрди, неча минглаб одамларнинг ҳаётини, дилини жароҳатлади, ёстигини қуритди.

Шуниси ҳам борки, бу одам ҳаётининг кузи аллақачон бошланган, у ҳам ўлим тўшагида ётган беморни эслатади. Бироқ у бундан олгиси келмайди, аллақачон отдан тушган бўлса-да, эгардан тушмаган. Муштилари аёли оламдан ўтди, фарзандлари, келинлари ўзгача йўл танилаб ундан юз ўгирди, иккинчи умр йўлдоши унга хиёнат қилди; ҳаётда биронта дўст, таянчи қолмади; у суянган жамият, эътиқод қўйган мафкура нуради, қулади... Ўзини билган, англаган одам учун булар нақадар катта фожиа! Бу кимсанинг фожиаси шундаки, у мана шундай фожиани ҳис этишдан маҳрум, шу ҳолда ҳам инсон қиёфасидаги маҳлуқ ҳеч нарса кўрмагандек яшашда давом этади... Ҳаётининг ҳар қандай маънидан мосуволигини бир лаҳза бўлсин ўйлаб кўрмаган, ўйлашдан ожиз Комиссарни «яшади» деб бўладими?! Қарангки, мустабид тузум Комиссарнинг ҳаётини абсурдга айлантирган, айти пайтда, у ўша мустабид тузумнинг «винтчаси» ҳам ва шундайлигича қолди — абсурд шунчалик бўлади-да!

Комиссардан фарқли ўлароқ, Тўқлибой Қўчқоров мавжуд воқеликни анча теган идрок қилади ва айти шу идрок этилган воқелик унинг руҳиятидаги эврикишларга олиб келади. Тўқлибой Қўчқоров ҳақиқий арбоб, у районда партия сиёсатини изчиллик билан ўтказди, котиблик вазифасини қўйил қилиб адо этади, яхши, истеъдодли одамлар ҳисобига партия сафини мустаҳкамлаш пайида бўлади. Аслида у зиёли-ўқитувчилардан чиққан раҳбар ходим, у янгичадан ҳам, эскичадан ҳам нурустгина ха-

бардор; «рўзи маҳшар»ни ҳам эслаб туради; ўз соҳаси — халқ тарихини дуруст билади, кўпгина тарихий воқеа-ҳодисалар хусусида ўзининг мустақил-изчил қарашлари бор. Айни пайтда у шеърят шайдоси, шоир, журналистларни ҳурмат қилади, ўзи ҳам шеърлар ёзиб туради. Қизиги шундаки, район миқёсида партия сиёсатини изчил ўтказиши лозим бўлган, амалда юқоридан белгиланган буйруқларни сўзсиз бажарадиган, бажартирадиган бу раҳбар ходим ичдан партия сиёсатини, эътиқодини қабул қилмайди, қилолмайди; хийла ақлли, фикрлайдиган бу одам мавжуд тузумнинг турган-битгани бюрократияга, қогозбозликка асосланганини, мустабид давлату тузумнинг таги бўш эканини, уни зулм ва қўрқитиш қуролларигина ушлаб турганлигини яхши англайди; у босмачи деб бадном этилган миллий озодлик курашчиларининг, «пантуркист» деб номланган истиқлол фидойиларининг тарихдаги асл ўрнини, хизматини руҳан қадрлайди, катта қурбонлар эвазига бўлса-да истиқлол амалга ошишини истайди; Тараканов типдаги мараз одамларнинг кирдикорларини миридан сиригача билади; давлат, партия ҳозир ўтказаятган сиёсат — маданий-диний қадриятларнинг оёқ ости қилиниши, юрт бойликларининг таланиши, она табиатнинг топталиши, мактаб ўқувчиларининг ёш умри оғир меҳнатда хазон этилаётгани каби нохуш ишлардан куюнади, куюнади-ю, барибир ижрочи арбоб сифатида бу хато, адолатсиз сиёсатни изчил давом эттираверади, чунки у ўзини мустақил арбоб эмас, шунчаки бир қўғирчоқ, итоаткор, қарам, шу ҳокимиятнинг қули эканини, фақат эгарда ўтирганини асло унутмайди, унутолмайди. Бир район ҳудудида расман ҳокиму мутлоқ саналган бу шахс — ожиз нотаваон бир кимса, ўзи кўриб-билиб турган қабоҳатларга, хато сиёсатга қарши боролмайди, ҳатто унда қабоҳатларга қарши исён учқуни ҳам йўқ. Демак, у аросатдаги одам, унда мустаҳкам иймон-эътиқод, юксак мақсад йўқ. «Бу дунёнинг ишларини ўйлайверсанг, жинни бўласан» дейди у. «Йўлсизлик»ка мубтало иймон-эътиқодсиз бу одам энди ўзини айш-ишратга уради, яшаб қолнишга ҳаракат қилади, шу тариқа ўзини овутади. «Ҳа, унинг асл ғояси — яхши яшаш». Бу каби иймон-эътиқодсиз, субутсиз кимсалар олдида гуноҳу жиноятлар учун ҳеч қанақа тўсиқ — инсоф, андиша, шарм-ҳаё, оллоҳ ва бандаси олдида ҳадик-қўрқув, масъулият ҳисси бўлмайди. Бунини қарангки, Комиссар билан Тўқлибой Қўчқоров моҳи-

яган бирдек, зеро, улар мустабид жамиятнинг икки турли сифат кўриниши (бири қатагонлик, иккинчиси турғунлик) маҳсуллари-дек таассурот қолдиради. Шунга кўра уларнинг иккисини ис-таганча қиёсласа, улардан қай бири мудҳишроқ, аянчроқ, фоже-роқ эканлигини мулоҳаза қилаверса бўлади...

Д.Қуроное: — Домла, бу гапларингиз мени юқорида айтган-ним ўзини «модернчи» деб билмаган адиблар ижодида ҳам модернизм хусусиятлари борлиги ҳақидаги фикрда собит қилади. Гап шундаки, мен айтмоқчи бўлган таъсир асарнинг шаклий ху-сусиятларида эмас, аввало мазмунда — дейлик, шахс муаммоси-нинг қай тарзда қўйилгани, инсоннинг қай тарзда талқин қилин-ганида кўрилади. Юқорида кўрганимиз ҳар икки қаҳрамон тал-қинида ҳам масала «у яшадими?», «унинг ҳаётида маъни борми?» қабилда қўйилганки, «яшамоқ» ва «бор бўлмоқ» тушунчалари-ни фарқлаш экзистенциализм фалсафасида марказий масалалар-дан бири саналади. Масалан, экзистенциалистлар, хусусан Сартр талқинича, эрксиз одам инсон сифатида фаолиятда бўлолмай-ди, у — «бор», лекин «яшамайди». Яъни, эрксиз одам бир буюм сингари мавжуд, холос. Шунга ўхшаш, Комиссар ҳам яшамай-ди, у — «бор», холос. Нега? Инсон ўзи мансуб муҳит таъсиридан холи бўлолмаслиги табиий. Экзистенциалистлар (хусусан, Хай-дегер) инсоннинг «дунёда мавжудлиги» ўзида, бир томондан, унинг «ўзгалар билан мавжудлиги»ни, иккинчи томондан, «ўз-ўзининг мавжудлиги»ни тақозо қилишини таъкидлайдилар. Гап шундаки, инсоннинг ўзлиги (Dasein) «ўзгалар билан мавжудлик»-дагина намоён бўлади, зеро, ўзига хослик, ўзлик ўзгалардан фарқ-лиликдагина кўринади. Фақат эркин одамгина «ўзгалар билан мавжудлик»да ўзига хослигини сақлаши, ўз ҳолича қолиши мум-кин. Эрксиз одам эса ўзлигини намоён қилолмайди, уни муҳофа-за қилишдан ожиз ва шу боис ҳамма қатори одамга (Man) айла-нади — ўзлигини, қиёфасини йўқотади. Тоталитар тузум шарои-тида — эркинликнинг ҳар қандай кўринишлари бўғилган, бар-чанинг бирдек бўлиши рағбатлантирилган бир замонда — неча минглаб Соат Ғаниевичларнинг комиссарларга айланиши таби-ий эмасмиди?! Шунингдек, мавжуд тузумнинг туб моҳиятини дурустгина англаган ва айти пайтда, бу тузум ўзидан нимани талаб этишини жуда яхши билган минглаб Тўқлибой Қўчқоров-ларнинг ўзлигига-да хиёнат қилишю худбин кимсаларга айлани-ши ҳам табиий кўринади. Дарвоқе, менимча, Тўқлибой Қўчқо-

ров асло йўлсизликка мубтало одам эмас. Аксинча, ўз вақтида унинг қаршисида ҳам танлов имконияти бўлган: у ё ўзлигига содиқ қолиб камсуқум-камтар умргузаронлик қилиши ва ё ўзлигига хиёнат қилиб арбобга айланиши мумкин эди. У кейингисини танлади ва бунинг эвазига эркини, ўзлигини қурбон қилди, зеро, инсон «ё ҳар вақт ва тўла эркин, ё эркин эмас» (Сартр) — қисман эркин бўлиши мумкин эмас.

Табиийки, шуларга ўхшаш кишилар, шуларга ўхшаш тақдирлар воқелигимизда мавжудлиги учун ҳам улар реалистик йўналишдаги адабиётимизда ўз аксини топаётир. Демак, юқоридагича талқинлар фақат «тақлид», «адабий таъсир» билангина эмас, аввало ўша асарлар яратилган (ўша асарларда акс эттирилган) давр ижтимоий-тарихий шароити ва бир пайтлар Фарбда шу нав фалсафани лужудга келтирган ижтимоий-тарихий шароит орасидаги муштарақ, ўхшаш нуқталар билан ҳам изоҳланиши зарур кўринади. Шу маънода, менимча, модернизм масаласидаги баҳсда С.Мелининг адабиётимиздаги янгича изланишларни кўпроқ «тақлид» сифатида баҳолаши анчайин кескин ва баҳслидир. Мунаққиднинг «модернизм Фарб ҳодисаси сифатида ўзбек маънавий муҳитида нашъу намо топа олмайди» деган ҳукми яна эскича мафкуравий таъқиқ йўлини ёдига солганми, кейинги пайтларда ўзининг жиддий танқидий чиқишлари билан диққатни тортган Б.Рўзимуҳаммад ҳам шунга яқин оҳангда жавоб қилмоқчи бўлади. Ҳолбуки, бу руҳдаги «баҳсда ҳақиқат кўмилади» — асло «туғилмайди». Аввало, С.Мели — зукко, билимдон адабиётшунос, у модернизм ичида салбий — инсонийликка зид ҳодисалар ҳам мавжудлигини яхши билади. Шунинг учун ҳам у «бу йўл фақат услубгина эмас. У ўзига хос мафкура ҳам» деб куюнадики, буни билмайдиганлар, билса ҳам «шўро даврида шундай уқтириларди» қабилида ўйлаб ишончсиз, эътиборсиз қарайдиганлар ҳам йўқ эмас. Бунинг зидди сифатида Б.Рўзимуҳаммад модернизмда асосан бадияят ҳодисасини кўришга мойил. Хуллас, баҳсда қутбий мавқени эгаллаган икки киши аслида битта нарсa ҳақида гаплашишадикю, бироқ ҳар бири ўша нарсанинг битта томонигагина ёпишиб олади. Тамсил қилмоқчи бўлсак, гўё уларнинг бири «қуёш — иссиқлик манбаи» деса, иккинчиси «қуёш — ёруғлик манбаи» дея эътироз билдиради. Хабарингиз бор, домла, ҳозирда «ер юзининг глобал иссиқ» жараёни кузатилаётганидан огоҳ этиб таш-

вишли бонг чалаётирлар. Бироқ шуни деб «қуёш керакми, йўқми?» қабилида баҳслашни бировнинг ҳаёлига келмайди — қуёш бизнинг истагимиздан қатъи назар мавжуд: ҳар кун чикаверади, ботаверади... Шунга ўхшаш, модернизмни адабиётимизга «киритмаймиз» дейиш ҳам, уни «олиб кирамиз» дейиш ҳам пуч — бадий тафаккурнинг табиий тадрижи бизнинг ихтиёримиздан қатъи назар уни пайдо қилади.

Энди масаланинг анчагина нозик иккинчи томони — Б.Рўзи-муҳаммаднинг эътирозини қўзғатган С.Мелининг ташвиши — модернизмнинг «ўзбек маънавий муҳити» билан муносабати ҳақида. Биз илдишлари минггилликлар қатъидан озикланувчи маънавий эгаси бўлмиш халқмиз. Яъни, биздаги маънавият яхлит бир тизим ҳолидаги бутунликка эга. Бас шундай экан, бутун сифатида маънавийтимиз ўзига уйғун сингишиб кетадиган қисм (яъни, ўзгаларга хос қадрият)ларининг қабул қиладми, айримларини мослаштириб ўзига олса, бошқаларини инкор қилади. Ўйлашимча, маънавийтимизни ёпиқ система сифатида тушуниш, уни ўринсиз иҳоталашга уриниш эса ортинча зўриқиш бўлиши билан бирга, махдудликка ва унинг ортидан келувчи маънавий қашшоқланишга олиб боради. Шу ўринда фикримни ойдинлаштириш учун экзистенциалистлар формуласидан фойдалангим келади: бизнинг халқ сифатида «дунёда мавжудлигимиз» ҳам «ўзга(халқ)лар билан мавжудлик» ва «ўз-ўзидек мавжудлик»дан иборатдир. Назаримда, С.Мелининг бирмунча кескин фикрлари ботинида юртимиз дунёга юз тутган, хориж билан ҳар турли алоқалар кучаяётган, коммуникация воситалари беҳад ривожланиётган бир шароитда «ўзгаларга сингиб кетмаймизми, миллий қиёфамизни йўқотиб қўймаймизми» деган ташвиш ётади. Тўғри, ёмонини ўйлама-санг яхшилик бўлмайди, деган нақл бор. Шундай бўлса-да, бу хил ташвишга етарли асос йўқдай. Зеро, салкам бир ярим аср тутқунликда яшаб ўзлигини сақлай олган халқ, иншоолло, озол, эркин бўлган ҳолатида уни йўқотмас. Сабаби — озол, эркин халқнинг «ўзга (халқ)лар билан мавжудлик»да ўзлигини намоён қилишга, «ўз-ўзидек мавжуд» бўла олишга имкони бўлади, бу эса дунёда муносиб ўрин эгаллашнинг шартидир. Баски, биз ташқи дунёдан иҳоталанишимиз эмас, аксинча, ўзлимизни яхши таниб олган ҳолда унга дадил кириб боришимиз зарурли,

Модернизм борасидаги баҳсда гоҳ ботиний ва гоҳ ошкора тарзда «реализм эскирдими?» деган савол ҳам турди, ҳар ким унга ўзича жавоб берди. Адабиёт тарихига бир қур назар солинса, унда бадий тафаккурнинг реалистик ва нореалистик шакллари қадимдан бақамти яшаб келаётгани, улар орасидаги зидлик ҳар бирининг кучли томонларини намоён этишию ҳар иккисининг ожиз томонларини тўлдириб келишига гувоҳ бўлиш мумкин. Баски, реалистик йўлни қотиб қолган нарса сифатида тушунмаслик керак: юқоридаги романлар реализм адабий жараёндаги янгиликларни ўзига сингдириб, вазмин-хотиржам одимлаётганидан далолат беради. Демак, «эндиликда ... «модернча» асарларга монанд бадий дид шаклланаётгани» (Б.Рўзимухаммад) ҳам мутлақо тасодифий эмас, балки юқоридагича жараёнларнинг табиий ҳосиласидир.

У.Норматов: — Дарҳақиқат, ҳали бизда анъанавий реализмининг имкониятлари, очилмаган қирралари кўп. Шахсни жамият, ижтимоёт, сиёсат, мафкура билан алоқадор ҳолда бадий тадқиқ этиш йўллари эскирмаганини, реалистик адабиёт ўзига кўп янгиликларни сингдириб ултурганини «Адолат манзили», «Отамдан қолган далалар» романлари мисолида ҳам кўриш мумкин. Хусусан, кейинги романда эрксиз одамнинг бора-бора ўзлигини йўқотиши, бир буюмдек мавжуд бўладиган ҳолга келиши муқаррар эканлиги санъаткорона ифода этилган. Романда аср кишиси босиб ўтган йўлнинг ифода қамрови кенг, персонажлар қисматидан чиқадиган хулоса-сабоқлар эса хийла кескин — тенденциоз руҳда. Асар воқеалари ҳаёти, тақдир-қисмати, руҳий дунёси она ер, киндик қони тўкилган тупроқ билан мустаҳкам боғлиқ, ўзбекининг рамзи дегулик меҳнаткаш, заҳматкаш инсон — бош қаҳрамон Деҳқонқул тилидан сўзлаб берилади. Деҳқонқул ҳикоясини ўз саргузаштларидан эмас, балки бобоси Жамоллидин, отаси Сурхони Ақраб тарихидан бошлайди. Чунки Бобо ва Ота тарихини эсламай ва сўзламай туриб Деҳқонқул қисмати, характери маъносини англаш, англатиш қийин. Бобо — мустамлакачиларга исён сифатида юртини ташлаб, уларнинг оёғи етмаган жойларга кетди; Ота юртнинг мустақиллиги деб Қизил офатга қарши курашда шаҳид кетди... Хўш, шўро даврининг одами Деҳқонқул Ота ва Бобосидан нималарни мерос қилиб олди? «Социалистик ҳаёт тарзи» шароитида у нималарга эришди-ю, нималарни бой берди? Деҳқонқулга Ота ва Бобосидан фа-

қат меҳнаткашлик хислатини яна ўтган, холос. Ота-боболарга хос юртсеварлик, инсоний гурур, ўзликни англаш ҳисси унда бутунлай барҳам топган. Дадил айтиш мумкинки, Деҳқонқул образи — ўзбек адабиётида жиддий бадиий кашфиёт. Деҳқонқул совет даври адабиётида завқ-шавқ билан қаламга олинган меҳнат қаҳрамонларига пародия тарзида яратилган. У — тоталитар тузум, қизил империя сиёсати тарбиялаб етиштирган «меҳнат кишиси», «янги инсон» тимсоли; мустабид ҳокимият мунофиқона мафкурасининг тирик қурбони. Деҳқонқул шўролар тузумининг деярли тенгдоши. Ёзувчи адабиётимизда урф бўлган йўлдан бормайди, қаҳрамон тақдири орқали даврни, «социалистик жамият тарихини» ифодалаш «яна ўз олдига мақсад қилиб қўймайди. Совет ҳокимияти йилларининг «муҳим паллалари» атайин четлаб ўтилади, фуқаролар уруши йилларида ақлини таниган болакай 60-йилларда ҳам болакайлигича қолаверади. Бу ҳол ўқувчига асли «мантқиқсизлик» бўлиб туюлмайди. Ёзувчининг биринчи галда Деҳқонқулни қул, муте қилиб шакллантирган ҳаётний омиллар қизиқтиради.

Деҳқонқулни аввало Ленин ишига, партияга, шўролар ҳукуматига, улуг оғага ҳурмат, садоқат руҳида тарбиялашган, унга Ленинни ота, Крупскаяни она деб ўргатишган; ўлан-лалаларни эмас, «партия-совет қўшиқлари»ни тинглаб, айтиб тили чиққан, уйқудан турганда ҳам, уйқуга ётиш олдида ҳам, тўю маъракаларда ҳам партия, доҳий, улуг оғага таъзим, салом билан йўғрилган мадҳиялар қулоғига қуйилган; юрти дунёда энг озода, ҳур, гўқ-фаровон эканига, 80-йилларга бориб коммунизмда яшашига чиппа-чин ишонтирилган... У бора-бора сўз билан амал орасидаги зиддиятни сезган, кўрган; тенгдошлари қатори ўқишни қўйиб пахта далаларидаги, заҳарли химикатлар ёмғири остидаги «ҳур меҳнат» гашти ноима эканини гўдаклигидеяқ татиган, бу «шонли меҳнат»га меҳр-муҳаббат руҳида вояга етган. Салгина бўлсин бу машаққатлардан ўзини четга олганида босмачининг, совет тузуми душманининг ўғли деб ҳақорат қилинган, бу ҳидаги дағдағалар кўнглидаги қаршилик кўрсатиш туйғусини бутунлай сўндирган... Шу тариқа Деҳқонқул ўзига хос манқурт бир кимса бўлиб етишади. Бу одам фақат садоқат билан меҳнат қилишинигина билади. У деҳқончилик илмини миридан-сиригача эгаллаган. Ўзи ўтқазган ҳар бир ниҳолнинг ҳоли, дарди унга аён. У ўзини ҳам, аёлини ҳам, болаларини ҳам ўйламай, аямай

бегиним тер тўқадди; табиат билан тутшиб, табиий офатлар билан олишиб, енгиб йилма-йил мўл ҳосил етиштиради, машъал бригадирга айланади.

Аслида бунинг нимаси ёмон? Меҳнат инсонни улуглайди, деймиз-ку! Шунчалар фидойи меҳнаткаш инсон Деҳқонқул нега кўзимизга қаҳрамон эмас, аяниш бир кимса бўлиб кўринади, ўқувчида фахр-ифтихор эмас, ўқинч-наломат, ачиниш туйғусини кўзғотади? Бутун гап мана шунда. У ким учун, нима учун бегиним тер тўқаётганини, ҳоли не кечаётганини ўйлаб ҳам кўрмайди. У қарахт бир ҳолга гушиб қолган. Теварак-атрофида, ҳаётда нималар бўлаётганини, ҳақ ва ноҳақ ишлар, адолатсизликлар, яқин кишилари, аёли, фарзандлари ҳол-аҳволи уни мутлақо қизиқтирмайди. Идеологиянинг қип-қизил мунофиқона ёлғонларига асло парво қилмайди, бемаъни кўрсатмаларига қаршилик кўрсатмайди, кўрсатолмайди; мунофиқ қаламкашларнинг дала шунқорлари ҳақидаги мунофиқона очерки ҳам, москвалик киночиларнинг машъал бригада ҳаётига бағишланган бошдан-оёқ ёлғонга қурилган картинаси ҳам уни ажаблантирмайди, аксинча, картинадаги сохта ролни киночилар айтгандай қилиб ҳеч қийналмай ижро этиб беради. Ўзининг, ҳамқишлоқларининг ўта ночор, аянч турмушини кўриб, билиб туриб «Мунча ширин экан бу Совет даврони, Мамнун яшар ҳар инсон — йўқдир армони» сингари тутуруқсиз кўшиқларни бепарво тинглайверади. Машъал бригадир бўлиб туриб қўли қисқалигидан, могоцикл олишга қурбн етмаганидан, аёлининг олдий сўровларини бажо келтиролмаётганидидан, бугина эмас, қозони гўшт кўрмаётгани, болалари тўйиб овқат емаётганидан изтиробга тушмайди. Марказга, кўрик-кенгашига ижарага олинган кийимларни кийиб боришдан ор қилмайди. Кенгашдаги ишгиروки ҳам маълум — тўрига қараб ўтиради, тўридагилар чалак чалса, у ҳам чалак чалади, тўридагилар оёққа турса, у ҳам оёққа туради...

Тўғри, унда ҳам гоҳо ота-бободан қолган гурур андак уч беради, бироқ у шаҳарга бориб тўр шляпа билан бахмал сўзана сотиб олишга телбаларча бахмал сўзанани шартга йиғтириб оёғига пайтава қилиб ўраш, телеэкранда кўринган Америка президентига бошдаги шляпасини олиб силташдан нарига ўтмайди. Бу қўли очиқ, меҳмондўст, танти ўзбек емай-ичмай топганини меҳмони олдига қўяди, меҳмони оёғи остига қўй сўйиб керилади, аммо меҳмонлар учун бозордан олиб келган икки дона хурмони деб етим ўғилчасини уриб оғзи-бурнини қонга берайди.

Хўш, бу хилдаги телбаларча тантилик, саховат, қўлларча эркин меҳнат, шўроларга садоқат, маънавий қарахтлик, қарамлик, мутелик туфайли у нималарга эришди?! Олдий орзулари ушаламай вафодор аёли турмуш ситамлари, машаққатларидан тўйиб жонига қасд қилади, тўйиб овқат емай оёққа турган ўғлонлари (ўғлонларидан бирининг исми Қўлмат) очопат, муте, ногиронлардманд бўлиб етишмоқда; ўзи эса ҳалол, фақирона меҳнатлари эвазига юлғич, порахўр деб айбланиб қамоққа олинади, айтиб адо бўлмас, тилга олиб бўлмас қийноқ, хўрликларга гирифтор этилади, уни ўз тезагини ейишга мажбур этадилар, эркаклик шаънини топтайдилар... Бу шўрлик банда шу даражага бориб етганки, уни қамоққа олиб кетаётганларида ҳам даладаги ишни, пахта теримини ўйлайди; қамоқдаги азоб-уқубатлар пайтида ҳам «ленинча авлод»га умид боғлайди, шунча хўрликлардан кейин ҳам даласига, меҳнат қучоғига қайтиш хаёли билан нафас олади.

Қисқаси, Деҳқонқул қисмати, қарахт ҳолати, муте табиати тасвири — империя сиёсати, «социалистик ҳаёт тарзи» миллатни, миллий туйғу, қадриятларни топташга қаратилган, чиройли шиорларга ўралган, аслида геноциддан иборат мунофиқона коммунистик мафкура устидан чиқарилган зўр айбномадир. Мустақиллигини йўқотган ўзлигидан, қадриятларидан узоқлашган халқнинг, фикрлашдан тўхтаган муте, итоаткор кимсанинг охири оқибат келадиган манзили — шу! Ёзувчи Деҳқонқул қисмати орқали шу фикр-ғояни ўқувчини ларзага солар бир тарзда ифода этган. Шу тариқа бу асари, аниқроғи, Деҳқонқул образи орқали ёзувчи, ўзи ният қилганидай, ўзбек халқининг, ўзбек деҳқонининг ўзига хос ҳайкалини яратди. Романнинг бетакрор ифода тарзи, тили, тасвир оҳанги, образлари хали кўп жиддий тадқиқотлар учун озиқ беради.

Д.Қуროнов: — Домла, янглишмасам, гапларингиздан «Отамдан қолган далалар» нафақат долзарб мавзуси, балки бадиий жиҳатлари билан-да адабиётимизда жиддий воқеа бўлди, деган хулоса келиб чиқади. Ҳақиқатан асарнинг ўзига хос қурилиши, бетакрор ифода йўсини, тилдаги жозиб оҳанг, самимият — буларнинг бари унинг муваффақиятини таъминлаган асосий омиллардир. Бироқ суҳбатимиз роман хусусида бўлганидан мен бошқа масалани ўртага қўймоқчиман: «Отамдан қолган далалар» жанр эътибори билан романми? Маълумки, роман марказида

инсон тақдири тургани ҳолда у тугал мақсад эмас, романий қаҳрамон дунёни бадний идрок этиш, дунё ҳақидаги, унинг жорий ҳолати ҳақидаги яхлит бадний концепцияни шакллантириш ва ифодалаш воситаси. Шунга кўра, олатда романий қаҳрамон — ўз муҳитига сифмаётган, муҳит билан зиддиятга киришган, изланаётган шахс сифатида намоён бўлади. Шу жиҳатдан қаралса, Деҳқонқул рисоладаги романий қаҳрамон талабларига жавоб бермайдигандек. Назаримда, бунга — Деҳқонқулнинг тўлақонли романий қаҳрамон сифатида бўй кўрсатишига — ривоянинг биринчи шахс тилидан берилгани монелик қилган (Шу ўринда аниқлик киритиб қўймоқчиман: бу гапим афсус маъносида тушунилмаслиги керак, зеро, «Отамдан қолган далалар»нинг жанрини роман деймизми, бошқами — у яхши ва бетакрор асарлигича қолаверади). Бироқ айтиш шу нарса — ривоянинг биринчи шахсдан берилгани — асарда лирик ибтидои кучайтиргани ҳам яққол кўринади. Боз устига, асарнинг кўл ўринларида воқеани тасвирлаш (ёки нарса-ҳодиса, ҳолатни тавсифлаш) эмас, уларга муносабат бундирлиш мақсади етакчилик қилади. Буларнинг натижаси ўлароқ, асарда лирик ибтидо салмоқли, бадний жиҳатдан белгиловчи ўрин тутадики, «Отамдан қолган далалар» насрда битилган романик характердаги «поэма»дек, «достон»дек таассурот қолдиради. Асардаги ифода йўсини ҳамда воқеликни бадний идрок этиш усулининг халқ достонларига эшлтиги унинг муваффақиятини таъминлаган қўшимча омил эмасмикин?!

Иккинчи томондан, «Отамдан қолган далалар»ни реалистик асар сифатида баҳолаганимиз ҳолда, унда реалистик шартлилик даражасининг юқорилиги ва бу нарса қатъий реализм талабларидан жиддий чекинишларга олиб келганлигини эътиборда тутиш лозим. Бу нималарда кўрилади? Аввало, юқорида эслатганингиз вақтнинг шартлилиги: 20-йилларда эс таниган болакай 60-йилларда ҳам болалигича қолади. Бутина эмас, умуман асарда тасвирланган (ёки эслатилган, ишора қилинган) воқеалар, тафсилотлар реал хронологияга доим ҳам мувофиқ келавермайди. Ундаги қатор образлар (масалан, Идеология, киночилар, мустамлакичилар ва б.) реалистик образлар сифатида эмас, кўпроқ шартли, рамзий «маска» сифатида бўй кўрсатади. Шунга ўхшаши, асарда ҳақиқий фамилиялари остида ҳаракатланувчи шўро ҳукуматининг танқиди арбоблари (Полторский, Колесов, Успенский ва б.), хийла мураккаб тақдир эгаси полковник Чанишевларнинг

битта ҳаётӣ ҳолат — Ақраб кўрбошининг қўлга олиниши доира-сида тасвирлангани ҳам шартлиликдан ўзга эмас. Булардан кўри-надик, асарда мустабид тузумнинг том маънодаги реалистик об-рази эмас, унинг шартли образи яратилади: ўқувчи кўз олдига ин-сонийликдан буткул маҳрум ёвузлик тимсоли тавдаланади. Асар-нинг умумий руҳини, Сиз айтгандек «хийла кескин - тенденциоз» руҳини белгиллаган бу каби усул (ёвузлик лагеринини ўта шартли-лигию эзгулик лагерининг ҳаётӣ тасвирланиши) ҳаммасида халқ оғзаки ижодига хосдир.

Хуллас, ҳозирча мазкур асар танқидчиликда кунроқ ғоявий-мазмуний жиҳатларидан келиб чиқиб баҳоланган бўлса, энди-ликда унинг поэтик хусусиятлари, бадиий ўзига хослигини очиб бериш вазифаси турибди.

У.Норматов: — Суҳбатимизда анъанавий реалистик йўлда-ги асарларнинг ҳам якрагг эмаслиги, реализмнинг ўзига кўп ян-гиликларни сингдиришга, демакки, яшаш ва равнақ топишга қодирлиги яна бир карра тасдиғини топаётир. Энди реалистик бўлмаган романлар ҳақида фикрлашсак. Мен яна абсурд туйғу-си устивор, бу туйғу-ғоя ўзига хос тарзда намоён бўлган роман-лар, аниқроғи, О.Мухторнинг янги туркум романлари ҳақидаги мулоҳазаларим билан ўртоқлашмоқчиман.

Омон Мухторнинг 90-йиллари яратган «Минг бир қиёфа», «Кўзгу олдигаги одам», «Тепаликдаги хароба», «Аёллар мамла-кати ва салтанати», «Афлотун», «Майдон» каби мўъжаз ва ори-гинал романлари миллий романчилигимиз ривожда жиддий янгилик бўлди. Бу романлар аввало мазмун-мундарижа, шакл-шамойили, ифода тарзининг ўзига хослиги билан ажралиб тура-ди. Ўзбек романи 90-йилларга қадар асосан анъанавий реализм йўлидан борди. Жумладан, Омон Мухторнинг 70-80-йиллари яратган «Йиллар шамоли», «Этилган бош» романлари шу йўна-лишга мансуб эди. Маълумки, жаҳон адабиёти, жумладан, ро-манчилиги аср бошидаёқ анъанавий реализм билан баробар мо-дернизм, постмодернизм йўлига ўтиб жанрнинг ифода доираси-ни бениҳоя кенгайтирган, хилма-хил фалсафий-эстетик оқимлар-га таянувчи романчилик мактаблари шакллана бошлаган эди. Айниқса, абсурд, экзистенциализм, мифологик ва диний тафак-кур асосида ҳаётни, шахсни бадиий тадқиқ этиш, онг оқимини кузатиш, ифодалаш бобида катта тажрибалар тўпланди. Бизда ҳам айрим адибларимиз ўша жараёнларга оҳангдош изланиш-

лар қилишга уринса-да, истибдои йилларидаги адабий сиёсат, муҳит бу хил уринишларнинг тўлароқ рўёбга чиқишига имкон бермади. Ниҳоят, 90-йилларга келиб бунинг учун йўл очилди.

Омон Мухтор янги романларида замонавий жаҳон романчилиги тажрибаларини ёдга туширувчи хусусиятлар талайгина — уларда анъанавий реализмга хос аниқ замон, аниқ макон тушунчаси йўқ, ҳодиса-воқеаларни айна ҳаётдагидек гавдалантириш, изчил баён этиш, қаҳрамонлар руҳиятини урф бўлган реализм мантиқи асосида очиш, ифодалаш ҳам йўқ: реаллик билан ҳаёлот, ўнг билан туш айқаш-уйқаш ҳолда келади, аниқроғи, воқеа-ҳодисалар реал ҳаётда эмас, ҳаёлпараст қаҳрамоннинг ҳаёлида, онгида кечади; қаҳрамон онгида реаллик билан ҳаёлотнинг қўшилиб-чатишуvidан иборат ғаройиб дунё, ҳаётнинг ўзига хос бадий модели яратилади; у дунё билан бу дунё орасидаги чегара йўқолади, тириклар ўликка айланади, руҳ тандан ажралиб бир-бирини тафтиш этишади, ўликлар тирилиб тириклар билан мулоқотга киришади, турли аср одамлари бир-бири билан рўбарў келади...

Бир қарашда тартибсиз, мантиқсиз, айқаш-уйқаш туюлган воқеа-ҳодисалар замирига синчиклаб назар ташланса, масалан, Пушкин айтмоқчи, асарнинг ўз ички қонуниятлари асосида ёндашилса, уларда теран маъно, ботиний тартиб, мантиқ борлиги ўз-ўзидан аён бўлади. Фақат буни англаб этиш учун китобхондан муайян адабий тайёргарлик, кўникма талаб этилади. Аслида бу хилдаги «бебош» ифода инсон тафаккури тарзига асло зид эмас, балки айнан унга мос. Ўйлаб кўринг: рўпарангизда сиз билан гаплашиб ўтирган суҳбатдошингиз, гарчи кўзи сизда, қулоғи гапингизда бўлса-да, ҳаёли қаёқларда эканини қаердан била-сиз?! Эҳтимол, айна дамда у бир вақтлар кўнгил берган севгилис билан учрашар, оламдан ўтиб кетган бобоси пандини тинглар ёки ўз тасаввурида гавдаланган марҳум бир улуг сиймо билан мулоқотга киришар... Омон Мухтор романларидаги «бебош» ифода инсон руҳиятининг айна шу реал ғаройиботи асосига қурилган.

Адиб романлари аниқ макон ва замон тушунчасидан холи дедим. Бу мазкур романлар реал ҳаётдан, ижтимоий мазмундан холи «соф санъат» намунаси дегани эмас. Асарлар мутолаасида сиз бугунги кунда кўпчиликни қийнаётган, ўйга толдираётган ўткир масалаларга дуч келасиз. Қолаверса, бу романлар ҳамма-

дан бурун ҳозирги куннинг маънавий-эстетик эҳтиёжи оқибатида майдонга келган; бу хил асарлар фақат 90-йиллар шароитидагина яратилиши мумкин. Уларни ўқир экансиз, даҳшатли туш кўраётгандай бўласиз: кечаги кунингиз, етмиш йиллик ҳукмронлиги давомида миллионлаб кишиларни йўлдан оздирган, одамлар қисмати, руҳиятида ададсиз нохуш, фожей асоратлар қолдирган, ҳалокатга маҳкум мустабид тузум қиёфаси жамики ваҳшатлари билан кўз олдингизда гавдаланади. Энг ёмони, бу тузум одамларни кўнгил гавҳари — имон-этиқолдан маҳрум этди, уларни вазиятга қараб товланадиган минг бир қиёфали оддий ижрочи жонзотга айлангирди, майдалаштирди. Этибор берсангиз, Омон романларидаги ўнлаб персонажлар тирик одамдай гавдалансалар-да, улар аслида бетайин, қиёфасиз кимсалардир. Имонсизлик, қиёфасизлик туфайли гоҳо улар ёвуз махлуқотга айланадилар. Ҳатто ёзувчининг нисбатан «ижобий» қаҳрамонлари ҳам бир қадар майда, гуноҳкор, йўлдан адашган, озган бандалардир. Улар ҳақиқат кўзгусига рўпара келишдан чўчийди, нажот қидириб «катта йўлга» чиқолмай тўқайзорда тентирайди...

Омон Мухтор романларида жаҳон замонавий адабиёти тажрибаларига эш жиҳатлар кўп, бироқ айтарли уларга тақлид йўқ. Бу романларда шарқона миллий руҳ уфириб туради. «Услуб — ёзувчининг ўзи» деган нақл бор; янги романларида Омон Мухторнинг ўзлиги, фикрлаш тарзи аввалги асарларига қараганда ёрқинроқ намоён бўлган. Романларда бадийи кашфиёт деса арзигулик рамзий, мажозий образлар, лавҳалар кўп. Одамнинг турфа қиёфасини, ботиний бисотини ўзини а айнан кўрсатадиган кўзгу билан боғлиқ воқеалар ёки мажруҳ оломон издиҳомининг бамисоли бурлаклардай сафга тизилиб «Ё ҳаким, ё ҳоким» дея хитоб қилиб тўқайдан чиқиб, тўқайга кириб йўлсиз кезишлари лавҳаси теран маънодор, таъсирчан чиққан. «Тепаликдаги хароба» романида мавлоно Лутфийнинг салкам бир асрлик ҳаёт йўлини, сиймосини, севги саргузаштларини муаллиф бетакрор бир йўсинда — шоир шеърӣ сатрлари ва уларнинг шарҳи орқали гавдалантиради. Улкан шеърӣ бисотдаги сатрлар қатига жо шахсий кечинма, ишоралардан мароқли сюжет, бутун бошли саргузашт қисса яратиш — ҳали бизда кўрилмаган тажриба. Бунга ўзига хос бадийи тадқиқот деб аташ ҳам мумкин.

«Аёллар мамлакати ва салтанати» тасвирнинг сержилолиги билан ажралиб туради. Романда ҳар хил вазиятларда, реаллик

ва ҳаёлот маҳсули бўлган сахналарда, онгдаги жараёнлар ифодасида персонажлар ҳаёти ва шахсиятига хилма-хил томондан ёндашиш устивор. Бу роман матни муаллифнинг бошқа романларига қараганда пухтароқ ишланган: аввало роман муайян доира бўйлаб айланувчи, бетиним такрорланиб турувчи ўзига хос сирли-сеҳрли мусиқий оҳанг билан йўтрилган, насрий ифода ва шеърий сатрлар омухталиги, насрдан шеърга, шеърдан насрга эркин кўчиш, ўзга шонрлар шеърий сатрларидан эркин фойдаланиш, тарихий ҳужжатларга мурожаат, халқ оғзаки ижоди намуналари — ривоят ва эртақлар сюжетининг қайта ҳикояси, хусусан, «Уч ёлгонда қирқ ёлгон» эртаги баёни — булар асар матнига ажиб файз, кўпоҳанглилик бахш этган. Бу роман асосида яратилган фильм миллий киночилигимизда муҳим янгилик бўлди.

Д.Қуронов: — Домла, Омон Мухтор романларининг «соф санъат» намунаси эмаслиги, уларда ҳам реал ҳаётимиздаги кўпчиликни ўйлантираётган ўткир масалалар бадий тадқиқ этилганлигини ҳўб айтдингиз. Мен шу ўринда бир савол қўймоқчиман. Тасаввур қилингки, «Кўзгу олдидаги одам» инглиз тилига таржима қилинди-ю, уни дунёнинг бошқа бир бурчидаги олам ўқиди. У ҳам сизу биз каби ўйлайдими, унга ҳам ёзувчи биздаги реал ҳаёт муаммоларини идрок этишга интилаётгани билинадими? Менимча, йўқ. Айтмоқчиманки, реал заминдан узилгач, романнинг «соф санъат» ҳоджаси сифатида тушунилиши, ундаги бадий модель (яъни, бизнинг воқелигимизнинг бадий модели) воситасида ўша ўқувчи ўзига таниш воқеликнинг (яъни, ўз реал воқелигининг) муаммоларини кўриши, уларнинг бадий ечиш-ини топиши эҳтимоли кўпроқ. Шунга ўхшаш, ғарб модерн адабиёти намуналари ҳам бизда кўпроқ бадий модель сифатидагина мавжуд — биз бу моделни вужудга келтирган заминдан узилганмиз, баски, муаллиф асарга юклаган мазмундан анча йироқ бўлганимиз ҳолда модель воситасида ўз мазмунимизни шакллантираемиз. Ўз-ўзидан савол туғилади: биз кўпроқ моделга шайдомизми ё ўша модель воситасида ўзимиз кашф этган ҳақиқатларга — ўз ижодимиз (бадий асарни ўқиш — ижодий жараён) маҳсулигами?.. Нима бўлганда ҳам, талабалар билан ишлаш тажрибаси ҳозирда «Кўзгу олдидаги одам» ғарб модерн адабиёти намуналарига нисбатан яхши қабул қилинишини кўрсатаётир. Бу, аввало, асарнинг миллий заминдан узилмаганлиги, ундаги рам-

зу ишоралар замиридаги дард ўқувчиларга бегона эмаслиги билан изоҳланади. Иккинчи томони, афсуски, аynи шу нарса ҳали кўпчилиكنинг бадий асарни чинакам ижодий ўқишга тайёр эмаслигини ҳам кўрсатади...

Биз юқорида тўхталган романлар — «Тушда кечган умрлар», «Олабўжи», «Кўзгу олдидаги одам» — тематик жиҳатдан бири-бирига яқин, Сиз айтмоқчи, уларда абсурд туйғусининг устиворлиги бу яқинлиكنи янада кучайтиради. Бироқ улар ифода усули жиҳатидан жиддий фарқланади. Айтайлик, Ў.Ҳошимов билан Ш.Холмирзаев кечаги кунимизни бадий идрок этаркан, уни реалликка монанд бир тарзда акс эттирадилар («акс эттиради» деганимиз шартли, зеро, бу ижодий қайта ишланган акс, яъни — бадий образ) ва бу «акс»да улар кашф этган ҳақиқатлар суратланади. О.Мухтор эса ўзи кашф этган ҳақиқатларни ифодалаш учун реалликдагига кўпда мос келмайдиган қаҳрамонлар, ҳолатлар, рамзлар яратади. Албатта, мутахассислар Ў.Ҳошимов билан Ш.Холмирзаевни реалист, О.Мухторни сюрреалист деб фарқлашлари мумкин. Бироқ бунинг оддий ўқувчига, ҳозирда бу асарларнинг барини бирдек яхши қабул қилаётган, мириқиб ўқиётган одамга қандай аҳамияти бор?! Ахир, у асарнинг ўзинигина танийди, тан олади. Баски, ўша ўқувчига «бу йўлларнинг қай бири яхши» қабилида савол бериш гўдакка «отанг яхшими ё онангми» тарзида савол бериш билан баробар бўлур эди. Маълумки, аксарият ҳолларда гўдак бу саволга жавоб беролмайди, чунки у ўйидагини айтишнингина билади. Бироқ бу ҳолат узоқ эмас — гўдак униси ё бунисини аниқ қилиб айтса манфаат кўришини англагунича давом этади, холос... Назаримда, адабий жарёндаги ҳодисалар ҳақидаги фикрларимизда баъзан шу хил болаларча беғуборлик етишмаётгандек кўринади.

Бадий тафаккур шакли турлича — реалистик («Тушда кечган умрлар», «Олабўжи»), шартлилик даражаси юқори бўлган реалистик («Отамдан қолган далалар») ва сюрреалистик («Кўзгу олдидаги одам») — асарларда абсурд туйғусининг устиворлиги, менимча, унинг бадийят билан эмас, аввало, дунёқараш билан боғлиқ ҳодиса эканлигидан далолатдир. Аynи шу ҳодисанинг миллий маънавиятимиз билан муносабати ҳақидаги фикрларни О.Мухтор асарлари баҳона давом эттириш мумкин. Аввало, О.Мухтор ижодий изланишларидаги энг мақбул жиҳат шуки, унинг модерн адабиётига хос усул ва

қарапшларни ўзлаштиришида юксак даражадаги ижодийлик кузатилади. Хусусан, алиб миллий фольклор, диний ривоятлар ва Шарқ мумтоз адабиётига хос нореалистик усулларни асос қилиб олади-да, уларни модерн усуллари билан бойитади, натижада улар миллий адабий заминнинг ўзидан ўсиб чиққандек, соф миллий эстетик ҳодисадек таассурот қолдиради. «Кўзгу олдидаги одам»да ҳам абсурд воқелик қаламга олинган, бироқ унинг қаҳрамони — бу ҳолат билан келишолмаётган, изланаётган йиғит. Мавжуд ҳолатнинг сабабларини ташқаридан излаб тополмаган, руҳан эзилиб маънавий инқирозга юз тутган Валини Аллоҳга бўлган чала-ярим эътиқодигина тутиб қолади. У энди ўзига, ҳазрат Навоий айтмоқчи, «ўз вужудига тафаккур айлаб» ўзини қийнаган саволларга жавоб топади: бутун иллатлар илдизини эътиқодсизликда кўради, ўзни таниш орқали Ҳақни танигачгина кўнгли осойиш топади. Романда абсурд воқелик бор — тушқунлик йўқ, Валининг ўғлини Умид атагани ҳам шундан. Бу — абсурднинг шарқона, «ноумид шайтон» ақидаси билан яшайдиган халқ вакилига хос талқини. Албатта, бу хил талқин экзистенциалистлардан К.Ясперс қарапшларига ўхшаш, бироқ унинг миллий асосда юзага келгани кўпроқ ҳақиқатга яқин — асарнинг умумий руҳи шунга далолат қилади. Бу миллий адабиётимиз ғарб адабиётидан керагини олишга, нокерагини инкор қилишу зарур ўринларда у билан баҳслашишга қодир эканлигининг ёрқин далилидир. Фикримча, О.Мухтор романлари поэтикасини атрофлича чуқур тадқиқ этиш орқали адабиётшунослигимиз, адабий танқидчилигимиз олдидаги кўплаб чигал масалаларни ойдинлаштириш мумкиндек кўринади.

У.Норматов: — Фикрингизга қўшилган ҳолда, уларни «Бозор» романига нисбатан-да айтиш мумкин деб биламан. Хуршид Дўстмуҳаммаднинг «Бозор» романи «Ўткан кунлар» билан бошланган XX аср ўзбек романчилигининг муносиб якуни дегим келади. Йўқ, гап роман асрнинг охириги йилги дунё юзини кўрганидагина эмас. Асрнинг илк романи билан сўнгги романи «Бозор» орасида муайян муштаракликлар бор. «Бозор» қаҳрамони «Ўткан кунлар» қаҳрамони Отабек исмига оҳангдош тарзда Фозилбек деб аталган. Фозилбек ҳам Отабек сингари бозор-тижорат одами. Отабек миллат тарихининг энг қалтис бурилиш палласида, Чор Россияси босқини — истибдоди арафасида нажот йўлини излайди;

Фозилбек эса салкам бир ярим аср давом этган истибдоддан сўнг истиқлолнинг дастлабки йилларида, миллий тикланиш палласида, янги ижтимоий муносабатларга ўтиш жараёнида йўл қилиради. Ҳа, худди «Ўткан кунлар»да бўлгани каби бу роман муаллифини ҳам тижорат одами бўлмиш қаҳрамоннинг касби кори билан боғлиқ муаммо-можаролар эмас, биринчи галда эл-юрт гами, равнақи, маънавияти масалалари қизиқтиради. Бу ерда ҳам «Ўтган кунлар»даги каби оила, маиший ҳаётга оид таомиллар, орзу-ҳаваслар, икки ёшнинг эркин севги-муҳаббати...

Яна кўп жиҳатлари билан «Ўткан кунлар»ни ёдга туширувчи бу роман мавзу муаммолар талқини, сюжет тузилиши, воқеа-ҳодисаларни ифодалаш тарзи, персонажлар тақдири, характери, руҳияти тасвири, бадий таҳлили жиҳатидан бутунлай янгиладир. «Ўткан кунлар»да воқеалар содир бўлган макон қамрови хўйла кенг — буёғи Тошкент, у ёғи Марғилон, Қўқон; Отабек қисмати Авлиёотада интиҳосига етади. «Бозор»да эса воқеалар асосан бир бозор ва унга туташ қироатхонада юз беради. Романда бозор — метафора, рамз, тимсол, ҳаётнинг ўзига хос бадий модели. Муаллиф ибораси билан айтганда, «бозорнинг ўзи — дунё», одамларнинг ичини кўриш, томоша қилиш борасида бозордан қулайроқ жой йўқ дунёда, «бозор — одамларнинг ич-ичини ағдариб кўз-кўз қиладиган ажойибхона», бунда ҳар бир банданинг феълидаги зўравонлик, соддалигу муғомбирлик, лақмаллигу устомонлик — ҳаммаси бозорда ё пинҳона, ё ошкора кўзга ташланади. Энг муҳими, бозор — романда муаллиф учун жамият маънавиятидаги бугунги оғриқли жараёнларни бадий тафтиш ва таҳлил этишининг самарали воситаси.

Романда бозор билан ёндош ҳолда қироатхона тасвири ҳам бор. Бозор ҳамиша гавжум, жамики тумонат бозорда; бозордагиларнинг фикри-хаёли тирикчилик, олиш, нафси қондириш илинжиди, бу ерда пулнинг қудрати худога тенг. Нафс балоси туфайли гўё бозор ёнмоқда, чўкмоқда. Бозор ёнидаги қироатхона эса кимсасиз, хароб, ҳувиллаб, гўкилай деб турибди. Бозорда ҳисобсиз одамлар қўлида айланаётган ҳисобсиз пуллардан-да қимматроқ, ноёброқ ақл-идрок мевалари — фикрлар бир меҳрибонини топмай увол кетяпти; бу ерда мил-мил китоб зах, мотгор босиб ётибди... Ҳаёт ҳеч қачон ақли расолардан, фиёлийлардан холи қолган эмас. Ҳамма ўзини бозорга ураётган, балон нафс кўйига мубғало бўлиб қолган замонда, қарангки, қоқ бозорнинг

ичидан, бозор одамлари орасидан, оиласидан бир маънавий, маърифат фидойиси Фозилбек отилиб чиқади, илоҳий тақдир уни кимсасиз ҳувиллаб ётган маскандаги яна бир маънавий фидойиси Қадрияга рўбарў қилади. Ахир, ёзувчи айтмоқчи, бу ёруғ дунё учун пул ҳасратида яшамайдиган бир далли-девона ҳам керак-ку!

«Бозор»да «Ўтган кунлар»даги каби машаққатли севги саргу-зангилари, оилавий можаролар йўқ. Яқин кишиларининг орзу-ҳаваслари, қутқуси икки ёшнинг севги ва висол йўлига тўғаноқ бўлолмайди. Ҳатто Қадриянинг «қиз эмас»лиги ҳам ҳали уйланмаган йигит Фозилбек кўнгил майлига асло монелик кўрсата олмайди. Романда талқин этилишича, маънавий яқинлик, руҳий юксаклик қудратли куч, унинг қаршисида турмушнинг турли-туман тўсиқлари, одат, икир-чикирлар арзимас нарсаси бўлиб қолади. Бу икки ёш нафс балоси туфайли бозор ёнаётган, чўкаётган, нафс бандларини олов қаърига тортиб кетаётган бир замонда нажот йўлини қидирадилар. Улар бозорни ҳалокатдан қутқариш йўли маънавийда деб биладилар. Тўғри, бозорсиз ҳаёт, тараққиёт йўқ. Шўро даврининг аччиқ сабоқлари буни тўла тасдиқлади. Бироқ «бозорнинг гуллаб-яшнаши учун ҳаёл ҳам керак, ўйлов ҳам керак». Бозор кишилари ҳаёлдан кўра ҳаётга яқинроқ. Бу, бир жиҳатдан яхши, аммо ҳаёلسиз, ўйловсиз, яъни маънавийсиз ҳаётнинг охири зулмат. Бундай ҳаёт охир-оқибат ҳалокатга маҳкум. Фозилбек — ўз ҳамкасбларидан фарқли ўлароқ, ҳаёлга мойил — романтик табиатли шахс. Севгилиси — маслакдоши Қадрия билан бирга у бозор ўзгаришларини тушуниш, унинг тилини, ҳикматини ўрганиш, зулмат қаърига чўкаётган бозорни маънавий, маърифат ёлдури билан нурлантириш устида астойдил ўй суради.

Романда сиз бевосита бозорнинг ички зиддиятлари, бозор муносабатларига оид можаролар тасвирини кўрмайсиз; унда интиригага ишқибоз китобхонларга хуш келадиган қизиқарли саргузангилар йўқ ҳисоб. Ёзувчининг диққат-эътибори бозор можароларининг бевосита ўзини эмас, персонаж оғи, руҳиятидаги акс-садосини ифодалаш, бадиий таҳлил этишга қаратилади. Муаллиф ХХ аср жаҳон тараққийпарвар модернистик адабиётида синовлардан ўтган оғи оқими мактаби тажрибаларидан ижодий фойдаланган. Асар тили бошдан-оёқ рамзлар, метафоралар, имо-ишоралар асосига қурилган. Бу тилини ўқимай, уқмай гуриб романни тушуниш, унинг туб моҳиятини англаш маҳол.

Д. Қуроноев: — Домла, «Бозор» романини «Ўткан кунлар»га менгизганингиз, эҳтимол, кимгадир орттириб баҳолашдек эриш туюлар, бироқ иккисининг талай муштарақ нуқталари борлиги тайин. Ҳар икки романда ҳам, Сиз айтмоқчи, миллий тарихимизнинг бурилиш нуқталари, шу паллада йўл излаётган қаҳрамонлар қаламга олинган. Бироқ бурилиш нуқталарининг ўзи турлича, шу боис ҳам улар қаҳрамонлар, муаллифлар онгида турлича аксланади. Абдулла Қодирий талқинидаги дунё ишларига «этак силккан» Юсуфбек ҳожи «одам бўлишимиздан тамом умидимни кесиб қўйдим» деркан, унинг сўзларида умидсизлик барқ урадики, бу — истиқлол орзусида яшаган ва асарни ёзаётган палла орзусининг тобора қўл етмас бўлиб бораётганини чуқур ҳис этган муаллифнинг дарди, армони эди. Юсуфбек ҳожи мисоли Қосимбек оқсоқол ҳам бозорни «обод қиламан деган кўйда умрини совурган»да, энди «кўмиб юбораман деган қарорини кўтаролмай» руҳан синган одам. Бироқ ўзи руҳан синган бўлса-да, Қосимбекнинг эртадан умиди бор: мулоҳазакор ўғли Фозилбекка, бозорнинг «кунпаякун бўлиб кетмаслик учун ўзи инсофийларни топишга, кўпайтиришга» мажбур бўлишига, ўшанда «ишлатларга қарши инсофийлар бозор посангисини сақлаш»га ишонади. Атрофидагиларнинг бефаҳм бефарқлигидан ҳада бўлиб «шу бозор-шу одамларнинг корига ярайдиган болани ўзи туғиб беришга» жазм этган камширнинг Фозилбек билан Қадрияга қарата «Сан билан манави арзанданга ишонаман, йигит!» дейиши, икки ёшнинг ҳаётга қарашидagi бетубор теранлик — булар бари умидворликдан дарақлир. Бир қарашдаёқ Х.Дўстмуҳаммад талқинидаги «Бозор»нинг абсурддан бошқа нарса эмаслиги кўзга ташланади. Бироқ отаси умрини совуриш эвазига англаган ҳақиқатни фозил Фозилбек эрта илгиди: у бозорни тамомилан изга солиш ҳам, тамомилан бозор измида яшаш ҳам мумкин эмаслигига инонган — йўлни оралиқдан излаш кераклигини теран англаган одам. Сирасини айтсак, бу абсурднинг шарқона, ўзбекона талқини эмасми?!..

«Бозор»нинг бадний фалсафасини учга асосий образ: бозор, чойхона ва қироатхона тутиб туради, бошқа барча образлар уларнинг атрофида уюшади. Романда қаламга олинган давр фожияси шуки, ундаги «барча йўллар бозорга олиб боради», «бозор майдони пастлик... салгина ҳушёрликни бой берган одам пастликка қараб тарвуздек думалаб тушавсради». Дарҳақиқат, ўн

йиллар ил париги воқелигимизда шу ҳол кузатилмадими?! Минглаб одамлар ўзларининг идеаллари, орзу-интилишлари, касб-кори, қўйинг-чи — ўзлигига хиёнат қилиб бозор аталмиш «сувсиз ҳовуз»га гарқ бўлмадиларми?! Нажот йўли эса битта: аввало, «гарқ бўлаётганини англаш», сўнг тармашиб талага интилиш керакки, бунда «қироатхона пойидан чиқилади» — маънавият-гина инсонли, жамиятни ҳалокатдан сақлаши мумкин.

Х.Дўстмуҳаммад «Жажма»даги махлуқни романга-да кўчирди. Хўш, бу махлуқ, Ножинс қайдан бинога келди? Бозор аҳлининг аксарияти Ножинс ё «аллақайси юртдан ер қазиб келган», ё «ҳибсхонадаги аристонлар битидан урчиган», ё «атрофидаги одамлар иллатидан вужудга келган» деб билади; биргина Зар бобо унинг одамлар вужудидаги ҳибсхонадан қочганини тан ола билади, Қадрия эса махлуқнинг «омборга айлантирилган масжиддан чиққан»лигини айтади. Қаранг-а, офат қаршисида турган жамиятда кўпчиликнинг айбни ўзидан соқит қилиши, айримларнинггина уни зиммасига ола билишию фақат чинакам фозил, хос кишиларгина моҳиятга қарай билиши нақадар ҳаққоний ифодасини топган! Бу жамиятнинг мўъжаз макети эмасми?! Масжидларини омборхонага айлантирган, иймондан тойган одамлар кўксидagi ҳибсхонадан қочган махлуқ энди уларни ўз измига солган. Чойхонани эсланг: тиланчидан тортиб ажабзотларгача — бари Ножинсинг измида гўё; бозор эса энди номигагина Қосимбек измида, аслида унинг жиловн-да Чойхона қўлига ўтиб бўлган...

Домла, «Бозор»нинг ўзига хос ифода тарзи, унинг рамз ва ишораларга бойлиги, «бу тилни ўқимай, уқмай журиб романни тушуниш, унинг туб моҳиятини англаш маҳол»лигини жуда тўғри таъкидлагингиз. Мен романни икки бора ўқидим, бироқ ҳамон унда тишим ўтмаган нуқталар қолгандек, яна қайта ўқиганимда унинг тамомила янги қирралари очиладигандек туюлаверди, шунга ишонгим келади. Хуллас, истиқрол йиллари миллий адабиётимизда қайта-қайта ўқишга арзийдиган романлар пайдо бўлдики, уларни ўқинг ва уқишимиз бизни маънан юксалтиришга ишончим комил.

У.Норматов: — Гапингиздан бугунги суҳбатимизни якунлаш, айтилганларни хулосалаш фурсати етган кўринади. Албатта, бир суҳбат доирасида ўн йил мобайнида адабиётимизда яратилган романларнинг барини қамраб олиш мушкул. Йўқса, О.Ёқубовнинг «Адолат манзили», Ш.Холмирасевнинг «Динозавр» роман-

лари; Аббос Саиднинг «Беш кунлик дунё», Ш.Бўтаевнинг «Қўрғонланган ой» каби романчилик бобидаги илк изланишлари; халқимизнинг чинакам тарихини яратишга бел боғлаган адибларимиздан П.Қодировнинг «Она лочин видоси», Эркин Самандарнинг «Тангри қудуги», С.Сиёевнинг «Яссавийнинг сўнги сафари», Хайриддин Бегматнинг «Меҳрибоним, қайдасан», Асад Дилмуроднинг «Маҳмуд Торобий» сингари романлари хусусида тўхталтишимиз, ҳолис муҳокама қилишимиз мумкин бўлур эди. Шунга қарамай, умид қиламизки, биз тўхталиб улгурган асарлар бугунги романчилигимиздаги асосий тамойиллар ҳақида сўзлаш имконини беради.

Хуллас, ҳозирги романчилигимиз жиддий маънавий, шаклий-услубий изланишлар жараёнини бошдан кечирипти, XX аср давомида шаклланган муайян анъаналар интиҳосига етиб, бутунлай янги тамойиллар таркиб топмоқда. Энг муҳими, романнависларимиз инсон шахсияти, шахс жумбоғи томон юз ўгираёттирлар, бу борада айрича янги тамойиллар пайдо бўлмоқда. Бироқ бу борадаги буюк кашфиётлар ҳали олдинда. Биз янгилик, «кашфиёт» деб санаган персонажлар ҳам ҳозирча умумбашарий миқёсларга кўтарила олгани йўқ. Эндигина бошланаётган янги аср ўзбек романчилиги учун буюк ихтиролар асри бўлса ажабмас.

2001 йил

МУНДАРИЖА

Зеби, Зеби, Зебона	3
«Ўғри»нинг ҳимоясига икки оғиз сўз	11
Адабиёт надир	17
Идеал ва бадиний яхлитлик	25
Сурат ва сийрат	40
Кулги зимнидаги жиддият	49
Ҳамид Олимжонни биламизми	56
Замонга ўтмишдан бир нитоқ	75
Душманни танитган дўст	93
Романининг янги умри	99

Адабий-бадший нашр

ДИЛМУРОД ҚУРОНОВ

**«АДАБИЁТ НАДИР»
ёки Чўпоннинг мангу саволи**

Адабий-танқидий мақолалар

Мухаррир	Дилрабо МИНГБОВА
Бадий муҳаррир	Баҳриддин БОЗОРОВ
Мусахҳиҳ	Наргиза МИНАҲМЕДОВА
Компьютерда саҳифаловчи	Феруза БОТИРОВА

Босишга 09.01.2006й.да рухсат этилди. Бичими 84х108 1\32.
Босма тобоғи 4,0. Адади 1000 нусха.
Баҳоси келишилган нархда.

«Зарқалам» нашриёти, Тошкент, А.Навоий кўчаси, 50-уй.
«Ёшлар матбуоти» босмахонасида босилди.
700113. Тошкент, Чилонзор-8, Қатортил кўчаси, 60.

